

ЛРЄСТОМАТІЯ

З ІСТОРІЇ

ЗАХІДНИХ ТА ПІВДЄННИХ

СЛОВ'ЯН

Трисяжнюк В. М.

ХРЕ́СТОМАТІЯ
З ІСТОРІЇ
ЗАХІДНИХ ТА ПІВДЕ́ННИХ
СЛОВ'ЯН
(ДОБА СЕ́РЕДНЬОВІЧЧЯ)

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЗ «ПІВДЕ́ННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»

ОДЕ́СА ■ 2020

УДК 94 (437+438+497.2)

ХРЕСТОМАТІЯ З ІСТОРІЇ ЗАХІДНИХ ТА ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН
(ДОБА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ). — Одеса : Ун-т Ушинського, 2020. — 226 с.

Укладач — к. іст. н., доцент О. М. Присяжнюк

*Друкується
згідно з рішенням Вченої Ради
ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»
від 24 вересня 2020 р.
(протокол № 2)*

Рецензенти:

Луговий О. М.,
к. іст. н., доцент кафедри всесвітньої історії
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Мельник О. В.,
к. іст. н., доцент кафедри історії та етнографії України
Одеського національного політехнічного університету

Передмова	9
Болгарія	11
Виноградар і змія	
Болгарська народна казка	11
Як чоловік із змією судився	
Болгарська народна казка	12
Перше Болгарське царство (681–976)	16
Іменник болгарських ханів (князів)	16
«Тирновський напис» хана Омуртага	18
«Чаталарський напис» хана Омуртага	19
«Шуменський напис» хана Маламіра	20
Літопис хана Маламіра	20
Написи на могилах про загибель видатних наближених хана	21
«Філіпський напис» хана Пресіана	22
Феофан. Хронографія	22
Лексикон «Суда»	25
Відповіді Папи Римського Ніколая I на запитання болгарського царя Бориса I	26
Закон судний людям	29
Апокрифічний болгарський літопис (XI – початок XII ст.)	34
Літопис попа Дукляніна (друга половина XII ст.)	37
Держава царя Самуїла (976–1018)	38
Іоанн Скіліца. Огляд історії	38
Пам'ятний напис царя Самуїла (993)	56
Літопис попа Дукляніна (друга половина XII ст.)	56
«Бітольський напис» царя Івана Владислава (1015–1016)	59

Болгарські землі під владою Візантійської імперії в XI–XII ст.....	60
Грамоти візантійського імператора Василія II (1019–1020).....	60
Іоанн Скіліца. Огляд історії.....	64
Михаїл Пселл. Хронографія (XI ст.).....	72
Єпископ Михаїл Девольський. «Віденське доповнення» Скілицевої хроніки (1118).....	78
Нікіфор Врієній. Історія (кінець XI – початок XII ст.).....	78
Християнські єретичні рухи в Болгарії.....	80
Козьма Пресвітер. Бесіда проти новоз'явленої богомільської єресі (X ст.).....	80
Лист константинопольського патріарха Феофілакта болгарському царю Петру (середина X ст.).....	84
Синодик Болгарської церкви (1211).....	87
Житіє Феодосія Тирновського (друга половина XIV ст.).....	90
Григорій Цамблак. Слово похвальне патріарху Євфимію Тирновському (кінець XIV – друга половина XV ст.).....	93
Друге Болгарське царство (1186–1396).....	95
Нікіта Хоніат. Історія.....	95
Листування болгарського царя Калояна з Папою Римським Інокентієм III (1202–1203).....	102
«Тирновський напис» царя Івана Асеня II (1230).....	103
Грамота царя Івана Асеня II купцям із міста Дубровника (бл. 1230).....	104

Георгій Пахімер. Історія (друга половина XIII – початок XIV ст.)	105
Нікіфор Григора. Ромейська історія (друга половина XIV ст.).....	111
Запис у «Свирлізьких аркушах» (1279).....	113
Польща	114
Покарана хитрість	
Польська народна казка.....	114
Цвіт папороті	
Польська народна казка.....	118
Становлення польської державності (X – перша половина XII ст.)	128
Ібрахім ібн Якуб. Про князя Мешка I та його військо (60-ті роки X ст.)	128
Галл Анонім. Хроніка і діяння князів та правителів польських (10-ті роки XII ст.)	129
Булла Папи Римського Інокентія II Гнєзненській архієпископії (1136).....	130
Польща за доби феодальної роздробленості (друга половина XII – перша половина XIV ст.).....	132
Грамота єпископа Плоцька (1237).....	132
Польська правда (XIII ст.).....	133
Жалувана грамота Болеслава Благочестивого (1243).....	133
Жалувана грамота князя Казимира Куявського Вроцлавській єпископії (1250).....	134
Жалувана грамота короля Вацлава II феодалам малопольської знаті (1291).....	136
Великопольський літопис (друга половина XIV ст.)	137
Статути Казимира Великого (XIV–XV ст.)	138

Станова монархія в Польщі (друга половина XIV–XV ст.).....	139
Рішення короля Казимира III про судові права вотчинників (1366)	139
Янко з Чернкова. Мемуари (XIV ст.).....	139
Кошицький привілей (1374).....	141
Кревська унія (1385)	142
Ян Длугош. Історія Польщі (70-ті роки XV ст.)	143
Нешавські статuti (1454)	145
Звід законів землі Ленчицької (початок XV ст.)	146
Книги краківського капітулу (1468).....	147
Постанова сейму в Петркові (1496).....	148
Чехія.....	149
Собаки, коти та миші	
Чеська народна казка	149
Дванадцять принцес	
Чеська народна казка	150
Становлення чеської державності.....	164
Ібрахім ібн Якуб. Про Прагу X ст. (60-ті роки X ст.)	164
Статuti Бржетислава (1039).....	165
Пожалування князя Спітігнева II церкві св. Стефана у Літомержицях (1057).....	167
Козьма Празький. Чеська хроніка (1119/1122–1125)	168
Жалувана грамота короля Собеслава II про привілеї німецьким колоністам (1174–1178)	169
Статuti Конрада Оттона (1189).....	170

Чеське королівство в XIII–XIV ст.....	173
Грамоти короля Пржемисла I Отакара (1221–1223)	173
Рожмберцька книга (кінець XIII – перша чверть XIV ст.)	176
Грамота короля Яна Люксембурзького про станові привілеї світської знаті в Моравії (1311)	178
Статути цехів (XIV ст.)	179
Маєстас Кароліна (1351–1353)	180
Золота булла Карла IV (1356).....	184
Грамота монастиря в Теплі мешканцям села Черновіце (1358)	186
Привілеї єпископа Яна із Стржеди місту Літомишлю (1360).....	187
Ряд земського права (друга половина XIV ст.).....	188
Андрій з Дуби. Виклад чеського земського права (кінець XIV – початок XV ст.).....	190
Урбарії Бржевновського (1406) та Страговського (бл. 1410) монастирів.....	192
Гуситський рух (1400–1471)	193
Апеляція Яна Гуса до Папи Римського (1410).....	193
«Кутногорський декрет» короля Вацлава IV (1409)	194
Лист Яна Гуса польському королю Владиславу II (1412).....	195
Ян Гус. Про церкву (1413)	197
Охоронна грамота короля Сигізмунда Яну Гусу (1414)	199
Лист Поджо Браччоліні про дебати на Констанцькому соборі (1415)	200

Лист Поджо Браччоліні до Леонарда Бруні про спалення Ієроніма Празького (1416)	202
Лаврентій із Бржезової. Гуситська хроніка (20-ті роки XV ст.).....	203
Ян Желівський. Проповіді (1418–1419).....	210
Анонімна хроніка про скинення коншелів Нового Мєста (1419).....	211
Військовий статут Жижки (1423).....	213
Петро Хельчицький. Невід віри (бл. 1440).....	215
Еней Сільвій Пікколоміні. Історія Богемії (1458).....	217
Чехія в Ягеллонську добу (1471–1526).....	218
Старі чеські літописи (XV – початок XVI ст.).....	218
Ухвала чеського сейму 14 березня 1487 р.	220
Становище міста Кутна Гора наприкінці XV ст.	220
Мікулаш Дачицький із Гєслова. Про повстання гірників Кутної Гори 1494–1496 рр.....	222
Вікторин Корнелій. Про права, суди та дошки землі Чеської... (1497–1499).....	223
Список використаних джерел та літератури.....	224

ПЕРЕДМОВА

Необхідність та актуальність забезпечення освітнього процесу збірниками історичних документів, розширення джерельної бази підготовки майбутніх фахівців-істориків є незаперечною, однак справа видання такої навчальної літератури просувається дуже повільно.

При втіленні задуму хрестоматії упорядник ставив перед собою такі завдання. По-перше, подати здобувачу вищої освіти масив історичного документального матеріалу, достатній для самостійної роботи будь-якого профілю — від реферату до семінарського заняття до магістерського кваліфікаційного дослідженні. Відповідно до цього документи, включені до хрестоматії, не подані розсипом важливих та змістовних, але розрізнених текстів. Вони об'єднані навколо єдиних тем чи проблем соціально-політичного розвитку, економічних, дипломатичних, конфесійних, культурних, демографічних, географічних аспектів історії південних та західних слов'ян середньовічної доби.

По-друге, добираючи документи, упорядник брав до уваги як змістову цінність документів, так і їхню певну джерелознавчу специфіку, прагнучи представити різноманітні за походженням і за змістом джерела. Звідси — намагання надати на сторінках навчального посібника якомога більше різноманітних джерел, оскільки хрестоматія покликана стати своєрідною джерелознавчою «вітриною» епохи.

По-третє, при підготовці видання враховувався практичний досвід викладання історії південних та західних слов'ян на історико-філософському відділенні Університету Ушинського. Тому поряд із джерелами, що вперше вводяться до освітнього процесу, у хрестоматії вміщено переклади документів із вітчизняних та зарубіжних навчальних видань.

По-четверте, опрацювання конкретних історичних джерел на практичних та семінарських заняттях, що проводяться методом аудиторного аналізу джерел, має сприяти формуванню у молодих дослідників певних первинних аналітичних навичок. Тому тексти подані в тому виді, який максимально полегшує цю роботу, тобто звільнені від багатослівних повторів, стереотипних формул, притаманних середньовічним пам'яткам.

У навчальному посібнику подано писемні джерела з історії південних та західних слов'ян у хронологічному діапазоні від V до XV ст. за трьома основними розділами: Болгарія, Польща та Чехія. Кожний розділ починається народними казками, які, на думку укладача, яскраво характеризують традиційні ментальні настанови населення зазначених земель.

БОЛГАРІЯ

Виноградар і змія

Болгарська народна казка

Один чоловік мав гарний виноградник. Біля винограднику лежала купа каміння, де жила велика змія. Якось виноградар побачив змію і надумав зробити їй добро. Узяв кухоль свіжого молока, приніс, поставив біля каміння і став оддалік — хотів побачити, що буде. Змія вилізла, випила молоко і впустила в кухоль один золотий. Виноградар узяв кухоль із золотим і пішов собі.

Відтоді щоранку носив він змії молоко і забирав по одному золотому. Так дружили вони багато років. Якось виноградар покликав сина, майбутнього господаря, і розповів йому про змію, що її годував молоком. Почав і син носити молоко й забирати золоті.

Одного разу він подумав: «У тій купі має бути багато золотих; краще вбити змію, розрити купу й забрати золоті, а не носити молоко та годувати ту змію».

Отаке надумавши, він узяв палицю і поніс змії молоко. Коли змія молоко випила, хлопець замахнувся і щосили вдарив її, але убити не зміг, відбив тільки шматок хвоста. Змія розгнівалася і вкусила хлопця. Він розпух і ледве дійшов додому. Батько спитав його, що сталося. Син розповів усе, як було, і через кілька днів помер.

Минуло багато часу, і якось прийшов виноградар до тієї самої купи каміння. Вилізла і змія. Виноградар їй каже:

— Давай знову дружити, як раніше дружили.

А змія йому відповіла:

— Чоловіче, не може відновитися колишня дружба. Поки ти бачиш синову могилу, а я свого відбитого хвоста, ми не можемо стати друзями. Коли щось робиш, думай і про наслідки.

Переклад М. Шегеди

Болгарські народні казки. — К.: Веселка, 1979

Як чоловік із змією судився

Болгарська народна казка

Якось пішов рибалка до річки риби наловити. Цілий день сірома промучився і нічого не зловив. Ішов мимо подорожній і каже йому:

— День добрий, приятелю!

— Доброго Тобі здоров'я! — відказав бідолаха.

— Спіймав що-небудь?

— Якби ж то, цілий день промучився — і нічого сінько!

— Ну ж бо, — мовив подорожній, — закинь разочок на моє щастя, побачимо, що витягнеш. За роботу дістанеш якусь копійчину.

Ще раз закинув рибалка сіті. Став вибирати їх і здивувався:

— Цілий день ловив тую рибу, а вона, бач, твоє щастя!

А як витяг сіті на пісок, аж сльози йому на очі набігли: у сітях був глек, а в ньому, певне, гроші... Прокляв рибалка свою долю, та що вдієш: віддав глека подорожньому, а той йому заплатив, як обіцяв.

Чоловік радий, схопив того глека та мерщій у ярочок, щоб відкрити на самоті. Сів і обережно зняв кришку. Тільки нахилився до глека, як висунулася звідти зміюка, обвилася йому навкруг шиї і мовила:

— Я тебе з'їм!

Чим же я завинив перед тобою? — питається той.

— Я тебе з'їм, — знов каже змія. — Той, хто мене вкинув сюди, був людиною, твоїм братом. Коли він закрив мене і вкинув у річку, я присяглася з'їсти першого чоловіка, якого побачу, коли виберуся з глека.

— Ні! — сказав чоловік. — Не маєш права їсти мене, бо я зробив тобі добро. А як хочеш не по праву чинити, то що ж — їж!

— Маю право, — затялася змія, — бо той, хто закрив мене, був людиною, і я вже сказала тобі, що присяглася. Тільки аби довести тобі це право, ми підемо попитаємо перших трьох, кого стрінемо.

Чоловік узяв глека, і вони рушили. Перший стрівся немічний кінь, його й попрохали вислухати їх. Змія почала розповідь здалеку:

— Якось мене схопив один чоловік і, домучивши досхочу, закрив у глек, а глек закинув у річку. Довго-довго я сиділа в ньому, ще трохи — і була б померла з голоду. Я все благала бога, щоб допоміг мені вийти звідти, але насамперед присяглася з'їсти першу людину, яку побачу. Оцей чоловік сьогодні, ловлячи рибу, виловив глека і, подумавши, що в ньому гроші, відкрив його, а я, як і присяглась, обвилася круг його шиї. Тепер скажи: маю я право з'їсти його чи ні?

— Їж, їж! — мовив кінь. — Бо ж людині не можна вірити.

— Стривай, чому ти так говориш? — жахнувся чоловік. — Чим я завинив перед тобою?

— Слухай же! — мовив кінь, обпершись об дерево, щоб устояти на ногах. — Народивсь я в селі. Перший мій господар був бідняк. Тож, коли я підріс, він продав мене багатієві. Доки я був молодий, господар дуже добре дбав про мене. Двоє слуг мене доглядало: я завжди ходив чистий, вичесаний, нагодований і напоєний. Коли господар мій збирався кудись їхати, одягали на мене парчеве сидло і срібну вуздечку. І господар все пестив мене. Коли я постарів, він купив молодого коня, а я став йому за другого. Але й тоді було мені добре. А ще за кілька років продав він мене вугляреві. А той, сіромаха, весь час мандрував з місця на місце, і доводилося мені возити усе його збіжжя, перевантажував мене без міри. Якось, голодний і зморений, упав я з усією поклажею і ледве підвівся.

Вугляр дуже розлютився і продав мене циганам. Влітку, доки було тепло, ті ще сяк-так доглядали мене, пасли. А тепер, як бачиш, зима, і цигани, не маючи корму, покинули мене тут подихати з голоду. А я ж стільки вірно служив. Ось чому людині не можна вірити.

Вислухавши коня, змія підстьобнула чоловіка, і вони пішли далі. Йшли, йшли і здибали собаку. Змія зупинила його і розповіла все так, як і коневі. Собака, ледве дослухавши її, мовив зловтішно:

— Їж, їж! Людині не можна вірити.

— Чому? — запитав чоловік.

— Ось послухай, — почав собака. — Коли я був цуценям, господиня мила мене двічі, а то й тричі на день та все з милом.

Обідав я за одним столом з господарями, спав у теплому кутку. А коли постарів, викинули мене у двір. Багато років я стеріг садибу від лихих людей. А коли вже зовсім став негодящий, викинули мене геть на вулицю. Якось я спробував повернутися назад. Так що б ти подумав? Зачинили ворота, стали всі, хто з ціпом, хто з каменякою, та так мене відлупцювали, що вже ледь живого викинули на гноїще. Ніде мені подітись, то й іду я оце топитися. Тому й кажу: коли людина не пам'ятає добра, то й вірити їй не можна.

Змія підхльоснула чоловіка, і вони пішли далі шукати третього, останнього. Чоловікові на щастя, назустріч ішла кумася лисиця. Змія покликала її, а чоловік тайкома показав лисиці свої пальці. Та зрозуміла, що він обіцяє їй десяток курей, і пішла собі далі, от ніби й не чує змії. Тоді змія голосніше попросила її зупинитись на хвилинку, розсудити їх з чоловіком. Лисиця стала віддалік і каже:

— Про який суд можна тут говорити, коли ти взяла його за горло і душиш? Відпусти його, коли хочеш, щоб я вас розсудила.

І гадюка зразу спустилася долу. Затим почала свою розповідь:

— Мене схопив один чоловік, закрив у глек і закинув у річку...

— Стривай, — перепинила її лисиця, — коли ти справді хочеш, щоб я вислухала вас, то не брешти так безсоромно: як могло таке здоровенне зміїще поміститися в тому глекові?

Тепер чоловік вихопився наперед:

— Правда, правда, так було. Я її звідти випустив.

Лисиця обернулася до нього:

— І ти, чоловіче, мене дурити! Та я рідному батькові не повірила б!

Змія розсердилась і залізла в глек, тільки голова її стриміла зверху.

— А бачиш, — мовила лисиця. — Таки не вміщаєшся!

І тоді змія залізла з головою. Лисиця моргнула чоловікові, і той закрив глек.

— Закинь глека в болото, — сказала лисиця, — і більше ніколи не судися із зміями. А коли принесеш курей, шукай мене тут.

Чоловік від щирого серця подякував лисиці і мовив:

— Хай же буде так, щоб ніде без тебе суд не вершився!

І відтоді повелось, що судді та владики носять лисячі шуби.

Увечері чоловік вернувся додому і поклав у кошик дванадцять курей.

— Куди це ти збираєшся? — йому жінка.

Тоді він розповів про все, що сталося з ним. Жінка подумала: «Але ж і дурень мій чоловік! Віддавати курей лисиці!». І коли чоловік, набідувавшись, міцно заснув, жінка встала і замість курей посадила в кошик хорта.

Вранці чоловік підхопився, спросоння, не глянувши в кошик, закинув його за плечі й подався до умовленого місця. Свиснув раз, другий — і лисиця вже тут. Стала над кошиком, витріщила очі, щоб курей налякати. Тож, коли чоловік одкрив кошика, він і оком кліпнути не встиг, як хорт роздер лисицю.

Тільки й мовила сердешна:

— А таки справді людині вірити не можна!

Переклад М. Шегеди

Болгарські народні казки. — К.: Веселка, 1979.

ПЕРШЕ БОЛГАРСЬКЕ ЦАРСТВО

(681–976)

Іменник болгарських ханів (князів)

«Іменник» являє собою короткий перелік імен та родів перших болгарських володарів, із вказівками на початок і тривалість їхнього правління. Документ знайшов російський учений О. Попов, який опублікував його 1866 р. у праці «Обзор хронографов русской редакции». «Іменник» був відкритий серед тексту «Літописця еллінського і римського» та відомий у трьох варіантах: Уваровському, Погодінському та Московському. Текст документа наводиться за найбільш раннім Уваровським варіантом.

Авітохол жив 300 років. Рід його Дуло. А рік його [початку правління] — ділом твірем [рік змії, місяць дев'ятий]¹.

Ірнік жив 150 років. Рід його Дуло. А рік його [початку правління] — ділом твірем [рік змії, місяць дев'ятий].

Гостун був намісником 2 роки. Рід його Ермі. А рік його [початку правління] — дохс твірем [рік свині, місяць дев'ятий].

Курт правив 60 років. Рід його Дуло. А рік його [початку правління] — шегор вечем [рік вола, місяць третій].

Безмер правив 3 роки. Рід його Дуло. А рік його [початку правління] — шегор вечем [рік вола, місяць третій].

Ці п'ять князів правили у князівстві по той бік Дунаю 515 років з обстриженими головами. А потім перейшов на цей бік Дунаю Ісперіх князь. Аспарух князь [правив] 61 рік. Рід його Дуло. А рік його [початку правління] — верені алем [рік тигра, місяць перший].

Тервел правив 21 рік. Рід його Дуло. А рік його [початку правління] — текучитем твірем [рік барана, місяць дев'ятий].

¹ Давні болгари користувалися сонячним календарем із дванадцятирічним циклом. Кожний рік циклу мав назву якоїсь тварини, наприклад, вола, змії, миші тощо.

28 років. Рід його Дуло. А рік його [початку правління] — дванш алтом [рік зайця, місяць шостий].

Севар [правив] 15 років. Рід його Дуло. А рік його [початку правління] — тох алтом [рік курки, місяць шостий].

Кормісош [правив] 17 років. Рід його Вокіл. А рік його [початку правління] — шегор твірем [рік вола, місяць дев'ятий]. Цей князь змінив рід Дуло, який ще зветься Віхтун-Віхрогон.

Вінех правив 7 років. Рід його Укіл. А рік його [початку правління] — шегор алем [рік вола, місяць перший].

Телец [правив] 3 роки. Рід його Угаїн. А рік його [початку правління] — сомор алом [рік миші, місяць шостий]. І той був іншого роду.

Умор [правив] 40 днів. Рід його Укіл. А рік його [початку правління] — ділом тутом [рік змії, місяць четвертий].

«Тирновський напис» хана Омуртага

Напис про будівництво нового ханського аулу на Дунаї був зроблений за наказом хана Омуртага (814–831). Він викарбуваний на колоні, що тепер знаходиться у церкві Сорока мучеників у Тирново, куди вона була перенесена в XIII ст. з м. Пліски, столиці Першого Болгарського царства.

Кан сьобігі² Омуртаг, перебуваючи у своєму старому маєтку³, створив преславний будинок на Дуна⁴ і, виміривши відстань між двома преславними домами, насипав між ними курган. З вершини цього кургану до мого старого аулу — 20 тисяч оргій⁵ і до Дунаю — 20 тисяч оргій. Сам же курган високий. Хоч як добре б жила людина, вона все одно вмирає, і народжується нова. Тож нехай народжений після нас, побачивши це, згадає його творця. А ім'я володаря — Омуртаг, кан сьобігі. Хай благословить його Бог прожити сто років.

² Кан сьобігі (давн. тюрк.) — головнокомандувач війська. Титул болгарських ханів, що вперше трапляється за часів правління Омуртага.

³ Мається на увазі м. Пліска.

⁴ Місце знаходження невідоме; можливо, біля сучасного м. Сілістра в Болгарії.

⁵ Оргія — візантійська міра довжини, дорівнювала приблизно 2 м.

«Чаталарський напис» хана Омуртага

Напис про похід проти Фоми Слов'янина та будівлю нового аулу на річці Тича був знайдений під час археологічних розкопок ханського аулу в селі Чаталар (нині — село Хан Крум) разом з одним зі згадуваних у ньому кам'яних левів.

Кан сюбігі Омуртаг — Богом прославлений володар землі, де він народився. Перебуваючи біля Пліски, він створив аул на річці Тича⁶ та послав військо проти греків і слов'ян. І збудував він міст через Тичу разом з аулом, і поставив у цьому ж аулі чотири колони, а на колонах двох левів. Нехай Бог удостоїть поставленого ним володаря зневажати імператора⁷, доки тече Тича. Час, коли було створено все це, за болгарським рахунком — перший місяць року вола, а за грецьким — п'ятнадцятий індікт⁸.

⁶ Річка Тича у Північно-Східній Болгарії.

⁷ Мається на увазі Фома Слов'янин, ватажок повстання в Малій Азії, скерованого проти візантійського імператора Михаїла II (820–829), союзника Омуртага. Фома оголосив себе імператором і навіть був коронований антіохійським патріархом Іовом у 821 р.

⁸ Обидві дати — 822 р.

«Шуменський напис» хана Маламіра

Напис хана Маламіра (831–836) про будівлю водопроводу у Плісці був знайдений у м. Шумен.

Кан сюбігі Маламір, володар від Бога. Його старий боїл⁹ — кавхан¹⁰ Ісбул¹¹ збудував цей водопровід та передав його володарю. А володар часто давав болгарам їжу та пиття¹², а боїлам і багаїнам¹³ дав великі дарунки...

Літопис хана Маламіра

«Літопис» містить інформацію про події болгаро-візантійської війни 829–830 рр.

Кан сюбігі Маламір, володар від Бога... Мій батько Омуртаг уклав мир на тридцять років, дружньо жив із греками. І я спочатку жив з ними по-іншому, але греки спустошили наші землі. І володар Маламір, правлячи разом з кавханом Ісбулом, виступив проти греків та спустошив фортецю Проват і Бурдідзо¹⁴, та землі греків. І прибув до Філіппополя, а греки розбіглися. І тоді кавхан Ісбул разом із могутнім володарем вступив у переговори з філіппополяцями...

⁹ Боїли — вища верства тюрко-болгарської знаті.

¹⁰ Кавхан — співправитель хана.

¹¹ Ісбул — співправитель ханів Маламіра і Пресіана (836–852).

¹² Маються на увазі ритуальні бенкети хана зі знаттю та воїнами.

¹³ Багаїни — нижча верства тюрко-болгарської знаті.

¹⁴ Проват — візантійська фортеця на північний схід від Адріанополя; Бурдідзо — візантійська фортеця на військовій дорозі Адріанополь—Константинополь.

Написи на могилах

про загибель видатних наблизених хана

Кан сюбігі Омуртаг. Корсіс, копан¹⁵, був моїм співтрапезником¹⁶. Вирушивши у похід, він потонув у річці Дніпро. Він був із роду Чакарар.

Кан сюбігі Омуртаг. Жупан¹⁷ таркан¹⁸ Цун був моїм співтрапезником та загинув на війні. Він був із роду Кюригир.

Кан сюбігі Омуртаг. Багатур¹⁹ багаїн Славна²⁰ був моїм співтрапезником і, захворівши, помер.

¹⁵ Копан — те ж саме, що й кавхан.

¹⁶ Співтрапезник — становий термін, співтрапезник хана міг брати участь у ритуальних бенкетах. Можливо, цей термін передбачав також одержання від хана харчування (зерна, худоби тощо).

¹⁷ Жупан — правитель територіально-адміністративної одиниці, жупи. У IX ст. цей термін застосовувався до представників тюрко-болгарської аристократії.

¹⁸ Таркан — намісник хана в одній з областей.

¹⁹ Багатур — воїн особистої охорони хана.

²⁰ Славна — ім'я слов'янського походження.

«Філіпський напис» хана Пресіана

Напис зроблений у 837 р. на мармурі грецькою мовою за часів правління хана Пресіана (836–852) біля місцевості Філіпи (Східна Македонія). Пам'ятка зберігається у Національній бібліотеці в Парижі.

Пресіан²¹, Богом призначений архонт багатьох болгар, відправив кавхана Ісбула²², дав йому військо і боїла Ічиргу²³, і хана боїла коловура²⁴. І кавхана проти смолянів²⁵.

Феофан

Хронографія

Наводиться уривок «Хронографії», де розповідається про перемогу болгарського хана Крума над візантійцями у 811 р.

Імператор Нікіфор²⁶... зібрався зі зброєю проти болгар і разом із сином своїм Ставракієм²⁷ у місяці травні виступив зі столиці... Зібравши військо не тільки з Фракії, але і забосфорські легіони, зубожілі на власному утриманні, озброєні пращами і палицями, які разом з усім військом проклинали його, він пішов до Болгарії.

²¹ Хан Пресіан — болгарський правитель.

²² Кавхан Ісбул — болгарський воєначальник, який відзначився ще до того, як Пресіан прийшов до влади.

²³ Ічирга — один із болгарських боляр, які брали участь у поході.

²⁴ Коловур — високий військовий титул протоболгарського походження.

²⁵ Смоляни — слов'янське плем'я, що мешкало у долині річки Мести.

²⁶ Візантійський імператор Нікіфор I Генік (802–811).

²⁷ Феофан Сповідник, негативно налаштований до імператора Нікіфора I, так само погано відгукується і про його сина: «ані виглядом своїм, ані силою, ані розумом він не був гідним такого високого призначення».

Крум, злякавшись такого великого війська, коли воно ще знаходилося у Маркеллах, попросив миру. Однак Нікіфор не погодився — захоплений власними злими помислами і переконаннями однодумців — своїх радників, після довготривалих обходів неприступних місць цей хоробрий боягуз кинувся у небезпеку і нарешті вступив у Болгарію місяця червня 20 дня... Перед вторгненням його наперсник і домочадець Візантій перебіг із Маркелл до Крума, захопивши царський одяг і сто літрів²⁸ золота. Багато хто сприйняв цю втечу як [передвістя] нещастя Нікіфора. Впродовж трьох днів після перших легких сутичок він думав, що талан не відвернеться від нього. Він наказав немилосердно вбивати людей будь-якого віку, і старих і дітей, залишав без поховання трупи своїх одноплемінників, піклуючись лише про захоплення здобичі, наклав замки та печатки на скарбниці Крума і зберігав їх наче свої власні. Відрізав вуха та інші органи християнам, які торкалися одягу та інших речей на трупах. Спалив палац Крума, котрий був тоді дуже приниженим, і оголосив: «Ти перемиг. Отже візьми, що завгодно, і йди з миром». Він же, ворог миру, не прийняв [пропозицію хана], і Крум, розгніваний цим, наказав перегородити дерев'яними укріпленнями всі входи і виходи до цієї країни, і таким чином убезпечив себе. Нікіфор, дізнавшись про це, став ходити як навіжений, і сам не знав, що йому робити, і людям, котрі були біля нього, говорив про свою загибель: «Навіть якби ми мали крила, і тоді нікому не пощастило б уникнути смерті». Воєнні приготування тривали два дні... Вночі ж на суботу Нікіфор та його почет почули галас ворожих загонів... Перед світанком варвари підійшли до намету Нікіфора та його вельмож, і імператор ганебно загинув. Були вбиті також Аецій патрицій, Петро патрицій, Сісінній патрицій, Тріфілл, Феодосій патрицій, Саліварас... градоначальник патрицій, Роман патрицій і воєначальник східних військ, і багато

²⁸ Літр — візантійська міра ваги (близько 325 г) і грошова одиниця, що дорівнювала 72 солідам (золота монета вагою 4,5 г).

інших головних зброєносців, командирів легіонів. Убитий був начальник варти, друнгарій царської варти, воєначальник Фракії та багато інших з незліченною кількістю воїнів. Тут загинув увесь цвіт християнський. Уся зброя, всі царські прикраси потрапили до рук ворогів. Не дай Боже християнам ще коли-небудь читати такі печальні відомості, котрі були одержані того дня, скільки тоді було сліз! Це сталося 26 числа місяця липня 4-го індікту²⁹. Відрубавши голову Нікіфору, Крум на декілька днів виставив її, насадивши на кіл, для наруги і науки народам, що до нього приходили. Потім, знявши її й очистивши череп, оздобив його сріблом і, пишаючись собою, змушував з неї пити слов'янських начальників... Яким чином був убитий Нікіфор, ніхто з тих, хто врятувався, розказати точно не міг. Дехто говорив, що його закололи самі християни, коли він упав. Женоподібні слуги його, з якими він спав, загинули... разом з ним... Син його Ставракій, небезпечно поранений [стрілою] у спину з правого боку, ледве живий вийшов з битви і прийшов до Адріанополя, дуже потерпаючи від рани³⁰.

²⁹ Битва відбулася у Вирбіцькому проході (тіщині), що у східній частині гірського масиву Стара Планіна, в 7 км на південь від сучасного м. Вирбіца у Болгарії.

³⁰ Після загибелі батька в битві з болгарами 26 липня 811 р. важко поранений Ставракій успадкував імператорський престол. Але вже 2 жовтня він був усунутий від влади, а 11 січня 812 р. помер.

Лексикон «Суда»

У статті «Болгари» візантійського енциклопедичного словника «Суда» міститься інформація про закони болгарського хана Крума (803–814).

Відомо, що ці болгари, здобувши перемогу, доценту знищили аварів³¹. Крум при цьому запитав у полонених аварів: «Як ви думаєте, чому загинув ваш вождь і увесь народ?». І вони відповіли: «Тому, що процвітали клеми один на одного і нищили наймужніших та розумних. Крім того, насильники та злодії були спільниками суддів. А також від пияцтва, оскільки вина ставало дедалі більше, всі стали п'яницями. А також від підкупу і хабарництва, оскільки всі стали торговцями та ошукували один одного. Загибель наша сталася саме від цього». Почувши це, Крум скликав усіх болгар і, переглянувши закони, постановив: «Якщо хто-небудь звинувачує іншого, не слід його слухати, а, спочатку зв'язавши, потрібно його допитати, і якщо виявиться, що він брехав, — убити його. І нехай не буде дозволено давати їжу тому, хто краде, а якщо хтось наважиться на це, нехай буде відібрано його майно». Наказав він також ламати злодію ноги і знищити всю виноградну лозу; кожному злидню давати не мало, а вдосталь, щоб він знову не потрапив у злидні; відбирати майно в того, хто цього не зробить...

³¹ На початку IX ст., скориставшись розгромом Аварського каганату Карлом Великим, Крум захопив частину східних територій, що раніше належали аварам.

Відповіді Пана Рилського Ніколая І на запитання болгарського царя Бориса І

«Відповіді» містять важливу інформацію про релігію, побут та звичаї дохристиянської Болгарії.

4. Вважаємо зайвим викладати вам детально, скільки часу... протягом року необхідно утримуватись від м'яса, оскільки ви ще не досвідчені та юні у вірі...

14. Крім того, ви повідомляєте, що один грек, який обманом видавав себе за пресвітера... охрестив багатьох на вашій батьківщині. І ви, дізнавшись із Божою допомогою, що він не пресвітер, вирішили відрізати йому ніс та вуха, найжорстокішим чином побити та вигнати з вашої вітчизни.

17. Отже, розповідаючи, як ви прийняли... християнську віру і змусили охрестити весь народ; як він після хрещення увесь до одного повстав із великою жорстокістю проти вас, стверджуючи, що ви видали поганий закон, і хотіли вбити вас і призначити іншого князя; як ви, підготовлені проти них з Божою допомогою, перемогли їх від малого до великого, захопили в свої руки і як вся їхня знать і найвпливовіші люди з їхнього роду були знищені мечем, а менш знатним і менш помітним ви не завдали лиха, тож ви хочете знати, чи є гріх на вас через тих, кого ви позбавили життя...

21. Якщо раб утік від свого пана, чи слід його простити, коли він буде затриманий?..

22. До тих, хто має на думці втікати, коли ви вступили в сутичку з ворогом, нехай більш м'яким буде закон...

24. Як слід учинити з убивцею батька, а також з тим, хто звів зі світу брата свого або сестру, вказують закони. Але якщо винний втече до церкви, то... нехай це визначить місцевий єпископ або призначений ним священик.

25. Ви заявляєте, що за звичаєм батьківщини воїни завжди охороняють межу між вашою вітчизною та іншими країнами, і

якщо раб або вільний утече яким-небудь шляхом через одну з варт, то воїнів негайно замість нього скарають на смерть...

26. Відносно того, хто вбив близького, тобто родича: брата, двоюрідного брата або внука, нехай збережуть свою силу святі закони, але, якщо він втече до церкви, нехай уникне смерті...

33. Ви говорите, що, вступаючи в бій, до цих пір несли як корогву кінський хвіст, і хочете знати, що слід нести замість нього. Нічого іншого, окрім святого хреста.

34. Крім того, ви запитуєте, чи слід відразу ж за необхідності вирушати в похід, чи, можливо, існують визначені дні, коли не слід розпочинати війну...

35. Ви розповідаєте, що перед виступом на бій збиралися, у визначені дні та години, аби убезпечитися заклинаннями, іграми, піснями та деякими гаданнями...

39. Ви запитуєте про кровний зв'язок між родами, щоб зрозуміти, з якими жінками слід брати шлюб...

40. Ви кажете, що на вашій батьківщині існує звичай: перед боєм ваш володар виряджає найвірнішу та розумну людину для огляду всієї зброї, коней та спорядження... і ті, в кого вони будуть не підготовленими, засуджуються до смерті...

42. Ви говорите, що коли ваш князь зазвичай сідає за стіл для трапези, ніхто, навіть його дружина, не сяде з ним поїсти, ви ж сядете подалі від нього на низькі сидіння та їстимете на землі...

49. Крім того, ви хочете знати, чи дозволено давати, як раніш, у посаг нареченим золото, срібло, волів, коней та інше...

51. Ви запитуєте, чи дозволено мати одночасно двох дружин, а якщо ні, хочете знати, що потрібно вчинити з тим, у кого виявиться дві дружини... Ваше запитання про штани ми вважаємо зайвим, оскільки хочемо вплинути не на зовнішній вигляд вашого одягу, а... погляди...

62. Ви говорите, що до прийняття християнства у вас був знайдений камінь, котрий... зазвичай був ліками для тіла, а інколи не давав користі...

66. Ви стверджуєте, що греки³² забороняють вам заходити до церкви у пов'язці із лляної тканини, яку ви носите на голові...

67. Ви говорите, що... коли ви хотіли зв'язати кого-небудь присягою заради справи, то клали перед ним меч, і він над ним промовляв присягу...

79. Говорите, що у вас існує звичай: хворі беруть для одужання пов'язку й, пов'язавши, носять її на шиї...

86. Ви стверджуєте, що коли схоплений злодій або розбійник не зізнається в тому, в чому його звинувачують, то у вас суддя б'є його по голові нагайкою та коле в боки металевими шипами, доки не допитається істини...

90. Ви запитуєте, чи дозволено вживати в їжу тварин та птицю, якщо вони вбиті без ножа та загинули від удару людини...

96. Хоч би що замислила або скоїла дружина проти тебе, навіть якщо вона звинуватить тебе, не потрібно відштовхувати її або сильно зневажати...

103. Ви запитуєте, що слід зробити з нечестивими книгами³³, що отримані, як ви заявляєте, від сарацинів і що зберігаються у вас...

³² Греки — тут: візантійські священики-місіонери.

³³ Можливо, мова тут іде про арабські астрологічні книги.

Закон судний людям

«Закон судний людям» — найдавніша письмова законодавча пам'ятка слов'янських народів. Створений у Болгарії під час правління князя Бориса (852–889) після прийняття болгарами християнства у 865 р. Первісний текст «Закону» не зберігся, однак відомий за різними списками у двох редакціях (короткій та широкій). Найдавнішою вважається коротка редакція за так званим «Рум'янцевським списком».

1. Перш ніж викласти всю правду, слід сказати про правду Божу... Тому святий Константин³⁴, написавши перший закон, переповів його так: «Кожне поселення, де здійснюються язичницькі обряди та заклинання, слід віддати Божому храму з усім майном, що є у правителів цього поселення. Тих, хто здійснює обряди, слід продати з усім їх майном, а кошти роздати бідним».

2. За всіх суперечностей, звинувачень або наклепів князю і судді не слід слухати справу без багатьох свідків, але сказати суперникам, обвинувачам та наклепникам: «Якщо ви не подасте свідків... то отримаєте таке ж покарання, яке вимагаєте для інших». Про свідків. Усіх їх слід з мужністю та терпінням допитати перед князем та суддями... вимагати свідків справжніх, богобоязливих і таких, що не мають жодної ворожнечі та лукавства, ні ненависті, ні провини, ні спору з тими, проти кого свідчать. Свідків має бути 11 і більше, а щодо малих провин — від 7 до 3 і не менше. Судді мають попередити свідків, що в разі обману на них чекає або прокляття, або продаж, або ж кара³⁵. Не слід у жодній зі

³⁴ Посилання на візантійського імператора Константина I (306–337), канонізованого християнською церквою, вміщено тут для надання більшого авторитету всьому кодексу і першій його статті, спрямованої як проти простого населення, яке продовжувало сповідувати язичництво, так і проти феодалів, які опиралися впровадженню християнської релігії.

³⁵ Тобто таке саме покарання, яке неправдивий свідок вимагав для звинуваченого.

справ використовувати свідків, що були спіймані на обмані або порушенні законів Божих, чи тих, хто живе як звірі, або ж тих, хто не склав присяги.

3. Вступаючи в бій з ворогом, необхідно стримуватись від усіх нечестивих слів і справ... І якщо пошле Бог перемогу, то шосту частину здобичі слід узяти князю, а решту розділити між усіма людьми на рівні частини. Жупану достатньо княжої долі й прибутку від людського оброку³⁶. Особам же, які здійснили подвиги та хоробрі справи, чи то кметам³⁷, чи то простим людям... виділити із княжої частини, скільки потрібно. Частину слід віддати тим, хто бився з ворогом, а частину — тим, хто залишився у таборі...

4. Якщо той, хто має дружину, живе разом з рабиною-розпусницею, князю тієї землі³⁸ слід продати її на іншу землю, а кошти роздати бідним. Розпусника слід покарати постом³⁹ на сім років. Ці сім років він повинен прожити тільки на хлібі та воді.

6. Той, хто живе з чужою рабиною, повинен сплатити 30 столензів⁴⁰ господарю рабині, а сам має дотримуватись посту сім років, як ми сказали, але не слід продавати рабину. Якщо ж він бідний, то має віддати господарю рабині стільки, скільки може, із свого майна, а сам повинен дотримуватись посту, як встановлено...

8. Якщо хто-небудь візьме за дружину свою куму, за законом людським їм обом слід відрізати носи та розлучити їх, а за законом церкви — розлучити їх та змусити дотримуватися посту 15 років⁴¹.

³⁶ Людський оброк — частина зборів з населення області, що належала її жупану.

³⁷ Кмети — дружинники.

³⁸ Мається на увазі правитель чи намісник великої області.

³⁹ До посту додавалися також певні обмеження культового характеру, наприклад, заборона відвідувати церкву, приймати причастя тощо.

⁴⁰ Столенз — перекручене латинське слово «солід».

⁴¹ Очевидно, церковна кара заміняла більш тяжку кару згідно з «людським законом».

І після закінчення їх єпитимії⁴², на 16-й рік вони можуть знову прийняти причастя.

9. Так само слід покарати того, хто спізнається зі своєю дочкою у святому хрещенні або із заміжньою жінкою.

10. Якщо хто-небудь візьме дівчину без згоди її батьків та вони дізнаються про це, а він згодом захоче з нею одружитись та батьки згодні, то бути весіллю. Якщо ж одна зі сторін не згодна, то винний, якщо він заможний, повинен віддати дівчині за образу літр золота, тобто 72 столензи. Якщо ж він рівний їй, то повинен віддати половину свого майна. Якщо ж він бідний, то суддя цієї землі повинен покарати його побиттям та вислати за межі землі. Йому належить дотримуватись посту сім років...

12. Того, хто збезчестив дівчину, якій не виповнилося 20 років, слід продати з усім майном, а отримані кошти віддати дівчині. Він... повинен дотримуватись посту сім років...

15. Той, хто має дві дружини, повинен прогнати молодшу та її дітей, а його самого слід покарати биттям, і поститися йому сім років...

16. Ті, хто підпалює чужий ліс та вирубує його, винні подвійно⁴³. Того, хто з ворожнечі або з метою розкрадання майна підпалить дім, слід спалити, якщо це станеться в місті, а якщо у селі — то знищити мечем... Якщо ж хто-небудь запалить насадження і кущі на своїй ниві, а вогонь перейде та підпалить чужу ниву або виноградник, то слід провести розслідування та суд. Якщо виявиться, що він запалив вогонь через необережність або легковажність, винний має сплатити постраждалому кошти за завдану ним шкоду. Якщо ж хто-небудь запалить вогонь у вітряний день та не стежитиме за ним, говорячи, що він не розпаляється, то має відшкодувати завдану ним шкоду, і його карають

⁴² Заборона тимчасово виконувати у повному обсязі одні християнські обряди (причастя, відвідування церковних служб) і одночасно виконувати у збільшеному обсязі інші (піст, покаєння, молитви тощо).

⁴³ Платять подвійне відшкодування.

побиттям. А якщо він зробить усе як слід, але розпочнеться буря і вогонь піде далі за межі ділянки, то його не засудять. Якщо від грози займеться дім і згорить будь-яка частина дому, а вогонь перейде і запалить ближні дома сусідів, то господаря дому не судять, оскільки це не його вина.

18. Ніхто не має права силоміць вигнати того, хто прийшов до церкви, шукаючи захисту... Якщо ж хтось спробує силоміць вивести втікача із церкви, то хоч би ким він був, має отримати 140 ударів до крові⁴⁴, і тоді, як указано, слід розглянути звинувачення проти втікача. Якщо між двома людьми виник спір через що-небудь, і один із них, не повідомивши владу, а діючи самотійно... вчинить насильство, і якщо він справді зробив це заради повернення свого майна, він повинен його позбавитись та повернути назад. Якщо ж він візьме чуже, то влада цієї землі повинна покарати його побиттям, тому що він не може бути сам собі суддею...

20. Раб або вільний не може бути свідком ні на користь господаря, ні проти нього⁴⁵. Свідки не повинні свідчити з чуток... навіть якщо б вони були жупанами.

21. Якщо хтось купить у чужоземців полоненого з усім його майном, а в полоненого є кошти, що сплачені за нього, то, сплативши їх, нехай він іде вільним. Якщо ж у нього немає коштів, він має працювати на того, хто його купив, поки не відробить сплаченої за нього суми, причому його плата, що називається мздою, узгоджується при свідках по 3 столензи на рік. Відробивши свою ціну, він стає вільним. Якщо полонений, повернувшись із полону, відмовиться від християнської віри, з прибуттям на свою землю або в місто його слід передати церкві⁴⁶.

⁴⁴ У цій статті норма покарання збільшена у 12 разів порівняно з першоджерелом — візантійською «Еклогою», очевидно через поширеність порушень права притулку.

⁴⁵ У списках XIII–XIV ст. ця стаття відтворюється неясно і допускає зворотне тлумачення, тобто право раба свідчити проти свого господаря або на його користь.

⁴⁶ Можливо, мається на увазі передати у феодальну залежність.

25. Той, хто замкнув чужу худобу, якщо він її морить голодом або якимось їй зашкодить, має бути двічі покараний. Господар раба, що вкрав що-небудь, якщо хоче зберегти цього раба, повинен відшкодувати збитки обкраденому, якщо ж не хоче мати цього раба, повинен віддати його в рабство потерпілому. Того, хто приручить чуже стадо, на перший випадок слід покарати побиттям, на другий вигнати із землі, на третій продати, за умови, що він поверне всю худобу, яку приручив. Того, хто вдень або вночі проникне до вівтаря та візьме щось із священного посуду або одягу, чи інші речі, слід продати...

31. Того, хто вкраде і продасть вільного або зробить його своїм рабом, слід самого віддати до рабства...

32. Той, хто присвоїв чужого раба, заховавши його і не видавши на вимогу господаря, повинен повернути йому іншого такого ж раба або сплатити за нього кошти...

Апокрифічний болгарський літопис (XI – початок XII ст.)

«Літопис» являє собою легендарно-фантастичну інтерпретацію болгарської історії з VII до XI ст. і відображає патріотичні настрої в болгарському суспільстві під час візантійського володарювання (1018–1185). Пам'ятник є анонімним і пов'язаний з усною народною традицією, близькою до богомільських вірувань.

І тоді почув я голос... «Ісая, пророк⁴⁷ мій улюблений, іди на захід від вишніх країн Риму, відокрем від куман⁴⁸ третю частину, що називають себе болгарами, та засели землю Карвунську⁴⁹, котру залишили римляни та елліни». І тоді я... пройшов по ліву руку від Риму і відокремив від куман третю частину та повів їх, указуючи шлях посохом, і привів їх до річки, що називається Затіуса, та до другої річки, що має назву Ереуса⁵⁰... І заселив я більшість людей від Дунаю до моря і призначив над ними царя, обраного з їх числа, ім'я його Слав-цар⁵¹. І цар заселив усю землю та міста. Деякий час ці люди жили язичниками. І той же цар створив сто могил на землі Болгарській, і тоді прозвали його «стомогильний цар»⁵². І була в ті роки сила всіх благ... І був він першим царем на землі Болгарській та володарював 119 років⁵³, і помер.

І після нього з'явився інший цар, немовлям його носили в кошику три роки та назвали ім'ям Іспор-цар⁵⁴, і оволодів він

⁴⁷ Виклад ведеться від імені біблійного пророка Ісаї.

⁴⁸ Кумани — половці, тут маються на увазі кочові тюркські народи.

⁴⁹ Карвунська земля — Північно-Східна Болгарія.

⁵⁰ Затіуса — можливо, р. Серет; Ереуса — можливо, р. Прут.

⁵¹ Здогадно Слав-цар — це узагальнений образ слов'янських племен.

⁵² Мова йде про численні кургани в Добруджі.

⁵³ Інформація про тривалість правління є, як правило, легендарною.

⁵⁴ Іспор-цар — болгарський хан Аспарух (681–701).

Болгарським царством. І створив той цар гради могутні: і на Дунаї Дністер-град він створив, і могутню стіну від Дунаю і до моря, він же створив і Пліск-град. І більшість ізмаїлтян той цар згубив. І той цар заселив всю землю Карвунську... Цар Іспор володарював на землі Болгарській 172 роки, і згубили його ізмаїлтяни на Дунаї. Після смерті царя болгарського Іспора назвали куман болгарами, були вони до Іспора-царя язичниками, безбожними та нечестивими, і багато років ворогували з грецьким царством.

І потім знову прийняв царство Болгарське син Іспора-царя, ім'я якого Ізот⁵⁵. І цар згубив Озію, царя, що прийшов зі сходу з військом, та Голіада, франка поморського. За володарювання Ізота, царя болгарського, звеличені були міста. І народилося в Ізота-царя два сини, одного звали Борисом⁵⁶, іншого — Сімеоном⁵⁷. Володарював цар Ізот сто років та три місяці й у місті Пліск помер.

Після смерті Ізота-царя прийняв царство Болгарське син його Борис, і був він благородним та вірним. І цей цар охрестив усю землю Болгарську, збудував церкви... на річці Брегалніці⁵⁸, і тут він прийняв царство, на Овчому полі⁵⁹, створив білі церкви, і прийшов у Добрич⁶⁰, і там помер. Володарював він 16 років, і не знав ні гріха, ні жінки. І благословенним було його володарювання...

Потім царство Болгарське прийняв Сімеон, брат його. І збудував гради могутні біля моря, та могутній град Преслав він створив, і тут прийняв царство... Преслав-град він будував 28 років. І багато чудового створив цар Сімеон. Він володарював 130 років

⁵⁵ Легендарний образ Ізота має своїм прототипом хана Крума, який вів напружені війни з Візантією і франками. Пам'ять про ці війни відобразилась у згадках про міфічних царів Озію і Голіада.

⁵⁶ Князь Борис був сином не хана Крума, а хана Пресіана.

⁵⁷ Князь (з 913 р. — цар) Болгарії Сімеон (893–927) був не братом, а сином Бориса.

⁵⁸ Брегалніца — річка в Македонії.

⁵⁹ Овче поле — місцевість на заході Першого Болгарського царства.

⁶⁰ Добрич — фортеця у Південно-Східній Болгарії.

та породив святого Петра, царя болгарського, чоловіка святого і справедливого... Ось такі податки збирав він із своєї землі... що перебувала під владою його царства: оберемок пряжі, ложку олії та яйце на рік. Такі були податки йому від землі його людей, і більше нічого він не брав. І життя було прекрасним за такого царя... Після його смерті царство Болгарське прийняв його син Петро, і був він царем болгар та греків⁶¹. І володарював на землі Болгарській 12 років, не знаючи ні гріха, ні жінки, і було царство його благословенне. Тоді ж, у дні та роки святого Петра, царя болгарського, було вдосталь всього, пшениці й олії, меду, молока і вина, від усіх дарів Божих ломились засіки, і не було бідності ні в чому, та всі були ситими... Але прийшли завойовники-велетні морем⁶² та згубили землю Болгарську, а Петро... залишив царство і втік на захід, у Рим, де й помер.

Потім з'явився інший цар, ім'я якого Селевкій, а прізвисько Сімекліт⁶³. І зійшов він з гори, що називалась Вітоша⁶⁴, і пішов на поле, під назвою Романія, і там прийняв царство. І створив він п'ять міст на землі Болгарській: Пловдів, Срем⁶⁵, Брезнік⁶⁶, Средец, Ніш. І володарював Селевкій-цар у місті Средец та на землі Болгарській 37 років, і скінчив своє життя під містом Брезніком...

І потім прийшов інший цар, ім'я якого Гаган⁶⁷, а прізвисько Делян... І прийняв він царство болгарське та грецьке... І утворив три міста на землі Болгарській: Червен⁶⁸, Несебр⁶⁹, Штіп⁷⁰. І володарював він 28 років та був страчений іноплеменником на Овчому полі...

⁶¹ Такий титул мав Сімеон, а не його син Петро.

⁶² Маються на увазі походи київського князя Святослава у 968–971 рр.

⁶³ Можливо, під міфічним образом Сімекліта приховується реальна фігура правителя Средецької області, яка здобула самостійність після падіння Преслава і завоювання Північно-Східної Болгарії візантійцями в 971 р.

⁶⁴ Вітоша — гора біля Средеца.

⁶⁵ Срем — фортеця у Північній Сербії.

⁶⁶ Брезнік — фортеця у Західній Болгарії.

⁶⁷ Мається на увазі Петро Делян.

⁶⁸ Червен — фортеця у Північній Болгарії.

⁶⁹ Несебр — фортеця на чорноморському узбережжі Болгарії.

⁷⁰ Штіп — фортеця в Македонії.

Літопис попа Дукляніна (друга половина XII ст.)

«Літопис попа Дукляніна» (або «Барський родовід») був створений у Дуклі (суч. Чорногорія). Анонімний автор, імовірно, належав до дуклянського священства. У документі міститься інформація про завоювання князя Бориса в Македонії у 852–864 рр.

Борис, якого його мовою називали «каган», а по-нашому «імператор», підкорив своїй владі дев'ять князів, які правили і чинили правосуддя над численним народом. І так вони (болгари) напали на Силодузію⁷¹ і заволоділи нею. Потім захопили і цілу Македонію.

⁷¹ Очевидно, це область Шумадія у Сербії.

ДЕРЖАВА ЦАРЯ САМУЇЛА (976–1018)

Іоанн Скілиця

Огляд історії

Іоанн Скілиця — візантійський чиновник, хроніст кінця XI – початку XII ст., головною працею якого є «Огляд історії», що охоплює період з 811 до 1057 р. Продовження «Огляду», доведене до 1079 р., часто теж приписують Іоанну Скілиці. Його твір є основним джерелом з історії держави царя Самуїла.

[Про повстання комітопулів у 976 р.]

Петро, цар болгар⁷², незабаром після смерті своєї дружини⁷³ відновив мир і уклав договір з імператорами⁷⁴, передавши їм як заручників двох своїх синів Бориса і Романа. Незабаром після цього він помер⁷⁵. Тоді його сини були відправлені до Болгарії, аби зайняти батьківський престол і зупинити просування комітів⁷⁶. Оскільки Давид, Мойсей, Арон і Самуїл, сини одного з найбільш могутніх комітів⁷⁷ у Болгарії, замислювали повстання та сіяли смуту в болгарській державі...

⁷² Петро — син царя Сімеона та його другої дружини.

⁷³ Дружиною болгарського царя Петра була візантійська принцеса Марія, племінниця візантійського імператора Романа I Лакапіна (919–945). Вона померла приблизно 968 р.

⁷⁴ Василій II та його брат Константин VIII, сини імператора Романа II (959–963). Оскільки вони були неповнолітніми, замість них правили спочатку їхня мати Феодора, а потім — Нікіфор II, котрий 963 р. проголосив себе імператором. Таким чином обидва брати стали його співправителями.

⁷⁵ Петро помер 30 січня 969 р.

⁷⁶ Коміт — цивільний правитель області (комітату) в середньовічній Болгарії.

⁷⁷ Коли він був комітом, якою областю правив і як насправді його звали (Миколою?), невідомо.

Коли помер імператор Іоанн⁷⁸, болгари повстали і вибрали своїми правителями чотирьох братів — Давида, Мойсея, Арона і Самуїла, синів якогось князя, котрий був у болгар дуже могутнім, і тому вони назвалися комітопулами. Насправді хтось із близьких родичів Петра помер, а Борис і Роман, його сини, як я вже сказав, були відправлені до Константинополя і там залишилися. Борис отримав від імператора Іоанна почесне звання магістра, а Роман був кастрований колишнім паракімоменом⁷⁹ Іосифом. Коли помер імператор Іоанн, вони втекли і поспішили прибути до Болгарії. Борис загинув, коли проходив через якийсь густий ліс; його вразив стрілою якийсь болгарин, котрий думав, що це ромей (адже той був одягнений у ромейський одяг), а Роман уцілів і трохи згодом повернувся до Константинополя...

З цих чотирьох братів Давид був невдовзі вбитий між Касторією⁸⁰ і Преспією⁸¹ у місці «Красиві Дуби» якимись мандрівниками-валахами. Мойсей загинув під час облоги Сяра⁸² від удару каменя, кинутого зі стіни. Арона же, як кажуть, або через те, що був він прихильником ромейів, або тому, що прагнув захопити владу, разом з усією його сім'єю вбив його брат Самуїл 14 липня у місцині Разметаніца⁸³. Лише його син Іван Владислав був урятований Самуїловим сином Радомиром-Романом. Так Самуїл став єдиним правителем усієї Болгарії. Ця войовнича людина ніколи не знала спокою. Поки ромейські війська були зайняті боротьбою

⁷⁸ Іоанн I Цімісхій, візантійський імператор (969–976). Помер 10 (11) січня 976 р.

⁷⁹ Висока придворна посада. Начальник кітонітів, охоронців імператорських покоїв. Часто були євнухами.

⁸⁰ Касторія — суч. м. Костур у Греції.

⁸¹ Преспа — столиця держави царя Самуїла, розташовувалася на острові св. Ахілла на Малому Преспанському озері (тепер більша частина озера — на території Греції, менша — Албанії). У 1965 р. на острові серед руїн патріаршої базиліки св. Ахілла грецькі археологи знайшли поховання царя Самуїла.

⁸² Сяр (гр. Серее) — нині м. Серее у Північно-Східній Греції.

⁸³ Місцевість поблизу сучасного м. Дупніца в Західній Болгарії.

проти Скліра⁸⁴, він спокійно нападав на весь захід, і не тільки на Фракію, Македонію та околиці міста Салоніки, а й на Фессалію, Грецію та Пелопоннес. Він здобув багато фортець, а головною серед них була Ларіса⁸⁵, населення якої зі всіма сім'ями він переселив у глиб Болгарії. Він їх включив до військових списків і використав як союзників проти ромеїв. Він переніс і мощі святого Ахілла, єпископа Ларіси за часів Константина Великого, який був присутній на великому і першому синоді... й вивіз їх до Преспи, де знаходився його двір.

[Про війну царя Самуїла
з візантійським імператором Василієм II]

Самуїл рушив на Салоніки і залишив основну частину свого війська в засідках та пастках, лише малу його частину він послав для набігу на Салоніки... Самуїл же розташував свій табір на протилежному березі. Оскільки пройшли проливні дощі, вода в річці піднялася, вона розлилася, так що в цей час не очікувалося ніякої битви. Однак магістр⁸⁶, оглянувши річку вгору і вниз за течією, відшукав місце, де її можна було перейти. Вночі, піднявши своє військо, він перейшов річку і напав на безтурботно сплячих воїнів Самуїла. Багато хто з них був перебитий, ніхто і не подумав про захист. Сам Самуїл і син його Роман⁸⁷ зазнали важких ран і не потрапили в полон тільки тому, що змішалися з мерцями і лежали як мертві. З настанням ночі вони таємно втекли до Етолійських гір і звідти через вершини цих гір перейшли до Пінду⁸⁸ і врятувалися в Болгарії⁸⁹. А магістр, звільнивши полонених ромеїв і знявши одяг

⁸⁴ Варда Склір — зять імператора Іоанна I Цімісхія, домесгик Сходу, який улітку 976 р. проголосив себе імператором.

⁸⁵ Ларіса — нині місто в області Фессалія у Греції.

⁸⁶ Візантійський полководець магістр Нікіфор Уран.

⁸⁷ Мається на увазі син царя Самуїла Гаврил Радомир, відомий також під ім'ям Роман.

⁸⁸ Пінд — гори в Північній Греції.

⁸⁹ Описана битва відбулась у 996 р. на річці Сперхей поблизу Фермопіл.

з полеглих болгар, пограбував ворожий стан і з багатою здобиччю повернувся до Салонік зі своїм військом.

У 6508 р.⁹⁰, індікту⁹¹ 13-го, імператор відправив сильне військо проти болгарських фортець по той бік Хемусу⁹²... Ромейське військо захопило Великий і Малий Преслав⁹³, а також Пліску⁹⁴ і повернулося неушкодженим і звитяжним.

Наступного року імператор знову рушив на болгар через Салоніки. До нього приєднався правитель Верії⁹⁵ Добромир, який передав імператору місто, за що одержав сан анфіпата⁹⁶. Однак захисник Сервії⁹⁷ Нікола, якого за невеликий зріст називали зменшеним ім'ям Ніколіца, чинив йому сміливий опір і спокійно витримав облогу. Проте імператор невідступно намагався здобути фортецю і врешті зробив це, полонивши самого Ніколіцу. Він виселив звідти болгар і залишив там гарнізон ромеїв. Завершивши все це, він повернувся до столиці, взявши з собою і Ніколіцу, якого вшанував саном патрикія⁹⁸. Однак зрадливий Ніколіца втік звідти і, таємно повернувшись до Самуїла, почав разом з ним облогу Сервії. Проте швидко прийшов імператор і звільнив місто від облоги, а Ніколіца втік з Самуїлом... Імператор пішов до Фессалії й відновив зруйновані Самуїлом фортеці, а ті, що були

⁹⁰ 999 р.

⁹¹ Індікт — порядкове число року у п'ятнадцятирічному циклі оподаткування.

⁹² Хемус — антична назва гірського масиву Стара Планіна.

⁹³ Великий Преслав — столиця Першого Болгарського царства у 893–969 (971) рр. Тепер — місто в Північно-Східній Болгарії. Малий Преслав (Переяславець) — місто в дельті Дунаю; нині — с. Преслав біля м. Тульчі в Румунії.

⁹⁴ Пліска — перша столиця Першого Болгарського царства (кінець VII ст. — 893 р.). Тепер — місто в Північно-Східній Болгарії.

⁹⁵ Верія — суч. м. Бер у Північній Греції.

⁹⁶ Анфіпат — один із найвищих титулів у Візантійській імперії.

⁹⁷ Сервія — суч. м. Селфідже в європейській частині Туреччини.

⁹⁸ Патрикій — один з вищих титулів візантійської родової аристократії, походить від давньоримського звання «патрицій».

в руках болгар, узяв облогою і переселив болгар до так званого Валерону⁹⁹. Поставивши в усіх фортецях сильну варту, він повернувся до так званого Водену¹⁰⁰. Воден — маленька фортеця, розташована на крутій скелі, через яку під землею стікають води Островського озера¹⁰¹, котрі в цьому місці знову виходять назовні. Оскільки жителі цього міста не здалися добровільно, імператор здобув його облогою. Він виселив і їх до Валерону, потім у місті залишив сильну варту і повернувся до Салонік...

Наступного року¹⁰², індікту 15-го, імператор вирушив у похід на Відін¹⁰³ і взяв його силою після восьми місяців облоги. Поки він був зайнятий облогою, Самуїл, просуваючись швидким маршем, несподівано напав на Одрін¹⁰⁴ якраз на свято Успіння пресвятої Богородиці. Раптовим нападом він оволодів і ярмарком, на якому щороку збиралася безліч народу, і, узявши багато здобичі, повернувся до своєї країни. Імператор, укріпивши сильно Відін, повернувся до столиці без втрат, спустошивши і зруйнувавши всі болгарські фортеці на своєму шляху. Однак, наблизившись до міста Скоп'є, знайшов на іншому боці річки Аксіос, що тепер зветься Вардар, Самуїла, котрий безтурботно там отаборився. Розраховуючи на повноводність річки, яку в той час неможливо було перейти вбхід, він недбайливо розташував свій стан. Проте один з воїнів знайшов таки брід і провів через нього імператора. Вражений раптовою його появою, Самуїл почав безладно тікати, його намет і весь його стан був захоплений. Місто Скоп'є передав імператорові Роман, син царя болгар Петра і брат Бориса (званого також Сімеоном на честь свого діда), якого Самуїл поставив

⁹⁹ Валерон — область на схід від нижньої течії річки Места.

¹⁰⁰ Воден — суч. м. Едеса в Північній Греції.

¹⁰¹ Озеро в області Егейська Македонія у Північній Греції.

¹⁰² 1003 р.

¹⁰³ Відін — нині місто в Північно-Західній Болгарії.

¹⁰⁴ Одрін — слов'янська назва м. Адріанополь; тепер — м. Едірне в європейській частині Туреччини.

там правителем. Імператор гідно прийняв його, вшанував за таке рішення саном патрикія та препозита¹⁰⁵ і відіслав стратигом¹⁰⁶ до Абідосу¹⁰⁷. Звідти імператор рушив до Перніка¹⁰⁸, захисником якого був Кракра, людина досвідчена у військовій справі. Імператор пробув там досить довго і під час облоги втратив чималу кількість війська. Переконавшись, що фортеця не піддається облозі і що Кракра залишається непохитним, незважаючи на всі лестощі, всілякі обіцянки та різні пропозиції, повернувся до Філіппополя¹⁰⁹. Звідти він вирушив назад до Константинополя.

[Про підкорення Болгарії
візантійським імператором Василієм II]

Імператор не переставав щорічно вторгатися до Болгарії, спустошуючи та руйнуючи все на своєму шляху. Самуїл, який не міг чинити йому гідний опір у відкритому полі, вступати у відкритий бій з імператором, зазнавав звідусіль поразок і почав втрачати сили. Тому він вирішив перегородити шлях імператору до Болгарії ровами та стінами... Імператор уже почав втрачати надію подолати ці перешкоди, коли Нікіфор Ксифій, призначений ним у той час стратигом Філіппополя, переконав його залишитися і безперервно продовжувати штурм. Сам же він сказав, що піде розвідає, чи не можна де-небудь зробити щось вигідне та корисне. Отже він, узявши своїх воїнів... раптово з криками і шумом

¹⁰⁵ Препозит — начальник військового загону (частини легіону).

¹⁰⁶ Стратиги — у Візантії з VII ст. намісники військово-адміністративного округу (феми), мали військову і цивільну владу; з XI ст. перетворюються на начальників міських і фортечних гарнізонів. Із XII ст. термін виходить з ужитку.

¹⁰⁷ Візантійська фема Абідос (названа за її адміністративним центром м. Абідос; розташовувався поблизу сучасного турецького м. Чанакале) охоплювала обидва боки протоки Дарданелли. Головним завданням стратига цієї феми був захист протоки від вторгнення ворожих кораблів і охорона узбережжя.

¹⁰⁸ Тепер — однойменне місто в Західній Болгарії.

¹⁰⁹ Філіппополь — нині м. Пловдив у Південній Болгарії.

з'явився на пагорбі в тилу болгар. Перелякані несподіваною його появою, вони почали тікати. Імператор же зруйнував залишену стіну і став переслідувати їх. Багато [болгар] було вбито, а ще більше потрапило в полон. Самуїл ледве врятувався від загибелі завдяки своєму синові, який сміливо відбивався від нападників. Він посадив батька на коня і відвіз до фортеці, що називалася Прілеп¹¹⁰. Імператор засліпив полонених болгар — близько 15000 і, як кажуть, повелівши вести кожну сотню засліплених одному кривому, відіслав їх до Самуїла¹¹¹. А той, коли побачив, як вони плетуться колонами з однаковою кількістю людей, не зміг мужньо і спокійно перенести цього страждання. В очах у нього потемніло, і він непритомний упав на землю. Присутні, прагнучи повернути йому дихання водою і пахощами, змогли привести його трохи до тями. Прокинувшись, він попросив холодної води. Коли він її випив, з ним стався серцевий напад, і через два дні [Самуїл] помер¹¹². Владу над болгарами перейняв його син Гаврил, званий також і Романом, який перевершував свого батька потугою і силою, але дуже поступався йому мудрістю і розумом. Він був сином Самуїла від однієї лариської полонянки. Почав правління 15 жовтня у 13-й індікт¹¹³. Однак, не поцарювавши й одного року, був убитий, коли збирався на полювання, сином Арона Іваном Владиславом, якого він сам урятував від смерті, коли той був приречений до загибелі.

Перш ніж усе це відбулося, в той час, коли Феофілакт Вотаніат був призначений правителем Салонік після Аріаніта, Самуїл відправив Давида Несторіцу, одного з болгарських вельмож, з великим військом проти Салонік. Феофілакт зустрів його разом зі

¹¹⁰ Битва відбулася 29 червня 1014 р. в ущелині Ключ, що поблизу однойменного села в Південно-Західній Болгарії.

¹¹¹ За це візантійський імператор Василій II був прозваний «Болгаробійцею» (гр. «Болгароктон»).

¹¹² Цар Самуїл помер 6 жовтня 1014 р.

¹¹³ 1014 р.

своїм сином Михайлом, вступив з ним у битву і розбив його наголову. Він захопив велику здобич і багато полонених, яких відвів до імператора, котрий тоді штурмував перешкоду в ущелині Ключ. Подолавши перешкоду, як ми вже казали, імператор досяг Струміци і заволодів фортецею Мацукіон¹¹⁴, що знаходиться поблизу Струміци. Імператор послав салонікського дукса¹¹⁵ Феофілакта Вотаніата з військом, якому наказав здобути висоти біля Струміци і знищити всі перешкоди на дорогах до них, відкривши таким чином зручний шлях на Салоніки. Він вирушив у путь, і болгари, які охороняли ці місця, усюди пропускали його безперешкодно. Але коли він намірився повернутися до імператора, виконавши його повеління, то наштовхнувся на приготовані для нього засідки в одній довгій ущелині. Увійшовши до ущелини, оточений звідусіль, під градом каміння і стріл, він був убитий, не отримавши жодної допомоги і не маючи можливості діяти врукопашну через тісноту і непрохідність місця. Разом з ним полягла і велика частина його воїнів. Дізнавшись про це, імператор сповнився глибокою скорботою. Тому і не наважився йти вперед, а повернувся і прийшов до Загорії, де стояла надзвичайно сильна фортеця Мельнік¹¹⁶, споруджена на скелі й оточена звідусіль глибокими прірвами. Болгари з усієї округи зійшлися до неї і зовсім не страшилися ромеїв. Імператор послав до них одного зі своїх слуг, якогось євнуха на ім'я Сергій, людину розумну, котра мала дар красномовства, аби довідатися про їхні настрої. Прийшовши до болгар, він зумів довгими умовляннями схилити цих людей до

¹¹⁴ Мацукіон — суч. с. Евзоні у Північній Греції біля кордону з Республікою Македонія.

¹¹⁵ Дукс (дука) — військова посада і титул імперського намісника, головнокомандувача військ провінції (з IV ст.), який мав також права цивільного адміністратора. Пізніше — високе звання в армії і на флоті. У IX–X ст. дукси стояли на чолі провінційних тагм і підкорялися стратигам фем. У X–XII ст. дукс став намісником дукату (адміністративна одиниця на околиці імперії).

¹¹⁶ Мельнік — нині місто у Південно-Західній Болгарії.

потрібного, а саме — скласти зброю і здатися імператору разом з фортецею. Імператор прийняв їх, гідно вшанував і, залишивши у фортеці достатній гарнізон, повернувся до Мосінополя¹¹⁷. Там 24 жовтня його повідомили про смерть Самуїла. Імператор негайно вийшов з Мосінополя і попрямував до Салонік, а звідти рушив до Пелагонії¹¹⁸, не спустошуючи земель на своєму шляху, спаливши лише палаці Гаврила в Бутелі¹¹⁹. Пославши військо, оволодів фортецями Прілеп і Штіп. Звідти він досяг річки, що звалася Чорна, переплив її на плотах та за допомогою надутих міхів повернувся до Водена, звідки 9 січня¹²⁰ пішов до Салонік.

З настанням весни імператор знову повернувся до Болгарії й попрямував до Воденської фортеці, жителі якої, зрадивши свого імператора, підняли зброю проти ромеїв. Але він щільно обложив місто і змусив його здатися. Мешканців він виселив до Валерону, а посередині тіщини спорудив дві інші фортеці, одну з яких назвав Кардія, а іншу — Святий Ілля, потім повернувся до Салонік. Туди Роман Гаврил прислав йому через одного безрукого ромея обіцянку покори. Однак імператор поставився до листа з підозрою і відправив до області Меглен військо на чолі з Нікіфором Ксифієм і Константином Діогеном, який став стратигом Салонік після Вотаніата. Після того, як вони спустошили всю ту землю і взяли в облогу місто, прибув і сам імператор.

Він змінив річище річки, що протікала біля міста, і, підкопавши основи стін, наповнив підкопи дровами та іншими легкозаймистими матеріалами і підпалив їх. Коли підпалене згоріло, стіна завалилася. Побачивши це, обложені з плачем і благаннями здалися разом з фортецею. І так були схоплені Дометіан Кавкан¹²¹,

¹¹⁷ Мосінополь — суч. Гюмурджіна.

¹¹⁸ Пелагонія (Прілепсько-Бітольсько-Леринське поле, болгарською — просто «Поле») — гірська долина у центральній частині Балканського півострова; поділена між сучасними Македонією і Грецією.

¹¹⁹ Бутел — суч. м. Бітола в Македонії.

¹²⁰ 1015 р.

¹²¹ Це не власне ім'я, а протоболгарський титул «кавхан».

вельможа і радник Гаврила, правитель Меглена Іліца та багато інших вельмож, а також чимала кількість воїнів. Здатних носити зброю імператор відправив до Аспраканії, решту народу, непридатного до військової служби, повелів пограбувати, а фортецю — спалити. Впала також іще одна фортеця на ім'я Енотія, сусідня з Мегленом.

На п'ятий день прибув безрукий ромей разом із наближеними Івана Владислава, Аронова сина. Він приніс листа, яким Іван Владислав повідомляв, що у Петрисці¹²² він убив Гаврила й узяв усю владу в свої руки. [В листі] він також обіцяв імператорові належну покору. Прочитавши листа і підтвердивши своє рішення хрисовулом, імператор вирядив посланців до Івана. Через кілька днів ромей з відрізаною рукою знову повернувся з листом від Івана та болгарських старійшин, котрі виявляли готовність стати підданими та рабами імператора. До імператора приєднався і Кавкан, брат Дометіана, полонений у Меглені. Імператор прийняв і вшанував його. Дізнавшись, що лист був написаний Іваном з хитрістю і підступністю і що він замишляє протилежне тому, що обіцяє, [імператор] знову повернувся до Болгарії і, спустошивши місцевість поблизу Острово, Соска, а також Пелагонійську долину, засліпив усіх захоплених болгар. І так він досяг міста Охріда, в якому були споруджені палаци царів Болгарії. Здобувши місто і встановивши там належний порядок, він вирішив іти далі й досягти Діррахія, адже справи там потребували його присутності. І справді, поки Володимир¹²³, одружений з дочкою Самуїла, людина справедлива, миролюбна і добродійна, володів Трімалією та землями в околицях Сервії, у Діррахії панував спокій. Однак після того, як Гаврил був убитий Іваном, Володимир, повіривши клятвам, що були передані йому Іваном через архієпископа Болгарії Давида, здався і був незабаром убитий. Тоді там почалася велика

¹²² Нині — с. Петриско на березі однойменною озера у Північній Греції в області Лерина.

¹²³ Володар сербського князівства Зета, вбитий 1016 р.

смути і безладдя, оскільки Іван або за допомогою воєначальників, або ж сам усіляко прагнув знову оволодіти містом. Тому імператор хотів прийти на допомогу, але його зупинила серйозна причина. Йдучи до Охріда, він залишив у тилу стратиґа Георгія Гоніціата та полоненого протоспафарія¹²⁴ Ореста з безліччю воїнів, наказавши їм спустошити поля Пелагонії. Однак болгари на чолі з воєначальником Івацем, дуже відомою та досвідченою людиною, влаштували їм засідку і перебили всіх. Охоплений скорботою про них, імператор повернувся до Пелагонії і, переслідуючи по п'ятах Іваца, досяг Солуня і звідти пішов до Мосінополя. Проти Струміци він послав військо під проводом патрикія Давида Аріаніта, який раптово з'явився й оволодів фортецею, яка називалася Терміца. Інше військо на чолі зі Ксифієм послав проти фортець біля Тріадіци. Оволодівши всіма фортецями, що розташовувалися на відкритих місцях, він здобув після облоги фортецю Бойон (Бояна).

У тому ж 6524 році, індікту 14-го¹²⁵, імператор, виступивши зі столиці, відправився до Тріадіци. Він оточив та обложив фортецю Пернік, але її захисники билися відважно і сміливо, тож багато ромеїв полягли вбитими. Імператор тримав [місто] в облозі цілих 88 днів, але, зрозумівши, що поважився на щось неможливе, пішов, спіймавши облизня, і повернувся до Мосінополя. Там він дав своєму війську відпочити, а з настанням весни, вийшовши з Мосінополя, вдерся до Болгарії, обложив фортецю, яка називалася Лонгон, і взяв її. Пославши на рівнини Пелагонії Давида Аріаніта і Константина Діогена, він захопив багато худоби і полонених. Імператор піддав вогню здобуту фортецю, розділив полонених на три [частини]. Одну частину він дав своїм руським союзникам, іншу — ромеям, а третину залишив собі. Слідом за цим він поспішив вперед і, досягнувши Касторії, спробував оволодіти

¹²⁴ Протоспафарій — молодший генеральський чин у візантійському війську.

¹²⁵ 1016 р.

фортецею, але впевнився, що вона неприступна, і повернувся назад. Тоді імператор отримав листа від доростолського стратега Ціцікія, сина патрікія Тевдата Іверійця, [який повідомляв його] що Кракра зібрав вельми численне військо і об'єднався з Іваном; вони залучили печенігів і збиралися напасти на ромеїв. Стурбований цим листом, імператор негайно повернувся. По дорозі він узяв фортецю Восоград і спалив її, відновив Верею, а все навкруги Острово і Моліська спустошив та знищив. Він зупинив свій подальший наступ, бо дізнався, що запланований Кракрою й Іваном похід проти ромеїв не відбувся, оскільки печеніги не надали їм військової допомоги. Тому він повернувся й обложив іншу фортецю — Сетіну, де в Самуїла були палаци і де зберігалося багато зерна. Імператор повелів війську розграбувати його, а все інше спалив. І проти Івана, який був неподалік, він послав загін західних схолів¹²⁶ та салонікський загін, на чолі якого стояв Константин Діоген. Але коли вони рушили, Іван влаштував їм засідку. Дізнавшись про це, імператор злякався, що з ними може трапитися щось погане і, вставши верхи перед військом, лише сказав: «Хто з вас воїн, той піде за мною!», і пришпорив коня. Довідавшись про це, шпигуни Івана з переляку кинулися до свого стану і зчинили там смуту та безладдя, вигукуючи: «Царю, тікайте!». Оскільки в безладі всі разом з Іваном розбіглися, люди Діогена піднеслися духом і почали їх переслідувати. Вони багато кого перебили, полонили 200 важкоозброєних воїнів, захопили їхніх коней і обоз Івана та його племінника. Здійснивши це, імператор повернувся до Водену, облаштував там усе і вирушив до Константинополя 9 січня, у 15-й індікт, 6526 року¹²⁷.

Іван скористався з даного йому передиху і рушив на облогу Діррахія з варварською пихатістю і зарозумілістю. У бою під час облоги він був убитий невідомо ким. Він правив болгарами 2

¹²⁶ Схоли (схоларії) — кавалерійські загони імператорської гвардії.

¹²⁷ 1018 р.

роки і 5 місяців. Отримавши звістку про його смерть від стратига Діррахія патрикія Нікити Пігоніта, імператор негайно виступив. Після прибуття до Адріанополя його зустріли брат і син знаменитого Кракри, які повідомили йому хорошу новину про передання до його рук відомої фортеці Пернік та ще 35 інших фортець. Імператор гідно вшанував їх і, надавши Кракрі сан патрикія, попрямував до Мосінополя. Туди прийшли і посланці з Пелагонії, Моровізда¹²⁸ і Ліпенія¹²⁹, які віддали міста імператорові. Звідти імператор відправився до Сареї, куди прибув Кракра разом з начальниками 35 фортець, що здалися; він був добре прийнятий. На бік імператора перейшов і Драгомуж, який здав Струміцу і був ушанований саном патрикія. Він привів із собою патрикія Іоанна Халдія, звільненого з багаторічного ув'язнення (бо він був схоплений Самуїлом і просидів 22 роки в темниці). Відразу ж після цього імператор наблизився до Струміци, тут до нього прийшов архієпископ Болгарії Давид з листом від Марії, дружини Івана, котра обіцяла йому відмовитися від Болгарії, якщо будуть виконані її бажання. До нього з'явився і Богдан, воєвода внутрішніх фортець, який також був ушанований саном патрикія, оскільки здавна виявляв прихильність до імператора і нібито вбив свого тестя. Звідти [імператор] рушив до Скоп'є. Залишивши в місті повновладним стратигом патрикія Давида Аріаніта, він повернувся, пройшовши через фортеці Штіп та Просік, де його вітали і вшановували літіями та гімнами. Однак негайно звернув вправо і відправився до Охріда, де влаштував свій стан. Весь народ зустрів його бойовими піснями, вітаннями та славослів'ям. Місто Охрид розташоване на високому пагорбі, поблизу дуже великого озера, з якого бере свій початок річка Дрін, яка тече на північ, потім повертає на захід і впадає в Іонічне море поблизу фортеці Іллісос. Охрид був головним містом усієї Болгарії, там були споруджені палаци царів Болгарії, зберігалися їхні скарби.

¹²⁸ Тепер — с. Мородвіс Кочанського району в Македонії.

¹²⁹ Ліпенія — суч. м. Ліплян Косовського району в Македонії.

Відчинивши [скарбниці], імператор знайшов у них багато грошей, корони з перлами, золототканий одяг і 100 кентінаріїв¹³⁰ карбованої золотої монети. Все це він віддав війську. Отже, поставивши правителем міста патрикія Євстафія Дафноміла і давши йому надійну варту, він повернувся до свого стану. [Там] він прийняв дружину Івана Владислава з трьома її синами і шістьма дочками. Вона привела з собою і незаконного сина Самуїла, двох дочок та п'ять синів Самуїлова сина Радомира, один з яких був понівечений Іваном, котрий виколов йому очі, коли вбив сина Самуїла Радомира разом з його дружиною і зятем Володимиром. Марія мала від Івана ще трьох синів, але їм вдалося втекти у гори Тмор, найвищі у Керавнійських горах. Імператор прийняв її люб'язно і повелів їй разом з іншими доброзичливо оберігати. До імператора прийшли також інші болгарські вельможі, кожний зі своїм загоном: Несторіца, Заріца і молодий Добромир. Вони були прихильно прийняті й по-царськи вшановані. Тоді й сини [Івана] Владислава Прусіан та двоє його братів, що втекли у Тмор, як було вже сказано, змучені тривалою облогою (поставлені імператором воїни охороняли виходи з гір), повідомили імператорові про бажання отримати гарантії безпеки й обіцяли здатися на його милість. Імператор відповів їм гуманно і, вийшовши з Охріда, прийшов до озера, що звалося Преспа, і, подолавши проміжну гору, спорудив на її вершині фортецю Василіда, а іншу — на вказаному озері. З Преспи він відправився до так званого Девола, де на спорудженому подіумі прийняв прибулих Прусіана з братами. Він заспокоїв їх прихильними і гуманними словами, вшанував Прусіана саном магістра, а інших — саном патрикія. Приведений був також Івац, позбавлений зору. Однак слід розказати про те, як він був засліплений, оскільки ця розповідь викликає дещо приємне і гідне здивування.

¹³⁰ Кентінарій — велика грошова одиниця, дорівнювала 100 фунтам; приблизна вага 32,7 кг.

Після смерті Івана Владислава, коли його дружина Марія з синами віддала себе до рук [імператора] та інші вельможі всієї Болгарії підкорилися [йому], цей Івац сховався у хащах недоступної гори Верхот, де в нього було багато красивих палаців, що звалися Проніща, садів та гідних місць для задоволення. Він не побажав підкорятися волі Божій і, поступово зібравши військо, почав підбурювати довколишнє населення до повстання і мріяв захопити владу в Болгарії. Це дуже турбувало імператора.

Тому він зійшов з прямої дороги, повернув на південь і досяг згаданого Девола для того, щоб або змусити бунтівника скласти зброю, або знищити його. Імператор із задоволенням зупинився на згаданому місці й відправив листа Івацу, напоумляючи його не опиратися, адже вся Болгарія вже завойована, і не будувати нереальних планів, а зрозуміти натомість, що задумане ним не принесе користі. Івац отримав листа і відповів йому іншим чином. Він зволікав і ухилявся від прямої відповіді, наводячи всілякі доводи, тож імператор, якого дурили обіцянками, мусив залишатися 55 днів на тому ж місці. Правитель Охріда Євстафій Дафноміл дізнався, що імператор задумав усунути Іваца. Отже, вибравши слушний час і домовившись із двома найвідданішими слугами, яким розповів про свої наміри, він узявся за справу. Івац тоді святкував свято Успіння пресвятої Богородиці. Цього дня він любив запрошувати на бенкет не тільки найближчих своїх сусідів, а й багато кого здалеку. Тож Євстафій відправився на свято як непроханий гість і, зустрівши біля входу вартових, наказав їм доповісти про те, хто він такий і про його мету — повеселитися з вельможею. Дізнавшись про це, Івац здивувався, що така вороже налаштована людина прийшла добровільно здатися до рук неприятеля. Однак він запросив Євстафія ввійти і, коли той ввійшов, прийняв його дуже радісно й обійняв. По закінченні вранішньої молитви, коли всі розійшлися по своїх місцях, Євстафій пішов до Іваца і запропонував йому усамітнитися ненадовго, сказавши, що

хоче поговорити з ним віч-на-віч про щось дуже важливе і корисне для нього. Івац, не підозрюючи хитроців і зради, припускаючи натомість, що Євстафій справді хоче приєднатися до кола його однодумців, наказав своїм охоронцям на короткий час віддалитися. Івац узяв гістя за руку і повів до зарослого деревами саду, до самої його гущавини, звідки через хащі не чути було б їхніх голосів. Дійшовши туди, Євстафій схопив Іваца, який залишився одним, швидко кинув його на землю, уперся коліном у його груди і став душити, гукнувши на допомогу двох своїх слуг. Ті ж, як і було їм наказано, чекали, коли їх покличуть. Почувши голос свого повелителя, вони негайно кинулися до нього, міцно схопили Іваца і заткнули йому рот сорочкою, аби він своїми криками не сполохав запрошених на свято. Потім засліпили його і викинули з саду на двір. Самі ж вибігли на верхній ярус одного високого будинку і, вийнявши мечі, стали чекати нападу. Почувши звістку про те, що відбулося, зібралася величезна кількість [людей]. Одні тримали в руках мечі, інші — списи, треті — стріли, четверті — камені, інші — дубини, інші ж — головешки, що горіли, і всі бігли на допомогу з криками: «Коліть, паліть, рубайте на шматки, заваліть камінням убивць і обманщиків! Нікому з [цих] проклятих не давати пощади!». Побачивши натовп, що зібрався, і втративши надію на порятунок, Євстафій звернувся до своїх людей із закликом бути сміливими і не падати духом, щоб не потрапити до рук людей, які прагнули їхньої загибелі, адже від них вони можуть чекати не милості, а лише ганебної й болісної смерті. Потім він з'явився перед натовпом в одному з вікон, дав знак замовкнути, і сказав: «Мужі, що зібралися! У мене немає ніякої ворожості до вашого вельможі, і ви самі скажете про це, бо добре знаєте, що він — болгарин, а я — ромей, причому не з тих, які живуть у Фракії чи Македонії, а в Малій Азії, такій віддаленій від нас — як це знають обізнані. Розумні збагнуть, що сам я ніколи не зважився б на таке необдумане і нерозсудливе діяння, тож до цього мене спонукала

необхідність. Я б не наражав себе так божевільно на явну небезпеку і не знехтував би своїм життям, якби не поважна причина змусила мене так учинити. Отже, знайте, що це діяння було скоєне за велінням імператора, для якого я є лише слухняним знаряддям. Зараз, якщо хочете вбити мене, ось я у ваших руках. Однак покірно і легко я не помру, не складу зброї й не здамся, як ви цього бажаєте! Я боротимуся за своє життя і разом зі своїми людьми до кінця відбиватимуся від нападників! Якщо ми помремо, адже мають зазнати поразки ті, хто оточений значно численнішим противником, то ми визнаємо нашу смерть щасливою і блаженною, оскільки є той, хто відплатить за нашу кров. Саме йому ви хотіли чинити якомога довший опір». Почувши ці слова, охоплені страхом перед імператором, люди, які зібралися, почали потроху непомітно розходитися у різні боки. Старіші ж та більш розсудливі підкорялися, прославляючи імператора. Євстафій сміливо взяв Іваца та відвів його до імператора. Він прийняв [Євстафія] і за хоробрість негайно ж призначив його стратигом Діррахія і дав йому в дар усе рухоме майно Іваца. А того кинув до в'язниці.

Тоді й Ніколіца, якого часто ловили і стільки ж разів звільняли, сховався десь у горах. Коли проти нього було послане військо і деякі з його людей здалися добровільно, а інші були схоплені, він спустився [з гір] вночі як утікач до стану [імператора] і, постукавши в двері, повідомив, хто він і що він добровільно здається імператорові. Однак імператор навіть не побажав його бачити, а відіслав його до Солуні й наказав кинути до в'язниці. Сам же він, влаштувавши всі справи в Діррахії, Колоннії та Дрінополі найкращим, на свій розсуд, чином, залишивши воїнів і стратигів у фемах, дозволив бажаючим ромеям залишитися у цих краях. Іншим наказав іти за ним. Так він пішов до Касторія¹³¹. Там до нього привели обох дочок Самуїла, які, побачивши Марію, дружину Івана, котра стояла поруч з імператором, накинулися

¹³¹ Касторій — суч. м. Костур у Греції.

на неї, намірюючись мало не вбити її. Однак імператор приборкав їх гнів, пообіцявши віддати їм шану та обдарувати багатими скарбами. Марії він надав сан зости і разом із синами відправив до Константинополя. За допомоги Ксифія імператор зруйнував і зрівняв із землею всі фортеці у Сервії й Сосці. Сам же рушив до фортеці Стаг¹³², де прийняв Елемага, правителя Белграда, в рабському одязі, та його співправителів. Пішовши звідти, він відправився до Афін. Проходячи через Зейтун, він зі здивуванням побачив там кістки болгар, які полягли в битві з магістром Нікіфором Ураном, котрий переміг Самуїла. Здивування викликала також споруджена Рупеном у Фермопілах стіна для захисту від болгар, яка й донині зветься Скелос. Прибувши до Афін, він відслужив на честь перемоги подячний молебень Богородиці й прикрасив храм безліччю подарунків. Потім повернувся до Константинополя. Він вступив [до нього] тріумфально через головний вхід Золотих воріт, увінчаний золотою короною з гребенем на вершині. Попереду нього йшли Марія, дружина Владислава, дочки Самуїла та інші болгар. Це відбулося у 2-й індікт 6527 року (1018 р.). Так із трофеями він вступив до Великої церкви, де виголосив подячні гімни Богові, а потім повернувся до палацу. Патріарх Сергій просив його скасувати аліленгій¹³³, оскільки він повернувся переможцем (бо ж він обіцяв зробити це, якщо здолає болгар), але імператор не дав згоди. Сергій упродовж 25 років стояв на чолі Божого царства, став перед Господом у липні, у 2-й індікт 6527 року (1018 р.) Патріархом тоді був обраний Євстафій, перший з пресвітерів палацового храму.

¹³² Стаг — суч. м. Калабака на півночі Греції.

¹³³ Аліленгій — податок, що сплачувався солідарно сусідами неплатоспроможного.

Пам'ятний напис царя Самуїла (993)

Напис царя Самуїла на честь його померлих батьків і брата є однією з найдавніших кириличних пам'яток староболгарською мовою. Зроблений в одинадцять рядків на мармуровій плиті розміром 1,30 × 0,67 м (праву нижню частину плити втрачено). Напис знайдений у 1888 р. під час будівництва церкви св. Германа у с. Герман (нині — в області Західна Македонія у Греції). Вперше опублікований у 1899 р. Ф. Успенським, директором Російського археологічного інституту в Константинополі.

В ім'я Отця і Сина і Духа Святого. Я, Самуїл, раб Божий, покладаю пам'ять про батька і матір і брата на хресті сьому. А це імена небіжчиків: Нікола, раб Божий, [Ріпсімія і] Давид. Написане це в рік від створення світу 6501¹³⁴, індікт 6-й.

Літопис попа Дукляніна (друга половина XII ст.)

Інформацію про автора і твір див. вище.

Тут наводиться уривок про болгарських царів Самуїла (997–1014), Радомира (1014–1015), Івана Владислава (1015–1018) та про підкорення Болгарії візантійським імператором Василієм II (976–1025).

У цей час у болгарському племені піднісся якийсь Самуїл, що проголосив себе царем. Він вів тривалі війни з греками і вигнав їх зі всієї Болгарії, так що в його час греки не наслідувалися наблизитися до неї.

¹³⁴ 993 р. від Різдва Христового.

Юнак Володимир¹³⁵ посів престол і зростав, осяяний всебічною мудрістю і святістю. А поки Володимир був ще юнаком і правив замість свого батька, згаданий болгарський цар Самуїл зібрав велике військо й увійшов у межі Далмації, напавши на землю князя Володимира. Князь же, будучи святою людиною, яка не бажала загибелі нікого зі своїх людей у війні, скромно відійшов зі всім своїм плем'ям, зійшов на гору, звану Облік... Тим часом цар відправив своїх посланців, аби запропонувати князеві Володимирі зійти з гори разом з усіма його людьми, але князь не погодився. Проте місцевий жупан, подібний до зрадника Іуди, надіслав болгарському цареві листа, в якому говорив: «Государю, якщо твоїй величності завгодно, я зраджу князя». Цар відповів йому: «Якщо зробиш це, то будеш багато нагороджений мною й удостоєний великих почестей».

Закутий у кайдани, Володимир день і ніч постався і молився. З'явився йому уві сні ангел Господній, який підбадьорив його і сповістив про майбутнє йому: як станеться звільнення його з темниці Господом і як він через мучеництво своє потрапить до царства небесного, де одержить нев'янучий вінець і нагороду вічного життя. Тоді блаженний Володимир, підбадьорений ангельською звісткою, став ще більше поститися і молитися.

Одного разу дочка царя Самуїла на ім'я Косара¹³⁶, сподвигнута і натхнена Духом Святим, прийшла до свого батька і виявила бажання піти разом зі своїми служницями омита голови і ноги закутим у кайдани в'язням. Отримавши на це дозвіл батька, вона спустилася до темниці і зробила свій добродійний учинок. Тим часом вона

¹³⁵ Св. Іван Володимир — володар сербського Дуклянського князівства (977–1016). У 1016 р. у м. Преспа підступно вбитий за наказом болгарського царя Івана Владислава (1015–1018). Після мученицької смерті був канонізований.

¹³⁶ Справжнє ім'я дочки царя Самуїла було Феодора. Ім'я Косара вона прийняла, коли постриглась у черниці після трагічної загибелі свого чоловіка князя Івана Володимира.

помітила Володимира і, побачивши, що він красивий, скромний, покірливий, стриманий і сповнений мудрості та розсудливості Божої, зупинилася і заговорила з ним. Воістину його слова здалися їй солодшими за мед. Отже, не від пристрасті, а зглянувшись над його молодістю, красою і почувши, що він князь та князівського роду, полюбила його і, попрощавшись із ним, пішла. Потім, бажаючи звільнити його з темниці, пішла вона до царя і, впавши долілиць, сказала: «Батьку мій, государю, знаю, що ти хочеш видати мене заміж за звичаєм. Зараз, якщо бажано твоїй величності, або дай мені за чоловіка князя Володимира, якого тримаєш у кайданах, або знай, що я радше помру, аніж прийму іншого». Почувши це, цар зрадів, бо дуже любив свою дочку і, знаючи, що Володимир був князівського роду, погодився виконати бажання своєї дочки. Він негайно наказав передати йому своє повеління — помитися, одягнути князівський одяг і з'явитися перед ним. Цар люб'язно прийняв його, поцілував у присутності вельмож свого царства і віддав йому за дружину свою дочку... Незабаром після цього цар Самуїл помер¹³⁷, і престол посів його син Радомир¹³⁸. Він вирізнявся хоробрістю і силою, багато разів бився з греками під час правління грецького імператора Василія¹³⁹ і завоював усі землі аж до самого Константинополя. Однак імператор Василій, злякавшись втратити владу, послав таємно гінців до Владислава¹⁴⁰, двоюрідного брата Радомира, і передав йому: «Чому ти не помстишся за кров свого батька? Візьми від мене скільки завгодно золота і срібла, уклади з нами мир і володарюй у царстві Самуїла, який загубив твого батька і свого брата¹⁴¹. Якщо ти достатньо сильний, убий його сина Радомира, котрий сидить зараз на престолі». Почувши це, Владислав погодився. Тож одного разу, коли Радомир пішов на

¹³⁷ Цар Самуїл помер 6 жовтня 1014 р.

¹³⁸ Болгарський цар Гаврил Радомир (1014–1015). Вступив на престол 15 жовтня 1014 р.

¹³⁹ Візантійський імператор Василій II Болгаробійця (976–1025).

¹⁴⁰ Іван Владислав, болгарський цар (1015–1018).

¹⁴¹ Батьком Владислава був Арон, брат царя Самуїла. Підозрюючи свого брата Арона у зраді і таємних переговорах з візантійським імператором, цар Самуїл наказав убити його та всю його сім'ю.

полювання, він сам, їдучи на коні поряд з ним, вдарив і убив його. Так загинув Радомир, і замість нього став панувати Владислав, який убив його.

Після смерті болгарського царя Владислава імператор Василій, зібравши велике військо і багато кораблів, почав завойовувати країну і заволодів усією Болгарією, Рашкою і Боснією, всією Далмацією та всім узбережжям аж до кордонів Нижньої Далмації.

«Бітольський напис» царя Івана Владислава (1015–1016)

Напис був знайдений у 1956 р. під час руйнування мечеті Чауш-джамія у місті Бітола (Македонія). Напис, зроблений кирилицею староболгарською мовою, розміщено у дванадцять рядків на прямокутній мармуровій плиті розміром 0,58 × 0,92 м. Частина напису пошкоджена.

У рік 6523¹⁴² від створення світу споруджена ця фортеця Іваном, самодержцем болгарським, сприянням і молитвами пресвятої владичиці нашої Богородиці і заступництвом дванадцяти і [двох] верховних апостолів. Цю фортецю збудовано як притулок для рятування і проживання болгар. Була почата фортеця Бітола¹⁴³ у місяці жовтні у 20-й день, а завершена була в місяці... наприкінці... родом був болгарин у... онук благовірних Ніколи і Ріпсімії, син Арона, який був братом Самуїла, царя самодержавного, котрий у Щіпоні¹⁴⁴ розбив грецькі війська царя Василія¹⁴⁵, де було взято золото... а той розбитий був царем Василієм у рік 6522¹⁴⁶ від створення світу в [урочищі] Ключ і помер наприкінці року.

¹⁴² 1015–1016 рр. від Різдва Христового.

¹⁴³ Місто в Південно-Західній Македонії.

¹⁴⁴ Битва відбулася 17 серпня 986 р. у гірському проході Траянові ворота біля м. Щіпон (нині — м. Іхтіман у Західній Болгарії).

¹⁴⁵ Візантійського імператора Василія II Болгаробійці (976–1025).

¹⁴⁶ 1014 р.

БОЛГАРСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В XI–XII СТ.

Грамоти візантійського імператора Василя II (1019–1020)

Грамоти імператора Василя II (976–1025) надані Охридській архієпископії, до складу якої ввійшли південно-західні та західні області завойованого Візантією Болгарського царства. У грамотах підтверджуються права церковних єпархій і даруються певні привілеї. Перша грамота датується 1019 р., а друга і, можливо, третя — 1020 р.

1. Серед багатьох і великих... благ, дарованих нашій величності людинолюбним Богом у різні пори, найвидатнішим є те, що відбулось збільшення Ромейського царства, а Болгарське опинилося з ним під одним ярмом... Ми веліли, щоб благочестивий монах Іоанн¹⁴⁷ став архієпископом Болгарії... Оскільки же [він] просив письмового підтвердження відносно кліриків¹⁴⁸ і париків¹⁴⁹, що зобов'язані обслуговувати церкви його єпархії та [єпархії] його єпископів, ми видали йому справжній сигілій¹⁵⁰ нашої величності, яким наказуємо: сам єпископ нехай має у містах свої єпархії, а саме — в Охриді, Преспі, Мокрі та Кічево¹⁵¹, 40 кліриків

¹⁴⁷ Іоанн Дебрський — до 1018 р. патріарх болгарської церкви, займав архієпископський престол до смерті в 1036 / 1037 р.

¹⁴⁸ Клірики — нижчі церковні служителі, за статусом близькі до залежних людей.

¹⁴⁹ Парики — основна категорія феодално-залежних селян у Візантії, а потім і у Болгарії.

¹⁵⁰ Сигілій — вид грамоти про пільги, що видавалася імператорською владою.

¹⁵¹ Охрид — велике місто в Македонії, у 978–1014 рр. був столицею Болгарського царства і місцем перебування патріарха болгарської церкви; Преспа, Мокра, Кічево — фортеці в діоцезі Охридської архієпархії.

і 30 париків. Єпископ Касторії¹⁵² [нехай має] у містах його єпархії, тобто в Касторії, Курестоні, Колоні, Деволі, Воюсі та Морі¹⁵³, 40 кліриків і 30 париків... Хоча, можливо, раніше він мав і більше, однак ми не бажаємо, щоб кількість [його] кліриків і париків перевищувала [ту, що має] архієпископ.

[Далі вказується, яка кількість кліриків і париків належить єпископам Главініци, Меглена, Бітолі, Струмици, Моровізда, Велбужда, Тріадіци, Ніша, Браніци, Белграда, Срема, Скоп'є, Прізрена, Ліпляна та Сервії.]

Наказуємо, щоб усі ці клірики були звільнені і від ікомодію¹⁵⁴, і від інших епірій¹⁵⁵, як вони були звільнені [від них] за феодала Самуїла. Заради цього і для відома імператорів, котрі будуть після нас, склавши справжній сигілій, ми віддали його архієпископу, затвердивши свинцевою печаткою.

2. Ми постановляємо, щоб... усіма болгарськими єпископіями, котрими за царя Петра і за Самуїла управляли... колишні архієпископи... володів теперішній святий архієпископ... І хоч ми стали володарями держави, ми зберегли її права без змін, підтвердивши їх нашими хрисовулами¹⁵⁶ та сигіліями. І ми постановляємо, що святий архієпископ Болгарії має таку ж за розмірами велику єпархію, як мав він за царя Петра... Ми наказуємо, щоб єпископ фортеці Дрістри¹⁵⁷ мав у містах його єпархії та в інших містах... 40 кліриків і 40 париків. Оскільки за царювання Петра в Болгарії ця єпархія вирізнялася архієпископською гідністю¹⁵⁸, а після цього архієпископи переходили з місця на місце — один до Тріадіци,

¹⁵² Касторія — місто і центр єпархії; нині — м. Костур у Греції.

¹⁵³ Середньовічні фортеці в Касторійській єпархії.

¹⁵⁴ Ікомодій — один з головних податків.

¹⁵⁵ Епірії — надзвичайні податки і відробіткові повинності на користь держави.

¹⁵⁶ Хрисовул — імператорська грамота із золотою печаткою.

¹⁵⁷ Дрістра — велика фортеця і місто на Дунаї, в X ст. тимчасово була центром Болгарської патріархії.

¹⁵⁸ Насправді болгарська церква мала статус патріархії.

другий до Водіни і Моглени¹⁵⁹, і в решті-решт ми знаходимо нового архієпископа в Охріді, нехай і сам Охрид має архієпископа, а для Дрістри буде рукопокладений єпископ.

Наказуємо, щоб єпископ Водіни мав у містах його єпархії 40 кліриків і 40 париків. Оскільки ця ж [єпархія] виявилася для мене найбільш корисною... і відкрила зручний шлях для доступу в країну, потрібно... нагородити її належним чином і будь-що піднести її над кращими [єпархіями]. Але для того, щоб вона не стала могутнішою за [єпархію] архієпископа, ми їй дали рівну кількість кліриків і париків з [єпархією] архієпископа, збільшивши 70 архієпископських на 10 чоловік.

[Далі вказується кількість кліриків і париків, що належать єпископам Раси, Ореї, Черніка, Адріанополя, Яніни, Козела, Петри, Риги, а також митрополиту Драча.]

Встановлюємо пресвятому архієпископу Болгарії володіти не тільки переліченими тут поіменно єпископствами, але якщо виявляться і деякі інші, котрі розташовуються у болгарських межах і через забуття були пропущені, наказуємо йому володіти й управляти ними. І хоч би скільки інших міст було пропущено в сигіліях нашої величності, нехай усіма ними володіє цей пресвятий архієпископ та отримує від них усіх канонікон¹⁶⁰, так само як і від влахів¹⁶¹ по всій Болгарії та з турків на річці Вардар¹⁶², котрі мешкають у болгарських межах.

А всі стратиги в Болгарії і всі інші службовці та архонти нехай ушановують його належним чином і слухаються його слів і настанов, не втручаються у справи ані болгарських монастирів,

¹⁵⁹ Тріадіца — візантійська назва м. Средеца (нині — м. Софія, столиця Болгарії); Водіна — м. Бдін (нині — м. Відін у Болгарії); Моглена — болгарське м. Меглен, у XI–XII ст. єпископський центр, тепер не існує.

¹⁶⁰ Канонікон — регулярна церковна подать.

¹⁶¹ Влахи — нащадки романізованого населення Балкан, які займалися чабануванням.

¹⁶² Турки на р. Вардар — угорські, а за іншими даними — перські переселенці.

ані церков, ані в будь-які інші церковні справи і хай не перешкоджають ані йому, ані підлеглим йому боголюбним єпископам і не створюють їм перешкод, аби не накликати на себе великий і немилосердий гнів моєї величності.

Заради цього і до відома йарів, [які царюватимуть] після нас, видали ми цю грамоту і дали її пресвятому архієпископу, приклавши до неї печатку моєї величності, місяця травня, індікту 3-го, у рік 6528¹⁶³.

3. Ця грамота моєї величності дається пресвятому архієпископству Болгарії на безперешкодне володіння такими єпископствами: Сервією, Стагом¹⁶⁴ і Вересею, оскільки вони розташовані в болгарських межах. Цією грамотою ми зарахували і їх до решти єпископств і зробили їх підвладними архієпископству Болгарії й вирішили надарити і їх кліриками і париками: єпископа Стага — 12 париками і 12 кліриками; єпископа Вереї — 30 кліриками і 30 париками. А Сервійському єпископству вони були дані першою грамотою, тож не перешкоджають їй.

¹⁶³ 1020 р.

¹⁶⁴ Стаг — нині м. Калабака в Греції.

Іоанн Скілиця

Огляд історії

Інформацію про автора і твір див. вище.

[Про повстання під проводом Петра Деляна в 1040–1041 рр.]

У тому ж році¹⁶⁵ відбулося і повстання у Болгарії таким чином. Один болгарин Петро, на прізвисько Делян, раб одного жителя Візантія¹⁶⁶, втік з міста, вештався Болгарією і досягнув Морави¹⁶⁷ та Белграда¹⁶⁸... Він оголосив себе сином Романа¹⁶⁹, сина Самуїла і родом з болгар, які не так давно підставили шию під рабське ярмо і будь-що прагнули свободи. А тому ті, хто повірив у сказане ним, проголосили його царем Болгарії. Повставши, вони йшли через Ніш¹⁷⁰ і Скоп'є, столицю Болгарії, сповіщаючи про нього та звеличуючи його. Всіх зустрінутих на шляху ромеїв вони безжалісно та нещадно вбивали. Дізнавшись про це, Василій Сінадін, котрий був стратигом області Діррахія¹⁷¹, підняв місцеве військо, аби виступити проти Деляна, перед тим, як біда настане та пожежа займеться. Опинившись у так званому Дебрі й посварившись через щось з одним із підстратигів Михаїлом Дермокаїтом, він був оббреханий перед імператором як той, хто замислював тиранію. Відразу відсторонений від влади та висланий до Салонік, він був ув'язнений, а стратигом замість нього став Дермокаїт.

¹⁶⁵ 1040 р.

¹⁶⁶ Тобто столичного жителя.

¹⁶⁷ Морава — фортеця при злитті Морави і Дунаю.

¹⁶⁸ Белград — фортеця на Дунаї.

¹⁶⁹ Мається на увазі цар Гаврил Радомир (1014–1015), відомий також під ім'ям Роман.

¹⁷⁰ Ніш — місто і фортеця у Східній Сербії.

¹⁷¹ Діррахій — центр адміністративної області, феми; нині — м. Дуррес в Албанії.

Недосвідчено і нерозумно розпоряджаючись владою, він згодом утратив усе, оскільки підлеглі, які потерпали від його жадібності та несправедливості, втративши власних коней, вози та все інше, що було в них цінним, повстали проти стратига. Він, дізнавшись, що проти нього замислили, втік уночі. А вони без страху перед імператором підняли повстання та обрали царем Болгарії одного з колишніх стратіотів¹⁷² на ім'я Тихомир, відомого своєю хоробрістю та розумом. Так утворилися два табори болгар: один обрав Деляна, а другий — Тихомира. Але Делян, написавши дружнього листа Тихомиру, де закликав до спільних дій, переконав його прийти. Коли ж обидва війська болгар об'єдналися, Делян, скликавши всіх, запропонував: якщо вони переконані, що він з Самуїлового роду, і бажають, аби він правив ними, тоді слід усунути Тихомира, якщо ж вони цього не хочуть, то нехай розправляться з ним, а правити ними буде Тихомир. «Воістину, — сказав він, — один кущ не годує двох вільшанок, і одна держава не буде процвітати під владою двох володарів». Коли він сказав це, люди дуже збурилися. Вони заявили, що бажають мати його одним повноправним володарем. негайно після [цього] рішення, взявши каміння, вони забили ним Тихомира... і вся влада перейшла до Деляна. Піднявши все військо, він вирушив на Салоніки проти імператора, котрий, дізнавшись про це, відправився до Візантія, залишивши все своє спорядження, намет та скільки було золота, срібла і тканин. Мануїл Івац, який служив у покоях імператора, отримавши наказ забрати все це та йти за ним, забрав залишене і привіз його Деляну з якимсь кітонітом¹⁷³, одним з євнухів-постільничих...

Делян, після розправи з Тихомиром... ставши господарем ситуації, рішуче взявся за справи і передусім відправив військо, що було під командуванням так званого Кавкана¹⁷⁴, та взяв Діррахій.

¹⁷² Стратіоти — воїни.

¹⁷³ Кітоніт — постільничий.

¹⁷⁴ Можливо, візантійський хроніст сприйняв болгарський титул «кавхан» як ім'я людини.

Інше військо він відіслав до Еллади під командуванням Анфіма. Алласевс¹⁷⁵, що виступив проти нього, у битві під Фівами був розгромлений, і багато фіванців загинули. Тоді ж і фема нікополітів, окрім Навпакта¹⁷⁶, приєдналася до болгар з такої причини. Мешканець Візантії на ім'я Іоанн з роду Кучомітів був відправлений туди як практор¹⁷⁷ державних податків. Жорстоко пригноблюючи місцевих жителів, він і себе прирік до загибелі, і став причиною повстання нікополітів, оскільки, не витримавши його жорстокості, вони повстали, порубали його на дрібні шматки, а самі, паплюжачи імператора ромеїв, приєдналися до болгар. Однак вони обурилися і скинули ромейське ярмо не стільки через прихильність до Деляна, скільки через ненаситність Орфанотрофа¹⁷⁸ та надмірні податки. Адже коли імператор Василій II Болгаробійця підкорив болгар, він не став запроваджувати нове і взагалі змінювати що-небудь у справах та залишив їх у тому ж стані, як затвердив Самуїл: кожний болгарин, котрий має пару волів, віддає у скарбницю один модій¹⁷⁹ пшениці, стільки ж проса та один глек вина. Орфанотроф наказав, аби замість продуктів віддавали золоті монети... Не витримавши цього та діставши нагоду з появою Деляна, місцеві жителі скинули ромейське панування та повернулися до старих порядків...

У вересні дев'ятого індікту 6549 року¹⁸⁰ Алусіан, патрикій і стратиг Феодосіополя¹⁸¹, другий син Арона¹⁸², таємно втік з міста¹⁸³ та

¹⁷⁵ Можливо, це стратиг феми Еллада.

¹⁷⁶ Навпакт — центр феми Нікополь на півдні Епіру.

¹⁷⁷ Практиор — збирач податків.

¹⁷⁸ Орфанотроф — брат імператора Михаїла IV, всемогутній фаворит.

¹⁷⁹ Модій — міра сипучих тіл.

¹⁸⁰ 1041 р.

¹⁸¹ Феодосіополь — центр однойменної феми в Малій Азії; тепер м. Ерзурум у Туреччині.

¹⁸² Арон — брат царя Самуїла. Однак Алусіан був сином не Арона, а царя Івана Владислава (1015–1018).

¹⁸³ Мається на увазі Константинополь.

прийшов до Деляна з такої причини. Коли він був стратигом у Феодосіополі, його звинуватили в порушенні закону. Перед тим як звинувачення проти нього було розглянуто, Іоанн Орфанотроф стягнув з нього 50 літрів золота, відібрав найкраще село його дружини, що знаходилося біля Харсіана¹⁸⁴. Всіляко скаржачись на це імператору, але не повернувши втраченого і повністю розчарувавшись, він переодягнувся у вірменський одяг та під виглядом слуги Василія Феодорокана¹⁸⁵, який ішов до імператора в Салоніки, втік та переховувався в Острові¹⁸⁶, де перебував Делян зі своїм військом. Радісно прийнявши його, Делян, котрий зробив його, як здавалося, співправителем, надав йому 40 тисяч війська, наказуючи виступити та взяти в облогу Салоніки, оскільки він побоювався, що болгари віддадуть перевагу Алусіанові як належному до царської крові. Містом Салоніки на той час управляв племінник імператора патрикій Константин. Вирушивши та оточивши місто ровом, Алусіан негайно розпочав облогу. Впродовж шести днів він атакував місто зі стінопробивними машинами, але з усіх боків був відбитий. Тоді він вирішив відмовитися від таких засобів і досягнути бажаної мети шляхом тривалої облоги. Одного дня жителі міста, підійшовши до склепу великомученика Димітрія, здійснивши всенощний молебень і змастившись миром, що витікає із божого склепу, несподівано відкривши ворота, виступили проти болгар. Із салонікцями був і загін «великодушних»¹⁸⁷. Виступивши та налякавши болгар несподіваністю, вони розгромили їх. Болгари навіть не намагалися боронитись, оскільки мученик очолював ромейське військо і прокладав йому шлях, як стверджували полонені болгари. Вони розповідали, що бачили юнака-вершника на чолі ромейського війська, а вогонь, який ішов

¹⁸⁴ Харсіан — місто у Каппадокії в Малій Азії.

¹⁸⁵ Василій Феодорокан — візантійський полководець.

¹⁸⁶ Острое — фортеця на північний захід від Салонік.

¹⁸⁷ «Великодушні» — візантійські найманці, можливо, варяги на чолі з Харальдом Хардрадом.

від нього, спалював ворогів. Так загинуло 15 тисяч, не менше їх було взято в полон, а інші разом з Алусіаном знайшли порятунок, тікаючи до Деляна...

Зустрівшись після поразки, Алусіан і Делян підозрювали один одного, перший — соромлячись поразки, а другий — відчуваючи зраду. Вони замислили зле один проти іншого, чекаючи лише слушної нагоди. Підготувавшись з деякими своїми підлеглими, влаштувавши обід та запросивши Деляна на свято, Алусіан осліпив його, захопив захмелілого та сп'янілого, тоді як болгари не здогадувалися про змову. Потім він утік до імператора до Мосінополя¹⁸⁸. Імператор відіслав його до Візантія до Орфанотрофа, надавши йому титул магістра. Сам же з Мосінополя вирушив до Салонік. Просуваючись уперед, він вступив до Болгарії та, захопивши Деляна, відправив його до Салонік, а сам опинився у внутрішніх областях країни. Ще Мануїл Івац, збудувавши дерев'яний заєк біля Прілепа¹⁸⁹, сподівався перешкодити імператорському війську просуватися вперед та оволодіти внутрішніми областями. Але імператор зі швидкістю блискавки прийшов туди, зруйнував дерев'яну стіну, розбив болгар та захопив Іваца. Облаштувавши все в Болгарії та поставивши стратигів по фемах, він повернувся до столиці, ведучи за собою і Деляна та Іваца. Алусіан у нагороду за зраду був знову прийнятий на візантійську службу, йому був присвоєний високий титул магістра.

[Про повстання під проводом Георгія Войтеха
в 1072–1073 рр.]

У перші роки царювання¹⁹⁰, 11-го індікту¹⁹¹, сербський народ, званий також і хорватським, пішов підкорювати Болгарію. Я розкажу, як це відбулося, але почну з більш раннього.

¹⁸⁸ Мосінополь — фортеця у Східній Фракії; нині — м. Комотіні у Греції.

¹⁸⁹ Прілеп — фортеця в Македонії.

¹⁹⁰ Ідеться про царювання візантійського імператора Михаїла VII Дуки (1071–1078).

¹⁹¹ З приводу точної дати початку повстання серед науковців немає єдності. Частина вчених вважає, що повстання почалося 1071 р., інші — що 1072 і навіть 1073 р.

Імператор Василій¹⁹², підкоривши Болгарію, не побажав нічого міняти там зі старих звичаїв, повелівши натомість, аби нею у внутрішніх справах керували власні начальники, згідно зі своїми звичаями, як то було за Самуїла, їхнього колишнього володаря. Тож народ, що не стерпів жадібності Орфанотрофа і вже раз підняв бунт, коли проголосив Деляна своїм царем, знову став думати про повстання. Люди не могли знести ненажерливості Нікіфора і всього того, що він скоїв проти них, адже імператор ні про що не піклувався, а займався лише несерйозними і дитячими справами¹⁹³. Болгарські старійшини сподівалися, що Михайло¹⁹⁴ допомогатиме і сприятиме їм, дасть їм свого сина для проголошення його царем Болгарії, аби звільнитися від влади і гніту ромеїв. Він вислухав їх з радістю і, вибравши 300 душ зі своїх людей, довірив їх своєму сину Костянтину, званому також Бодіном¹⁹⁵, і послав до Болгарії. Отже, він прийшов до Пріздіани, де зібралися старійшини Скоп'є, керівником яких був Георгій Войтех з роду Комханів. Вони проголосили Бодіна царем Болгарії, перейменувавши його з Костянтина на Петра. Почувши про це, Нікіфор Карантін, який тоді обіймав посаду дукса Скоп'є, вирушив до Пріздіани разом з підлеглими йому стратегами та болгарськими військами. Коли він готувався до бою, прибув його заступник Даміан Даласін. З'єднавшись з Карантіном, він сильно кривдив його, багато глузував з кожного його стратега, називаючи їх боягузами. Вишикувавши військо, він негайно вступив у битву з сербами. Почалася люта січа, і ромеї зазнали страшної поразки. Справді, чимало ромеїв і болгар полягли, а ще більше потрапило в полон, серед яких був і сам дукс Даміан Даласін, так званий Проват, а

¹⁹² Візантійський імператор Василій II Болгаробійця (976–1025).

¹⁹³ Мова йде про імператора Михаїла VII Дуку, який більше цікавився літературою та наукою, ніж державними справами.

¹⁹⁴ Михайло — князь (1046–1077) і король (1077–1081) сербської Дуклянської держави.

¹⁹⁵ Костянтин Бодін — син сербського князя / короля Михайла, король сербської Дуклянської держави (1081–1101).

також Лонгібардопул та багато інших разом з ними. Був захоплений весь стан, і все у ньому пограбовано. Після цього болгари відкрито проголосили Бодіна царем, назвавши його, як ми сказали, Петром. Вони поділилися на дві частини. Люди Бодіна відправилися до Ніша, а інші з якимось Петрилою, першим після Бодіна, рушили проти ромеїв до Касторії. Там прихильники ромеїв, охридський стратиг Маріан, деволський стратег, патрикій і антипат Феогност Вурца, а з ним і стратиг Касторії укріпили місто, як ми вже сказали. З ними були Борис, Давид та багато інших, які, побоюючись загрози з боку місцевих болгар, знайшли притулок у Касторії. Петрила ж, узявши Касторію з незліченним військом болгар, почав готувати все необхідне для битви. Вишикувавшись у бойовий порядок і вийшовши проти болгар, ромеї швидко напали на них і змусили їх тікати, так що Петрилі довелося бігти через непрохідні гори, аби досягти табору свого повелителя Михайла. Ромеї перебили чимало болгар, а також схопили людину, яка посідала в хорватів перше місце після Петрили, і відвели його в кайданах до імператора. Бодін же, прибувши до Ніша, почав розпоряджатися там болгарськими справами вже як цар. Він грабував усе на своєму шляху, вбивав і катував усіх тих, хто не визнавав його і йому не підкорявся. Почувши про ці речі, а саме про поразку дукса і проголошення Бодіна [царем], імператор вислав проти нього Сароніта, щоб той загасив зло, перш ніж воно розгориться пожежею. Разом з ним він послав сильне військо, створене з македонців, ромеїв та франків. Однак [Сароніт] попрямував до міста Скоп'є, не звернувши належної уваги на Ніш, тож коли він прийшов [туди] і пообіцяв Георгію Войтеху, якому був довірений захист міста, не чинити жодної шкоди, він узяв Скоп'є, розташувався там зі своїм табором і почав розмірковувати, що йому робити з цими [ворогами] у Ніші. Однак Войтех, який розчарувався у своїй люб'язності й прихильності до ромеїв, повідомив таємно людей у Ніші, аби вони швидко прийшли до нього і безжалісно та

жорстоко перебили всіх людей Сароніта, які поводитися безтурботно і недбало. Отримавши таке повідомлення, вони вирушили з Ніша і попрямували до Скоп'є. Земля була вкрита снігом, адже була зима, місяць грудень. Однак люди Сароніта дізналися про це, і він виступив зі всім своїм військом проти [бунтівників] та, зустрівши їх на шляху в одному місці, що зветься Таоній, перебив їх майже всіх. Потрапив у полон і Бодін. А Лонгібардопул, який перейшов, як ми сказали, на бік Михайла, обмінявся з ним запевненнями у вірності й одружився з його дочкою. Він отримав багато війська, створеного з лангобардів і сербів, з яким був посланий на допомогу Бодіну, і знову перейшов на бік ромеїв. А Сароніт відправив Бодіна в кайданах до імператора. Він був ув'язнений у монастирі св. Сергія, а дещо пізніше переданий Ісаку Комніну, який після призначення дуксом Антіохії відіслав його туди. Дізнавшись про це, його батько Михайло, давши кошіль золота венетам, які плавали морями, викрав його звідти і привіз до своїх власних володінь. Цей останній царює після смерті свого батька і в наші дні. А Войтех, якого жорстоко катували, помер дорогою до імператора, не витримавши страждань від ударів. Допущені же у країну алемани і франки [це західні народи] зруйнували болгарські палаци, що залишалися у Преспі, пограбували місцевий храм, споруджений в ім'я св. Ахілла, не пощадивши жодної з його святинь. Деякі з них були потім урятовані, однак інші вояки розібрали їх для власних потреб.

Михаїл Пселл

Хронографія (XI ст.)

Константин (у чернецтві — Михаїл) Пселл (1018 – приблизно 1097) — автор «Хронографії», яка містить огляд візантійської історії від смерті імператора Іоанна Цімісхія (976) до кінця правління імператора Михайла VII Дуки (1078). Наводиться уривок про повстання болгар під проводом Петра Деляна в 1040–1041 рр.

Плем'я це¹⁹⁶, що було включене до складу Ромейської держави ціною багатьох воєн та битв (це сталося, коли світоч серед самодержців Василій, як кажуть, зробив їхню країну своєю здобиччю і знищив її силу¹⁹⁷), цілком знекровлене, якийсь час мирилося з поразкою і підкорялося ромейській могутності, а потім повернулося до своєї колишньої пихатості, але до певного часу відкрито не бунтувало. Коли ж з'явилася якась людина з тих, котрі збуджують їх відвагу, їх ставлення до нас різко змінилося.

Людина, яка штовхнула їх на це безумство і видавалася їм якимось чудом, була вихідцем з їх же племені. Вона походила з роду, який навіть не заслуговує згадки, вирізнялася віроломною вдачею, була неперевершеною у мистецтві підступно обманювати своїх одноплемінників і мала ім'я Делян — не знаю, чи успадкував він таке ймення від батьків, чи сам назвався таким чином¹⁹⁸. Побачивши, що весь народ готовий повстати проти ромейів, але не йде далі самих побажань через відсутність ватажка, який почав би боротьбу і повів усіх за собою, він передусім намагався показати, що він є найдостойнішою людиною, у порадах найрозумнішою і для військової справи найбільш здатною. Таким

¹⁹⁶ Мова йде про болгар.

¹⁹⁷ Михаїл Пселл згадує тут про довготривалі війни Візантії з Болгарією, які вів імператор Василій II Болгаробійця (976–1025). Остаточо Болгарія була завойована в 1018 р.

¹⁹⁸ Йдеться про Петра Деляна.

чином він завоював народну прихильність. Для обрання вождем йому бракувало лише славного походження (у болгар був звичай ставити на чолі народу людей царського роду), тому, знаючи про такий закон і заповіт предків, він став виводити свій рід від відомого Самуїла та його брата Арона¹⁹⁹ — царів, які незадовго до цього володарювали над усім їхнім племенем. При цьому він не приписував собі пряме царське походження, але чи вигадував, чи справді доводив, що він був бічним паростком цього кореня²⁰⁰. У цьому він вправно переконав болгар, які підняли його на щит²⁰¹ і доручили йому владу, а потім відкрили свої наміри, відокремилися від ромеїв, скинули ярмо їх володарювання, самовільно повернули собі свободу і почали здійснювати грабіжницькі набіги на ромейські землі²⁰².

Якби варвари наважилися на таке безумство на самому початку правління імператора²⁰³, то негайно б дізналися, на якого царя підняли руку. Він тоді був сповненим сил, невразливим для небезпек і здатним негайно взятися за зброю, зі своїми найкращими воєначальниками вдертися у землі болгар і добряче їх провчити, аби знали вони, як бунтувати проти ромеїв. Однак вони підняли бунт тоді, коли тіло царя ставало немічним і безнадійно слабшало, найменший рух приносив страждання і навіть

¹⁹⁹ Самуїл — болгарський цар (976–1014), Арон — один з його трьох братів. Різні візантійські хроністи називають Петра Деляна побічним сином Арона або ж сином Гаврила Радомира (Романа), болгарського царя (1014–1015), сина царя Самуїла.

²⁰⁰ Більшість візантійських хроністів свідчать про самозванство Деляна, однак болгарські історики схильні вважати Петра Деляна сином Гаврила Радомира від першої дружини, дочки угорського короля Гези.

²⁰¹ У давнину підняття на щит було однією з форм проголошення імператором.

²⁰² Повстання під проводом Петра Деляна охопило територію сучасної Македонії, частину Болгарії, Сербії, Албанії та Греції.

²⁰³ Мається на увазі візантійський імператор Михаїл IV Пафлагон (1034–1041).

одяг на тілі завдавав болю²⁰⁴. Але жар душі і прагнення доблесті запалали раптом в імператорі, надавши йому нової сили, і повели на ворога.

Почувши про повстання, цар побажав негайно, не чекаючи на завершення промови доповідача, йти війною на болгар і самому очолити військо, однак тілесна недуга не пускала його, хвороба схиляла до зовсім протилежного рішення, члени його ради твердо опиралися його намірові, а родичі взагалі просили не залишати міста. Цар був у відчаї і рвався до бою з болгарами, оскільки, як він сам неодноразово казав, не міг допустити навіть і думки, що не тільки не розширить Ромейське царство, але ще й втратить свої землі. Він підозрював, що доведеться йому відповідати перед людьми і Богом, якщо у своїй легковажності він сам дозволить болгарам відокремитися від ромеїв.

Такі думки мучили царя більше, ніж тілесні недуги. Однак ця біда була зовсім іншого роду: хвороба роздувала його тіло, а скорбота з приводу того, що сталося, викликала зворотну дію — виснажувала його, і ці дві несумісні напасті розривали його на частини.

Проте ще раніше, ніж над варварами, цар здобув перемогу над своїми близькими, родичами і самим собою, оскільки неміч тіла він подолав прагненням своєї душі і, довіривши себе Богові, став збиратися на війну. Він визначив мету і зробив усе для її здійснення: не вирушив у похід негайно і безладно, але... передусім підготував військо і не повів на ворога все своє воїнство, не покладався на його чисельність, а відібрав найкращих воїнів і найдосвідченіших воєначальників і з ними вирушив проти скіфів²⁰⁵, при цьому просувався, дотримуючись ладу, вишиковував військо згідно з правилами бойового мистецтва.

Наблизившись до болгарських меж, він розташувався табором у зручному місці²⁰⁶ і спочатку заглибився в роздуми, а потім

²⁰⁴ Імператор Михаїл IV страждав на важку форму епілепсії.

Коли піднялося повстання болгар, перебував на лікуванні в Салоніках.

²⁰⁵ Маються на увазі болгарські повстанці.

²⁰⁶ Імператор зупинився біля Мосінополя.

вирішив вступити в бій — справу майже безнадійну, успіх якої викликав сумніви навіть у тих, хто тоді був з ним. Вночі він страждав від хвороби і ледве міг дихати, а з настанням ранку відразу ж прокинувся, наче щось надало йому нових сил, скочив на коня, міцно всівся у сідлі і, впевнено правлячи конем, поскакав, збираючи разом загони. Всім оточуючим це здалося справжнім чудом!

Ще до початку війни сталася дивовижна подія, яку можна порівняти хіба що з подвигами імператора. Справа в тому, що найприємніший з синів Арона, колишнього царя їх племені, на ім'я Алусіан²⁰⁷, людина лагідної вдачі, ясного розуму і гідних статків, виявився головною причиною перемоги імператора, при цьому він сам цього не бажав і мету мав зовсім протилежну. Однак Бог, який направляв його, обернув усе інакше і забезпечив цареві перемогу.

Цей Алусіан не дуже-то й припав до душі імператору, до ради він доступу не мав і почестями не був розбещений; йому наказали залишатися у своєму домі і з'являтися до Візантія лише за царським велінням. Алусіан був дуже роздосадуваний і незадоволений своїм становищем, однак до певного часу нічого не міг змінити. Коли ж він дізнався, що його народ через відсутність справжнього нащадка царського роду поставив на царство... вигаданого наслідника, то наважився на досить ризикований крок: забувши про дітей, знехтувавши любов'ю дружини і нікого з них не посвятивши у свої плани, разом з кількома слугами, котрих він добре знав як відчайдушних сміливців, хоробро рушив із далеких східних країв на захід, а щоб його не впізнали і не помітили міські жителі, він переодягнувся з ніг до голови, при цьому повністю змінив вбрання і жодної старої одежі на тілі не залишив. Таким чином він набув вигляду найманого воїна і пішов непоміченим.

Пізніше батько моєї розповіді²⁰⁸ говорив мені: «Він двічі або тричі підходив до мене у столиці, але ні я, ні хтось інший, до

²⁰⁷ Тут Михаїл Пселл помиляється, Алусіан був сином не Арона, а царя Івана Владислава (1015–1018).

²⁰⁸ «Батьком розповіді» Михаїл Пселл називає людину, яка надала йому відомості для цієї частини його твору.

кого він наближався, його не впізнав». Уникнув він навіть невсипущого ока Орфанотрофа²⁰⁹, хоча його несподіване зникнення занепокоїло владу, яка шукала його і намагалась затримати. Потім, якщо так можна сказати, непомітно для людських очей він прибув до болгарської землі, але не відразу з'явився перед усіма, а по черзі підходив то до одного, то до іншого, починав розмову про свого батька, начебто про сторонню йому людину, славив його рід і мимохідь дізнавався, чи не віддали б бунтівники переваги справжньому нащадку, якби раптом знайшовся хтось із синів Арона, чи ж не звернули б на нього уваги, оскільки всю владу одержав самозванець.

Зрозумівши, що всі віддають перевагу безперечному нащадку, а не сумнівному, він наважився потайки назвати себе одному чоловікові, якого знав як палкого прихильника його роду, а той припав до його колін, поцілував ноги, але потім, аби не мати жодних сумнівів, попросив показати таємний знак — це була темна пляма на правому лікті, вкрита густим волоссям. Побачивши і його, він з іще більшим запалом став цілувати його в шию та груди, і вони вже вдвох взялись за справу. По черзі з'являлися вони то до одного, то до іншого і все ширше розповсюджували звістку. Врешті-решт більшість схилилася на користь рідного сім'я, але єдиновладдя нібито перетворилося на багатовладдя, оскільки одні віддавали перевагу цьому, інші — тому, але потім обидві сторони уклали між собою союз²¹⁰, замирили ватажків і стали жити разом та радитися один з одним, хоч кожний з них і мав підозри до свого суперника.

Однак Алусіан випередив злий задум Деляна, несподівано схопив його і відрубав йому ніс і виколочив очі кухонним ножом, і все скіфське плем'я знову опинилося під єдиною владою. Після цього Алусіан не відразу пішов до імператора, але зібрав військо,

²⁰⁹ Іоанн Орфанотроф, брат імператора Михаїла IV.

²¹⁰ Очевидно, такий союз був укладений у 1040–1041 рр.

рушив у похід на нього, напав, зазнав поразки, врятувався втечею і тільки тоді, зрозумівши, що не так вже й легко боротися з ромейським царем і згадавши про дорогих йому людей, таємно повідомив імператора, що коли отримає царське благовоління та інші милості, то віддасть до його рук і себе, і все своє надбання. Імператор прийняв цю пропозицію і знову вступив у таємні переговори з болгариним. Урешті-решт Алусіан наблизився до нашого війська вдрупе, нібито для битви, але несподівано залишив свої лави і перейшов до імператора. Самодержець ушанував його найвищими почестями²¹¹ і відправив до Візантія, а народ, який уже почали роздирати протиріччя і який ще не знайшов собі нового вождя, примусив тікати і знову напнув на нього ярмо, якого той щойно позбавився²¹². Після цього Михаїл у блиску слави і величі повернувся до палацу, ведучи з собою багатьох полонених, у тому числі людей у них досить знатних і самого самозваного князя з відрізаним носом і без очей.

І ось він урочисто в'їжджає до столиці, а весь народ висипає йому назустріч. Бачив тоді його і я. Він трясся на коні, як небіжчик на катафалку, а його пальці, що тримали повід, були наче в гіганта, — кожний завтовшки і розміром з руку (так запалилося його нутро), обличчям же він зовсім був не схожий на себе колишнього. Таким чином він прибув на чолі тріумфальної процесії до палацу, полонених примусив пройти через театр і показав ромеям, що воля може підняти і мертвих, а прагнення до прекрасних справ — перемогти тілесну неміч²¹³.

²¹¹ Надав високий титул магістра.

²¹² Візантійське військо вдерлося у болгарські землі, де вчинило жорстоку розправу.

²¹³ Імператор Михаїл IV помер 10 грудня 1041 р.

Єпископ Михаїл Девоцький

«Віденське доповнення» Скілицевої хроніки (1118)

Так зване «Віденське доповнення» хроніки Іоанна Скілиці зробив у 1118 році девоцький єпископ Михаїл. Наводиться уривок про походження Петра Деляна.

Гаврил Радомир²¹⁴ був одружений з дочкою угорського короля²¹⁵, яку з невідомих причин зненавидів і вигнав її, хоча вона вже була вагітна від нього, тоді й узяв собі за дружину красуню Ірину, захоплену в полон у місті Ларіса. Петро Делян народився у нього від дочки угорського короля, яку він, поки був живий Самуїл, зненавидів і вигнав.

Нікіфор Врієній

Історія (кінець XI – початок XII ст.)

Нікіфор Врієній — візантійський письменник, історик (1062–1139). Його твір «Історія» охоплює події з 1070 до приблизно 1079 р. Наводиться уривок про повстання болгар під проводом Георгія Войтеха в 1072–1073 рр.

Тоді імператор Михаїл²¹⁶ мав великі турботи, оскільки скіфи²¹⁷ несподівано вдерлися до Фракії та Македонії, а слов'яни,

²¹⁴ Цар Гаврил Радомир (1014–1015), син Самуїла.

²¹⁵ Мова йде про угорського короля Тезу (9707–997). Шлюб був укладений з політичною метою для зміцнення дружніх відносин між двома державами. Дружиною Гаврила Радомира була угорська принцеса, сестра майбутнього угорського короля св. Стефана I (997–1038).

²¹⁶ Візантійський імператор Михаїл VII Дука (1071–1078).

²¹⁷ Маються на увазі печеніги.

скинувши ромейське ярмо, спустошили і забрали землю болгар. Були зайняті і Скоп'є та Ніш. Коли прибув Врієній, імператор Михаїл змінив своє рішення й ухвалив призначити його дуксом усієї болгарської землі, аби з його допомогою відкинути слов'янський народ, який там установив своє панування²¹⁸. І справді, незабаром після прибуття до Болгарії він настільки приборкав слов'ян, що вони були вимушені повернутися під владу ромеїв²¹⁹.

²¹⁸ Продовжувач Скіліци повідомляє, що повстанське військо, яке після проголошення царем Костянтина Бодіна було поділене на дві частини, завоювало багато міст у Македонії, Сербії, Албанії, зокрема Скоп'є, Охрид, Девол, Прізрен, Ніш та ін. Загалом завойована територія була вдвічі меншою, ніж та, яку здобули повстанці Петра Деляна в 1040–1041 рр.

²¹⁹ Щодо питання про те, коли було придушене повстання Георгія Войтеха, в науці немає одностайної думки. Вчені говорять про 1073, 1074, 1075 і навіть 1081 рр. Однак найбільш імовірним вважається 1073 р.

ХРИСТІЯНСЬКІ ЄРЄТИЧНІ РУХИ В БОЛГАРІЇ

Козьма Пресвітер

Бесіда проти новоз'явленої
богомільської єресі (X ст.)

Відомості про болгарського письменника X ст. Козьму Пресвітера містяться лише в єдиному його творі, що зберігся до наших днів, — у так званій «Бесіді» («Слові»), спрямованій проти богомільської єресі, яка поширилася в Болгарії за часів правління царя Петра (927–968). Твір дійшов до нас у кількох десятках списків, найдавніші з яких датуються XV ст. Наводяться уривки про становище чернецтва і селянства, а також про сутність богомільства, діяльність богомільських проповідників.

Ми чуємо, що серед нас є такі монахи, які обманом беруть шлюб... Інші, котрі подорожують та не постригаються за законом, ідуть до Єрусалима, ще інші — до Рима та інших міст. І, поблукавши таким чином, повертаються до своєї домівки, розкаявшись у безглуздії своєї праці... Але якщо ти хочеш стати монахом і прийняти хрест, що має назву Христовий, — сиди собі вдома... Якщо ж ти противник цих слів і говориш: «Неможливо спастися тим, хто живе в миру, оскільки вони зобов'язані піклуватись про дружину і дітей, примусово працювати на земних володарів, витримувати всякі приниження від наглядачів, а від старійшин знуцання», тож знай, брате, багато простоти в тобі, тому ти так говориш... Якщо ти днями працюєш на земних володарів, як ти говориш, і якщо біднота, або людські порядки, або щось інше перешкоджає тобі молитись Богу, не звинувачуй їх, а ще краще виконуй те, що тобі доручено, сподіваючись отримати нагороду від Бога за свій труд... Крім того, у тебе стільки ж часу вночі, що й удень: розподіли його на свій розсуд, і одну частину виділи для відпочинку тіла, а іншу — для молитви Богу.

Більшість із тих, хто йдуть до монастиря, втікають, адже не витримують такого ставлення і праці... Інші, вдавшись у відчай, грішать ще тяжче. Вони вештаються від міста до міста, поїдаючи чужий хліб. Оскільки вони вільні як від земних, так і від Божих робіт, тож і проводять свої дні, вивідуючи, де відбудеться бенкет... Якщо ж хтось іде до монастиря, втікаючи від бідності, або, неспроможний піклуватись про дітей, залишає їх, він іде туди не для того, щоб служити Богу, а щоб спати та об'їдатись. Зрікаючись своїх близьких, вони зрікаються віри і стають гіршими за язичників... А сироти-діти вмирають від голоду, холоду і гірко проклинають їх...

Інші монахи ...бажаючи жити за власною волею, оселяються в інших місцях, без причини залишаючи попередні. Там вони встановлюють свої закони, бажаючи цим прославити себе на землі. Але, збагатившись тілом, а не душею, вони, як свині у гній, повертаються до попереднього життя... Інші, самовільно закриваючись у своїх оселях, живуть там, гладшаючи, як свині у хліву, радіючи принесеним дарам. Заради цього вони відмовляються від монастирського закону, не бажаючи ні працювати, ні підкорятися ігумену, а з монахами не можуть мирно прожити і дня. Вони вважають себе великими святими, а всіх людей — нікчемними... Освоївшись на новому місці, вони влаштовують нові домівки, безрозсудно залишають свої, купують та продають, здобуваючи собі ниви та села...

...У роки правовірного царя Петра у Болгарській землі з'явився піп на ім'я Богомил, а істинно кажучи, Богу-не-мил. Він першим почав проповідувати єресь у землі Болгарській. Нижче ми викладемо його псевдовчення...

Зовні єретики, як вівці: покірливі, мовчазні й лагідні на вигляд; від лицемірного посту вони видаються блідими. Промов своїх відкрито не виголошують, голосно не сміються, не виявляють цікавості, ховаються від чужого погляду і зовні все роблять так, що їх не відрізнити від правовірних християн. «Всередині ж вони суть

вовки і хижакі», як сказав Господь. Бачать люди таке їх упокоєння і вважають їх правовірними і здатними спрямувати їх до порятунку. Вони ж, подібні до вовка, який хоче схопити ягня, спочатку зітхають, похнюпившись, покірливо відповідають і проповідують, прикидаючись небесними жителями. А де побачать людину просту і неосвічену, починають сіяти плевели свого вчення, гудити правила, що дані святим церквам.

Але що говорять єретики? «Ми більше за вас молимося Богу, і не спимо, і постуємо, а не живемо в лінощах, як ви...». Чим вихваляєтеся, високорозумні єретики? Адже і диявол не спить і не споживає їжі, катуючи рід людський... Тож чи не до бісів їх зарахувати? Але вони гірші за бісів, бо біси бояться хреста Христова, єретики ж рубають хрести і роблять із них для себе знаряддя праці. Біси бояться образу Господнього, написаного на дошці, єретики ж називають ікони ідолами і не поклоняються їм. Біси бояться мощей Божих праведників... єретики ж їх лають і глузують із нас, коли бачать, як ми поклоняємося їм і просимо в них допомоги... Вони не хочуть вшановувати святих і ганьблять Божі чудеса, що створені святими мощами силою святого духа. Вони говорять: «Не з Божої волі творяться дива, їх творить диявол, обдурюючи людей...».

Про хрест же Господній вони... говорять так: «Як йому поклонятися? Адже євреї розіпнули на ньому сина Божого, тому хрест ненависний Богу». Вони вчать... ненавидіти його, кажучи: «Якби хтось розіпнув царського сина на дерев'яному хресті, невже це дерево було б миле царю, як хрест Богу?»... А про причастя говорять вони, що твориться воно не з Божого веління, що це — не тіло Христове, а звичайна їжа. «Христос, — говорять вони, — не правив літургії, і ми не будемо»... І чому ж ви [тобто єретики] кажете, що причастя і церковні обряди не встановлені Богом, і гудите священників та всі чини церковні, називаючи правовірних священнослужителів сліпими фарисеями, злобно гавкаючи на них, як собаки на вершника?

Почувши притчу про двох синів, яку Господь розповів у Євангелії, вони тепер вважають Христа старшим сином, а молодшим, який обдурив батька, — диявола. Називають його Мамоном і ще вважають творцем усього суцього, тим, хто повелів одружуватися, їсти м'ясо і пити вино... Грубо ганьблячи все наше, вони оголошують себе небесними жителями, а тих, хто бере шлюб і живе в миру, звать Мамоновими слугами... До такої міри оволодів ними диявол, що вони відкидають святе хрещення і гребують немовлятами, які вже охрещені. Якщо трапиться їм побачити мале дитя, вони гидуватимуть ним, нібито від нього виходить злий сморід, відвертаються, плюють, закривають обличчя, хоча вони самі суть сморід... І як їх назвати християнами, коли в них немає священників, які б їх хрестили, коли вони відкидають сам хресний знак, коли не записують вони священні молитви і не шанують священників?.. Вони вважають негідним брати до себе дітей... Гребуючи ними, вони їх уникають, дають їм усім нові імена через велику свою простоту. Вважаючи їх дияволятами, вони називають їх «мамоницями» і «богачищами», адже багатство є від Мамона...

Говорять вони: «Не личить працювати і робити земні справи, адже сказав Господь: „Не піклуйтеся про те, що їсте, або що п'єте, або у що одягаєтеся...“». Тому дехто з них ходить бездіяльно, не хоче нічого робити... Переходячи від будинку до будинку, вони харчуються тим, що подадуть їм обдурені ними люди... Вони вчать... не коритися владі, гудять багатих, ненавидять царя, лають старійшин, дорікають болярам. Тих же, хто служить царю, вони вважають ненависними Богу і кожному рабу не велять працювати на свого пана.

Лист константинопольського
патріарха Феофілакта
болгарському царю Петру
(середина X ст.)

Болгарський цар Петро (927–969), зіткнувшись із богомільським рухом, звернувся до константинопольського патріарха Феофілакта (933–956) за порадою, як викоренити єресь. Два листи царя, а також перша відповідь патріарха не збереглися. Тут наводяться витяги з відповіді Феофілакта на другий лист Петра. Документ дійшов до нас у пізнішому рукописі XIV ст.

Царю Болгарії Петру²²⁰ від патріарха Феофілакта²²¹ ...

Хоч якою б великою вірною і боголюбною була душа, сине наш духовний, найкращий і найвідоміший у своєму роді, вона ж найбільша, коли є душею вождя і государя, як ваша, здатна любити і шанувати красиве та корисне. Оскільки вона існує не тільки для себе, не тільки корисно працює і дає корисні поради, а й про кожного підданого заступницьки піклується, дає йому поради з приводу того, що є добродійним і що треба робити для спасіння.

Що ж є найбільш добродійним і рятівним, ніж справжня і щира віра та здорове розуміння Бога, для нас, які щиросердно служать єдиному, найчистішому і найсвятішому Богу?

Лише це і є головним для нашого спасіння.

У цьому сенсі ти і сам це шануєш і з повною турботою завжди робиш це, кожного підданого свого щодня і щогодини спрямовуєш до цього.

²²⁰ Петро, наслідник Сімеона, офіційно був визнаний Візантією «царем болгар» після укладення в 927 р. мирного договору з Болгарією.

²²¹ Феофілакт був сином імператора Романа I Лакапіна. Рукопокладений у патріархи 933 р. спеціально відправленим для цього легатом Римського Папи.

Коли насіння гіркоти і бур'яну потайки сіє призвідник зла і сівач таких бур'янів, адже цей мерзотник ніколи не відмовляється від злого, саме ти кладеш цьому край і нас надихаєш до союзу з добром. У Божому вогні істини нехай повністю згорить гідра змієподібної і багатоголової безбожності, аби кожне заохочення до брехні і брехливого сім'я було перетворене на попіл, аби чистою вірою була збережена нива підданих. Ми тобі вже відповідали на питання з приводу появи нової єресі, а зараз пишемо тобі ясніше і більш розлого, як ти і просив, адже ми детально розібрались у злочинності догми. Ми тобі ясно пишемо і викладаємо справу простими словами, як ти і просив.

Нехай богоуправною службою вони будуть поділені на три групи²²², ти, любителю Христа! Погано і несправедливо, коли однаково каратимуться ті, хто був обманутий через свою простоту і невігластво, і ті, хто через свою злість і недоброзичливість штовхав інших до погибелі.

Перші з них і вчителі чужих церковних догм, тільки-но відмовляться від єресі й визнають анафему, накладену на їхню безбожність, нехай будуть вдруге охрещені відповідно до 19-го канону, що був прийнятий у Нікеї²²³, і нехай над ними здійснять усі обряди прийняття християнства згідно з правилами. Їхня безбожність, по суті, є маніхейством, змішаним з павлікіанством. Тому їх священство має бути відкинуте.

Другі з них — ті, кого обдурили ці перші. Вони погодилися і прийняли єресь не тому, що є поганями, а лише через свою простоту і дурість вони не замислювалися над шкідливістю запропонованих їм догм. Якщо вони раніше були охрещені як православні, то вдруге їх не слід хрестити, а нехай приймуть помазання святим

²²² В організаційному плані богомили поділялися на три категорії: «довершені богомили», «звичайні богомили» та «слухачі».

²²³ Феофілакт тут указує на рішення Першого вселенського собору (325) щодо «символу віри», яким була затверджена християнська догма, обов'язкова для всіх християн.

миром як новонароджені. Їхні священники нехай таким же чином будуть прийняті після того, як у письмовому вигляді зречуться ересі й погодяться з православною вірою.

До третьої групи належать ті, хто самі не навчали і не були навчені, не приймали і не робили нічого з їхніх мерзотних звичаїв, а лише через своє невігластво, хоч на вигляд вони лагідні й сумлінні, пристали до відлюдників, не сумнівалися, хоч і були досить часу з ними, аби цілком пізнати ересь, а коли дізналися про безсмертність догми, засуджуючи їх, відійшли від них і відлучились від них, — усі вони нехай будуть прийняті, коли чотири місяці пробудуть вигнанцями і коли повністю перестануть спілкуватися з ними. Священники нехай безперешкодно здійснюватимуть священницьку службу. Для того старця, котрий доповів про них, достатнім покаранням буде те, що він до цих пір не служив, а на майбутнє же нехай вільно править богослужіння. Нехай твоя милість учинить так із тими, хто покався.

Тих же з них, хто залишився у злі й закоренів у непокаянні, Божа церкв відкидатиме як гнілі та зовсім згубні плоди, навечно їх засуджуватиме і проклинатиме. Стосовно суспільних законів християнства, про які ти, найрозумніший серед людей, попросив нас написати тобі, повідомляємо, що вони передбачають смерть, карають їх смертним вироком, особливо коли очевидно, що зло дедалі ширшає, набирає сили і губить багатьох.

Синодик Болгарської церкви (1211)

«Синодик» (урочисте звернення до пастви) був прийнятий церковним собором, скликаним у 1211 р. з ініціативи царя Борила (1207–1218) для засудження богомільської єресі. Протягом XIII–XIV ст. його текст доповнювався статтями, що проголошували анафему ворогам держави і церкви та вічну пам'ять представникам панівної верхівки. Зберігся у двох списках: «Палаузовському» (XIV ст.) і «Дріновському» (XVI ст.).

Коли прийняв царство благочестивий цар Борил, проросла, наче якийсь шкідливий бур'ян, триклята і мерзотна богомільська єресь. Родоначальником її виявився тоді²²⁴ найпоганіший піп Богомил зі своїми учнями... Наче якісь люті вовки, нещадно розкрадали вони стадо Христове, за яке пролив Він пречисту свою кров. Дізнавшись про них, благочестивий цар Борил... наказав зібрати їх з усього царства, як бур'яни, в жмуток, і повелів зібратися [церковному] собору.

І зібралися всі архієреї, священники і ченці, а також всі боляри і безліч іншого народу. Коли благочестивий цар дізнався, що всі зібралися, він негайно вийшов у світлій своїй багряниці і сів у одній з тодішніх великих церков. І, сівши над собором... повелів привести нечистих сівачів. Він не відразу відлучив їх, адже це не дало б користі, але викрив їх з великим мистецтвом. Він повелів їм, відкинувши весь страх, відважно висловити своє огидне вчення. Вони піймалися на хитрощі царя і того, хто був з ним, і детально розповіли про свою мерзотну єресь. Цар же і ті, хто зібралися, мудро відповідали на їхні запитання словами Святого письма, доки не викрили їх мерзотне мудрування. Вони ж стояли, як безмовні риби, охоплені цілковитим подивом. Побачивши, що вони остаточно посоромлені... цар сповнився радості й повелів узяти

²²⁴ Помилка, очевидно, одного з переписувачів, який прийняв Богомила за сучасника собору 1211 р.

під варту їх самих і тих, хто був ними спокушений... Ті, хто не підкорився православному собору, були піддані різним покаранням і ув'язненню. І після цього благочестивий цар Борил повелів перекласти соборник²²⁵ з грецької на болгарську свою мову... А до його царювання ніхто не збирав такого православного собору. Все це трапилось за повелінням благочестивого царя Борила у рік 6718²²⁶... у п'ятницю сиропусного тижня... [Далі йде перелік анафем на адресу богомилів та їх послідовників.] Триклятому Богомилу і його учню Михайлу, і Федору, і Добрі, і Стефану, і Василю, і Петру, і решті його учнів та однодумців, які лихословили, що втілення Христа відбулося лише для вигляду і що він не прийняв плоть від... Богородиці, — всім їм анафема!

38²²⁷. Оскільки вельми лукавий наш ворог розсіяв по всій болгарській землі маніхейську єресь, змішавши її з месаліанською, всім зачинателям цієї єресі — анафема!

39. Попу Богомилу, який за Петра, царя болгарського, сприйняв маніхейську цю єресь і розсіяв її у болгарській землі, додавши до неї, що Христос... народився від... Пріснодіви Марії лише для вигляду, і для вигляду був розіпнутий, і сприйняту плоть возніс і на небі залишив, йому, його минулим і нині суцям учням, що називають себе апостолами, — анафема!

40. І всім, хто погрузнув у єресі цій і звичаях їх, поділяє нічні їх збіговиська і таїнства, і марне їх вчення, і ходить з ними, — анафема!

41. Має любов з ними, у згоді з ними споживає їжу і питво і приймає від них дари, як і їх однодумцям, — анафема!

42. Тим, хто у 24-й день місяця червня, на різдво Іоанна Хрестителя, займається ворожбою і волочінням плодів,

²²⁵ Соборник — синодос, загальна частина якого була однаковою для всіх православних церков.

²²⁶ Помилка переписувача, має бути 6719 р., тобто 1211 р.

²²⁷ Нумерація синодика подається за найдавнішим «Палаузовським» списком.

і чинить непристойні таїнства, подібні до язичницького богослужіння, — анафема!

43. Тим, хто називає сатану творцем усіх видимих речей і господарем дощу і граду та всього, що походить із землі, — анафема!

44. Тим, хто говорить, що Адама і Єву створив сатана, — анафема!

45. Тим, хто відкидає Святе письмо, яке... святі пророки і патріархи прийняли від Бога, і говорить, що воно суть від сатани і, спонукані сатаною, створили написане ними, і що вони передрікали [явлення] Христа... не за бажанням, а з примусу, чому богами і відкидають написані у Старому заповіті книги і святих пророків, які засяяли у ньому, — анафема!

46. Тим, хто говорить, що жінка зачинає в утробі за допомогою сатани, і з цієї миті сатана перебуває у ній аж до самого народження немовляти, і його неможливо відігнати святим хрещенням, а лише постом і молитвою... — анафема!

47. Тим, хто гудив Іоанна Хрестителя, говорячи, що він є від сатани, як і хрещення водою, і тим, хто хреститься без води, а лише промовляючи «Отче наш», — анафема!

48. Тим, хто відкидає і гудить святі й священні служби та весь святительський устрій, кажучи, що це — сатанинські винаходи, — анафема!

49. Тим, хто відкидає будь-який спів у святих і божественних церквах і сам дім Божий... і говорить, що достатньо співати «Отче наш» на тому місці, де опинишся, — анафема!

50. Тим, хто відкидає і гудить причастя... як і всі таїнства... — анафема!

51. Тим, хто відкидає поклоніння чесному і животворному хресту і святим... іконам, — анафема!

52. Тим, хто приймає будь-кого з цих єретиків до лона святої Божої церкви, перш ніж вони сповідуються і проклянуть усю єресь, як це наказано, — анафема!

53. Василю Лікарю²²⁸, який у Константиновому граді сіяв цю трикляту богомільську єресь за часів православного царя Алексія Комніна²²⁹, — анафема!...

78. Петру Каппадокійському, середькому дедецю²³⁰, Луці й Менделію Радобольському — анафема тричі!

Житіє Феодосія Тирновського (друга половина XIV ст.)

Феодосій Тирновський (?–1363) — церковний діяч середньовічної Болгарії, засновник Келіфарського монастиря біля Тирново, духовний наставник болгарського патріарха Євфимія Тирновського, учень Григорія Сінаїта, відомого ісихаста, проповідника безмовної молитви заради споглядання Божественного світла. Підтримував зв'язок із двором болгарського царя Івана Олександра, брав активну участь у антиєретичних соборах. «Житіє» було написане після його смерті константинопольським патріархом Каллістом I і пізніше перекладене болгарською мовою.

Якийсь чернець на ім'я Феодоріт прийшов з Царграда до Тирнова нібито для того, щоб займатися лікуванням. І коли він взявся за цю справу, почав сіяти плевели нечестивого [вчення]. А були ці плевели насправді огудами нечестивого Акіндіна і Варлаама²³¹. Не тільки [цим], але і чародійством і магією він принаджував багато кого. І чинив це не тільки серед простого

²²⁸ Василь Лікар — богомільський проповідник, страчений у Константинополі за часів імператора Алексія I Комніна.

²²⁹ Візантійський імператор Алексій I Комнін (1081–1118).

²³⁰ Дедець — голова богомільської громади. Роки життя Петра невідомі.

²³¹ Болгарин Акіндін і грек із Калабрії Варлаам створили в першій половині XIV ст. релігійно-філософську течію — варлаамітство, що мало певні раціональні елементи; було оголошене церковною єрессю.

[народу], але, більш того, серед відомих і славних людей, і спочатку зло було таке, що чимала частина міста хилилася до цієї згуби. Він учив поклонятися дубу і від нього приймати зцілення. Тому багато хто приносив там у жертву овець і ягнят, вірячи в цей обман. Коли почалися сильні чвари і заворушення в народі, це не могло захватися від божественного Феодосія. Тому, прийшовши, він зі старанністю викоренив зло, затвердив церковні постанови, вчив поклонятися єдиному Богу в трьох особах і виправив тих, хто був захоплений цим обманом, а окаянного обманщика і спокусника вигнав зовсім і вкрив вічним соромом...

У Солуні була якась черниця на ім'я Ірина. Вона чинила погані справи. Сидячи в Солуні, вона прикидалася, неначе живе непорочно, а таємно ж і приховано коїла усіляку скверну та паскудство. Коли про це дізналися, багато ченців стали часто збиратися в неї. А вона, оскільки вивчила уважно всю препогану месаліанську єресь, таємно проповідувала її всім, хто приходив до неї, щоб коїти погані справи. Поширившись... ця єресь охопила багато ченців. Ідучи на святу Афонську гору і розділяючись на групи, вони дуже сильно шкодили тамтешнім монастирям. Ця єресь поширювалася таким чином три роки і навіть більше. Святі отці цієї гори, не витримавши їхньої нечестивої єресі, а також численні їхні капості та безстидство, скликали собор²³² і викрили їхні лестоці й лукавство. І, вигнавши їх, вони піддали їх вічному прокляттю.

Двоє з них пішли до Тирнова: ім'я одного було Лазар, а іншого Кирило, на прізвисько Босота. І хоча тут вони жили недовго, вони не змогли приховати свою єресь. Лазар почав юродствувати. Абсолютно голим він бродив по всьому місту, прикривши сором гарбузом. Кирило ж, названий вище Босотою, почав поступово проповідувати свою нечестиву єресь. Іноді гудив святі ікони, а іноді топтав святі ікони і чесний та животворний хрест; крім того,

²³² Афон був головним центром антиєретичної боротьби, у 1340–1350-х роках тут збиралися собори, які засудили варлаамітство та інші єресі.

вчив, що сні є нібито божественними видіннями, що чоловіки і жінки повинні відмовитися від законного шлюбу, і ще багато такої скверни й огуди. У нього був учень, піп Стефан, який подібно до нього, був недобрим, ні в чому не поступався йому в злобісці і був завзятим послідовником його брудної єресі. Коли все це поширилося надто сильно і зло стало відоме всім, патріарх, який тоді управляв церквою, розгубився і не знав, що робити. Він покликав божественного Феодосія і повідомив йому про все. А той запропонував скликати собор і вигнати зло²³³...

[Був] один чернець на ім'я Феодосій, який і справою, і словом був невігласом і грубіяном. Він одягався в чернечий одяг, не став шукати собі якого-небудь наставника і самовільно проводив своє життя в суєті. Полюбивши стриманість і піст, він виснажував себе, поневіряючись по лісах і горах... Він провів там чимало часу і суворо дотримувався свого омилення. Неправильно розуміючи євангельські слова: «Хто бажає йти слідом за Мною, хай відмовиться від себе, і візьме свій хрест, і йде слідом за Мною», цей окаянний став наближатися до міст та сіл і проголошувати себе вчителем. Він учив дружин розлучатися зі своїми чоловіками, а також розлучав чоловіків з дружинами. Спочатку зло мало таку силу, що він примусив іти за собою натовп жінок, і не тільки їх, але навіть і хлопців, і декількох чоловіків. Одягнувши їх як монахів, він разом з ними блукав по пустелях, печерах та інших місцях, які не відвідує Бог. Мерзенне й огидне видовище являли вони! Він знімав одяг і абсолютно голим ішов перед іншими, наказуючи і їм іти голими, без жодного одягу Він наказував їм іти, не інакше як ступаючи по його власних слідах, один за одним, тому що, як він казав, так ходили Христові учні. Коли ця безчинна ганьба поширилася поміж багатьох, дізнався [про нього] і божественний Феодосій... Коли привели того, хто заблукав, він не сказав йому нічого жорстокого, не став його залякувати, а солодкими і покірливими словами

²³³ Собор відбувся 1355 р.

вказав йому на бісівський обман і привів його до пізнання істини зі всіма послідовниками його паскудного вчення.

Григорій Цамблак

Слово похвальне патріарху Євфимію Тирновському
(кінець XIV – друга половина XV ст.)

Євфимій Тирновський (1327–1401/1402) — політичний і церковний діяч, письменник і реформатор мови. Близько 1350 р. прийняв чернецтво, у 1375 р. обраний патріархом болгарської церкви. У 1393 р. з приходом османських завойовників був засланий до Родопських гір, де й помер.

Григорій (у миру — Гавриїл) Цамблак (Саблак, Самвлак, Цамвлак) — церковний, освітній діяч. Народився близько 1364 р. у Тирново, був учнем болгарського патріарха Євфимія. Від 1389 р. перебував на Афоні, пізніше — в Константинополі. У 1401–1409 рр. обіймав церковні посади в Молдові та Сербії, вів проповідницьку й літературну діяльність. У 1409 р. прибув до Києва. За підтримки литовського князя Вітовта 1415 р. на соборі руських єпископів без згоди константинопольського патріарха був обраний київським митрополитом. У 1416 р. константинопольський патріарх позбавив його сану і відлучив від церкви. Помер у Молдові 1419 р. (за іншими даними — 1420 або після 1450 р.). Автор понад 50 творів та проповідей.

Якийсь Пірон, котрий був палким прихильником єресі Нестора²³⁴, Акіндіна і Варлаама²³⁵, а крім того, і прихильником іконоборства, покинувши Царград, приїхав до Тирнова... Пізніше він знайшов

²³⁴ Єресь Нестора (несторіанство) — єретичний рух, що виник у V ст. Він відкидав божественну природу Христа, Богоматері та вшанування ікон.

²³⁵ Вчення Акіндіна і Варлаама в Болгарії було оголошене єрессю в 1360 р. на соборі в Тирнові.

там якогось псевдомонаха Феодосія на прізвисько Фудул, свого однодумця... Насіння їх злості розклали церковне тіло розпусними вченнями, роз'єднали безліч людей і викликали обурення. Понад усе бісівськими чародійствами і вигадками вони вкинули в безумство придворних вельмож і можновладців. Вони вкинули у велику біду всіх православних, які звикли наслідувати начальників як у доброму, так і у злому. Дізнавшись про це, [Євфимій став] удень збирати людей по храмах, повчати і наставляти їх, розсіюючи непорозуміння і викриваючи злі плевели. А вночі молився зі сльозами і просив допомоги... від Бога. [Євфимій] вигнав [єретики] далеко від церковних меж, як аравійських вовків... Біля міста Тирнова знаходилась місцевість, відокремлена від нього тільки річкою, яку було видно з усіх боків. Вона була наповнена злаками і рясно напоєна проточною водою... У цій місцевості був храм Богородиці. [Там] кожного літа збиралося населення всього міста разом з дружинами і дітьми на свято, яке звичайно тривало вісім днів. Зібравшись ніби заради свята і молитви, вони віддавалися гріху і всіляким порокам і накликали на себе Божественне обурення. [Євфимій] скасував свято, заборонивши такі збіговиська.

ДРУГЕ БОЛГАРСЬКЕ ЦАРСТВО (1186–1396)

Нікіта Хоніат

Історія

Нікіта Хоніат (середина XII ст. – 1213) — візантійський історик, письменник, високопосадовець. Його твір «Історія» є однією з найкращих пам'яток середньовічної прози та найважливішим джерелом з історії Візантії та сусідніх народів у XII ст. Наводиться уривок про повстання болгар під проводом Петра й Асеня та війну з візантійським імператором Ісаком II Ангелом (1185–1195, 1203–1204).

Цар²³⁶ побажав взяти собі дружину з чужоземного роду, оскільки та, з якою він раніше був одружений, померла. Отже, умовившись через послів з угорським королем Белою²³⁷, він побрався з його дочкою²³⁸, яка ще не досягла десятилітнього віку. Але через свою дріб'язкову скупість він вирішив святкувати шлюбне торжество²³⁹ не за державні гроші, а став збирати кошти по областях, стягуючи з них нові податки. Цією дріб'язковою скупістю, що важким тягарем лягла також і на міста, сусідні з Анхіалом²⁴⁰, він надзвичайно сильно налаштував проти себе та проти ромеїв варварів Емських гір²⁴¹, яких раніше називали мізіяцями, а тепер звать волохами. Надто покладаючись на свої гірські тіщини і сподіваючись на свої численні укріплення, що лежать на високих і крутих

²³⁶ Тут — візантійський імператор Ісак II Ангел (1185–1195, 1203–1204).

²³⁷ Угорський король Бела III (1172–1196).

²³⁸ Маргарита, дочка короля Бели III. Після одруження з Ісаком II Ангелом узяла собі ім'я Марія.

²³⁹ Шлюбна церемонія відбулася в січні 1186 р.

²⁴⁰ Анхіал — нині м. Поморіє у Болгарії.

²⁴¹ Балканські гори.

скелях, вони взагалі були норовисті у відносинах з ромеями, а тут підняли відкрите повстання, щоб помститись за відібрані стада та деякі інші утиски. Винуватцями цього зла і підбурювачами всього народу були два рідні брати: Петро й Асень. Не бажаючи починати повстання без жодного мотиву, вони прибули до царя, під час його перебування у Кіпселах²⁴², з проханням прийняти їх до складу ромейського війська і царською грамотою подарувати їм одне майже неприступне місце в Емських горах. Але прохання їх не було задоволене... Тоді вони стали скаржитись на те, що їх нібито зневажають, і, марно наполягаючи на своєму проханні, говорили запальні та різкі слова, якими натякали на відділення від ромейської держави і на те, що вони будуть здатні зробити це, коли повернуться додому. Особливо зухвалим і грубим був Асень, так що севастократор²⁴³ Іоанн наказав відлупцювати його по щоках за його безстидство. Тож невдоволені та дуже ображені вони повернулися назад...

Коли, нарешті, мізіїці вже явно наважилися відділитися від імперії під керівництвом цих людей... цар виступив проти них у похід. Волохи спочатку зволікали і не наважувалися на повстання, до якого їх підбурювали Петро й Асень, побоюючись несприятливих наслідків такого важливого кроку. Бажаючи вилікувати своїх земляків від явного боягузтва, рідні брати побудували молитовний будинок в ім'я всехвального мученика Димітрія і, зібравши у ньому безліч різного роду біснуватих з налитими кров'ю і вряченими очима, з розкуйовдженим волоссям і взагалі людей, одержимих демонами, навчили їх говорити, що Бог нібито благоволив дарувати болгарам і волохам свободу, скинувши довготривале ромейське ярмо. Нібито з цією метою мученик Христовий Димітрій залишив Салоніки, кинув тамтешній храм, не захотівши

²⁴² Кіпсели — нині м. Іпсала у європейській частині Туреччини.

²⁴³ Севастократор — один із найвищих візантійських титулів, який отримували найближчі родичі імператора. Спочатку був першим титулом після імператора, однак у XIII ст. поступився місцем титулу деспота.

більше жити з ромеями, прийшов до них, щоб бути їм помічником і співучасником у їхній справі. Після короткого відпочинку, коли ці божевільні ще більше набралися духу, вони... почали знову підбурювати народ. Натхненним і пронизливим голосом вони говорили, що зараз не слід сидіти, що настала рішуча хвилина взяти до рук зброю і разом піти на ромеїв. Коли ж під час війни трапляться полонені, то в жодному разі не треба нікого залишати в живих, однак убивати їх і разити нещадно, не звільняти їх за викуп, не піддаватися на вмовляння, не слухати благань тих, хто впав на коліна, залишатися міцними як найтвердіший алмаз і рішуче вбивати всіх без винятку полонених. Натхнений такого роду промовама, геть увесь народ озброївся. Оскільки справи бунтівників із самого початку пішли успішно, вони ще більш упевнилися, що Бог посилає їм свободу. Не задовольняючись лише образами і прокляттями, вони дійшли навіть до віддалених від Ему містечок і селищ. Один із братів, Петро, поклав на голову золотий вінець і надів червоні сандалії. Після цього бунтівники підступили до Преслава... Але, побачивши, що облога цього міста буде для них небезпечна, вони обійшли його стороною, спустилися з Ему і, несподівано кинувшись на інші ромейські міста, захопили безліч ромеїв, робочої худоби, биків та чималу кількість інших домашніх тварин. Тоді проти них виступив цар Ісак. Швидко зайнявши непрохідні й неприступні місця в горах, варвари довго чинили опір. Нарешті Господь... несподівано послав морок, що вкрив гори, які охоронялися варварами, котрі засіли в тісних ущелинах. Тож ромеї змогли непомітно підійти до них і розсіяти їх, вражених жахом. Винуватці зла і ватажки бунтівного війська, тобто Петро й Асень, кинулися до Істру²⁴⁴ і, переправившись через нього, з'єдналися з сусідніми скіфами²⁴⁵...

²⁴⁴ Істр — річка Дунай.

²⁴⁵ Маються на увазі половці.

Цар же... спаливши хлібні скирти і піддавшись на лицемірне розкаяння волохів, які прийшли до нього, вирішив швидко повертатися, залишивши тамошні справи далеко не завершеними. Тож він лише викликав у варварів ще більшу зневагу до ромеїв і ще більше надихнув їх.

Тим часом Асень, який з натовпом своїх варварів переправився через Істр і з'єднався зі скіфами, поступово набрав там численне союзне військо і потім знову повернувся до Мізії, своєї вітчизни. Знайшовши її абсолютно порожньою і позбавленою ромейського війська, варвари увірвалися до неї з великим шумом, неначе привели з собою зі Скіфії цілі легіони демонів. Тепер вони вже не задовольнялися тільки збереженням власного панування над однією лише Мізією, але хотіли завдати якомога більше шкоди ромеям і об'єднати Мізію та Болгарію в єдине володіння, як це було колись давно. Можливо, для нас все і завершилося б щасливо, якби сам цар негайно виступив проти бунтівників. На жаль, він відклав свою особисту участь у війні до іншого часу і довірив командування військами своєму дядьку по лінії батька севастократору Іоанну... Через деякий час його довелося позбавити командування через підозру в зазіханні на царську владу. Його місце зайняв кесар Іоанн Кантакузін, зять царя по лінії сестри. Це була людина досить приємної зовнішності й надзвичайно досвідчена в тактиці, але тодішню війну проти волохів він провадив безуспішно...

Тим часом цар, жалкуючи, що в перший свій похід проти мізійців не розпорядився їхньою країною належним чином і повернувся з неї з такою поспішністю, неначе його по п'ятах переслідував ворог, навіть не залишивши в її фортецях ромейських гарнізонів і не взявши у ворога належних заручників, тепер знову вирішив йти до Мізії. Не гаючи часу, він вийшов зі столиці з невеликим військом... Лазутчики доповіли, що вороги спустошують селища в околицях Лардеї²⁴⁶ і що, побивши безліч народу,

²⁴⁶ Місто Лардея знаходилося поблизу сучасного м. Карнобат у Південно-Східній Болгарії.

не менше забравши в полон і завантажившись багатою здобиччю, вони збираються назад. Тому цар вночі, під звуки сурми, сів на коня і погнався за ними, бажаючи перетнути їм дорогу. Досягнувши містечка Вастерни, він дав тут перепочинок війську, оскільки вороги ще не з'явилися. Потім, почекавши три дні, рушив звідси рано-вранці й попрямував на Верою²⁴⁷, але не пройшов і чотирьох парасангів²⁴⁸, коли з'явився лазутчик зі звісткою про близьку небезпеку. Захекавшись, він доповів, що ворог знаходиться поблизу, він повертається зі здобиччю і йде вкрай повільно — з двох причин, по-перше, тому, що не чує жодного опору, а по-друге, тому, що обтяжений величезним вантажем усілякої здобичі. Негайно розділивши своє військо на загони і вишикувавши у бойовий порядок, цар вийшов на дорогу, якою рухався ворог. Нарешті ми помітили і ясно побачили вороже військо, адже і я був тут, перебуваючи біля царя на посаді молодшого секретаря. Миттєво скіфи і волохи, доручивши здобич окремому загону, аби він пробирався найкоротшою дорогою і поспішно продовжував шлях до самих гір, зімкнули свої ряди і хоробро зустріли натиск ромейської кінноти, воюючи за своїм давнім звичаєм. Вони спочатку кидаються на противників, засипають їх тисячами стріл і атакують списами, однак через короткий час припиняють напади і починають тікати, заманюючи ворога за собою. Потім раптом повертаються обличчям до тих, хто наздоганяє, кидаються на них швидше за птахів... і вступають знову в бій, кожного разу з більшою, ніж до того, мужністю і відвагою. І тепер вони повторили цей маневр багато разів. Тож коли ромеї стали слабшати, вони оголили свої мечі і зі страшним войовничим криком, швидше за блискавку, кинулися на ромеїв і почали різати всіх без розбору — і тих, хто нападав, і тих, хто тікав. Тоді на допомогу підійшов сам цар, який мав при собі ще абсолютно свіжу фалангу. Вирвавши тоді дещо з ворожої здобичі, цар попрямував після

²⁴⁷ Вероя — нині м. Верія у Греції.

²⁴⁸ Парасанг (фарсанг) — перська міра довжини, яка дорівнює приблизно 5,6 км.

битви назад до Адріанополя²⁴⁹, зійшовши з дороги, якою перед тим збирався рухатися. Оскільки варвари не заспокоювалися, він знову звернув на дорогу, яку перед тим залишив... Коли цар поспішав до Агафополя²⁵⁰, щоб там зупинити набіги варварів, вони грабували селища поблизу Філіппополя²⁵¹. Тоді цар кидався до того місця, яке страждало від них, а вони ж негайно рухалися туди, звідки прийшов цар. Їхніми набігами управляв один зі згаданих мною братів, Асень, людина надзвичайно спритна і дуже метка у скрутних ситуаціях. Отже, цар вирішив знову відправитися до загір'я і за будь-яку ціну підкорити мізіїців. Тож, рушивши з Філіппополя, він пішов до Тріадіци²⁵², припускаючи, що там дорога на Ем не дуже погана, а місцями навіть абсолютно відкрита, є там достатньо води і підніжного корму для в'ючної худоби, якщо тільки вчасно там проїхати. Однак сонце, зробивши поворот на зиму, спадало дедалі нижче, річки від тамтешнього суворого і холодного клімату були сковані кригою, а сніг, що випав у величезній кількості, зовсім вкрив землю, не тільки заповнивши лощини, але навіть заваливши двері будинків. Тоді цар відклав справу до настання весни і наказав війську впродовж зими стояти табором у цій області. Сам же він поспішив до столиці тішитися кінськими перегонами і насолоджуватися театром. З початком весни він знову вирушив у похід на мізіїців, але знову, витративши цілих три місяці й безліч зусиль на взяття фортеці Ловіца²⁵³, залишив свою справу незавершеною, згорнув табір і повернувся до столиці... Щоправда, цар захопив тоді в полон дружину Асеня і взяв у заручники його брата Іоанна²⁵⁴, але, незважаючи на це, справи пішли ще гірше.

²⁴⁹ Адріанополь — нині м. Едірне у європейській частині Туреччини.

²⁵⁰ Агафополь — нині м. Ахтопол у Південно-Східній Болгарії, на Чорноморському узбережжі.

²⁵¹ Філіппополь — нині м. Пловдів у Південній Болгарії.

²⁵² Тріадіца — візантійська назва м. Средец (нині Софія, столиця Болгарії).

²⁵³ Ловіца — тепер м. Ловеч у Центральній Болгарії.

²⁵⁴ Іоанн (Калоян) — молодший брат Петра й Асеня. Болгарський цар у 1197–1207 рр.

Справи на заході дедалі погіршувалися. Волохи разом з командами²⁵⁵ постійно вчиняли руйнівні та спустошливі набіги на ромейські області, тому цар знову пішов у похід проти них. Справді, пройшовши повз Анхіал, він в обхід проник до Ему. Однак швидко переконався, що не зможе зробити щось гідне царської присутності у війську і тому вирішив завершити похід за два місяці. Він побачив, що тамтешні укріплення і містечка були захищені набагато надійніше, ніж раніше, були обнесені новозбудованими стінами, які місцями увінчувалися баштами. Їхні захисники, якщо і наважувалися виходити назовні, то, стрибаючи як олені по пагорбах і підіймаючись на круті схили подібно до диких кіз, рішуче уникали рукопашного бою. Більше того, побоювання щодо нападу скіфів (адже в цей час вони ще мали змогу переправитися) також спонукало царя скоріше вертатися звідти. На жаль, він не захотів рушити у зворотному напрямку тією ж дорогою, якою прийшов, а почав шукати іншу, коротшу, розраховуючи спуститися нею через тамтешні долини прямо до Вереї, чим занапастив значну частину свого війська. Замість того, щоб іти широкою місцевістю, яка давала б можливість розгорнутися кінноті, він замкнув себе і своє військо у непрохідних ущелинах та гірських ярах, у глибині яких протікав струмочок. Тільки-но цар остаточно зайшов до цієї тісної ущелини, звідки зовсім нікуди було тікати, варвари миттєво обрушилися на нього всією своєю громадою... У жахливому сум'ятті, коли кожний піклувався тільки про свій особистий порятунок, вороги різали всіх, кого наздоганяли і хто потрапляв до їх рук, наче замкнуту в хліві забійну худобу. Нікому було захищатись, та ніхто й не міг захищатись. Сам цар, потрапивши немовби в тене-та, багато разів намагався відбити спрямований проти нього напад варварів, але нічого не міг зробити і навіть втратив з голови шолом. Біля нього у великій кількості гуртувалася вся знать, яка була в загоні, і, щоб прокласти йому дорогу для виходу, довелося

²⁵⁵ Маються на увазі кумани.

пожертвувати життям не тільки багатьох коней, але, як кажуть, і ромейських солдат, котрі, скупчившись, загороджували прохід²⁵⁶. Таким чином чимало людей було вбито заради того, щоб урятувати тільки його одного...

Листування болгарського царя Калояна з Папою Римським Інокентієм III (1202–1203)

Кореспонденція болгарського царя Калояна (1197–1207) з Папою Римським Інокентієм III (1198–1216) налічує близько 40 листів, які є важливим джерелом з політичної та дипломатичної історії Болгарії на початку XIII ст. Наводяться три листи, в яких ідеться про коронацію царя Калояна.

Лист болгарського царя до Римського Папи

Передусім ми, як любимий син, просимо у нашої матері, Римської церкви, царську корону і царську гідність, котрі мали наші колишні імператори. Адже знаходимо записи в наших книгах, що один був Петро, а другий Самуїл, та інші, які царювали перед ними.

Лист Римського Папи до болгарського царя

Ти, однак, покійно побажав, щоб Римська церква дала тобі корону, як дала вона її, про що записано у твоїх книгах, Петру і Самуїлу та іншим твоїм вікопомним предкам... Ми, втім, аби краще переконатися у цьому, наказали прочитати уважно наші реєстри, з яких точно дізналися, що у підлеглий тобі землі були короновані багато царів.

²⁵⁶ Описана битва відбулася 1190 р.

Лист болгарського царя Римському Папі

Після цього минулого місяця червня моя величність послала свого архієпископа і [главу] всієї болгарської землі й усієї святої та великої церкви в Тирново і велику людину моєї величності, нині призначеного примасом і архієпископом усієї Болгарії й Валахії на ім'я Василь, котрий, прибувши до Драча²⁵⁷, не був допущений предстати перед твоїм святійством, аби твоє святійство виконали бажання моєї величності згідно зі звичаєм моїх попередників, царів болгар і валахів — Сімеона, Петра і Самуїла, прабатьків моїх і усіх інших царів болгар.

«Тирновський напис» царя Івана Асеня II (1230)

Напис зроблений на колоні в північній частині церкви святих 40 севастійських мучеників у місті Велико-Тирново. Присвячений завершенню будівництва храму, яке збіглося з перемогою болгар над епірським деспотом Федором Комніном у битві під Клокотницею 9 березня 1230 р. Текст напису був уперше оприлюднений у 1858 р. Х. Даскаловим.

Року 6738²⁵⁸, індікту 3-го, я, Іван Асень, у Христі Бозі вірний цар і самодержець болгар, син старого царя Асеня²⁵⁹, від початку спорудив і до кінця живописом прикрасив пречисту церкву цю в ім'я святих 40 мучеників, за допомогою яких у дванадцятий рік царювання мого, коли розмальовувався цей храм, вийшов

²⁵⁷ Драч — слов'янська назва м. Діррахія; нині — м. Дуррес в Албанії.

²⁵⁸ 1230 р.

²⁵⁹ Болгарський цар Іван Асень I (1190–1196), брат першого царя Другого Болгарського царства Петра. Один із керівників антивізантійського повстання.

на війну до Романії²⁶⁰ і розбив грецьке військо, а самого царя їх, пана Федора Комніна²⁶¹, взяв у полон разом з усіма його боярами. І взяв усю землю його від Одріна²⁶² до Драча, грецьку, а також албанську і сербську. А містами, розташованими біля Царграда, і самим цим містом володіли фризи²⁶³, але і вони підкорялися десниці моєї величності, оскільки немає іншого царя, крім мене, і завдяки мені продовжували своє існування, як Бог заповідає, адже без Нього жодна справа, жодне слово не здійснюється. Йому слава навіки, амінь.

Грамота царя Івана Асеня II

купцям із міста Дубровника (бл. 1230)

Грамота надавала дубровницьким купцям право вільної торгівлі на території Болгарії.

Дає моє царство цю грамоту Дубровницькій землі, люб'язним і найвірнішим гостям мого царства. Хай ходять вони усією землею мого царства з будь-якими товарами, ввозять і вивозять або перевозять будь-які товари. І до якої б області вони не прийшли: чи придуть вони до Бдіна, Браничева²⁶⁴ і Белграда, чи ходитимуть до Тирнова²⁶⁵ і всім Загор'єм²⁶⁶, чи придуть до Преслава, чи до

²⁶⁰ Мається на увазі Фракія.

²⁶¹ Федір Комнін Дука Ангел — правитель Епірського деспотату (1215–1230).

²⁶² Одрін — слов'янська назва м. Адріанополя; нині — м. Едірне в європейській частині Туреччини.

²⁶³ Маються на увазі латиняни (хрестоносці).

²⁶⁴ Браничев — фортеця на Дунаї.

²⁶⁵ Тирново — тогочасна столиця Болгарського царства; нині — м. Велико-Тирново у Північній Болгарії.

²⁶⁶ Загор'я — одна з назв Болгарії.

Карвунської землі, чи до Кринської землі²⁶⁷, чи до Боруйської²⁶⁸, чи до Одріна, чи до Дімотики²⁶⁹, чи до Скопльської землі, чи до Прілепської, чи до Деволської, чи до землі Арбанської²⁷⁰, чи до Солуня підуть — нехай скрізь купують і продають вільно, без жодної шкоди. І не чинити їм перешкод у всіх краях мого царства, і в містах, і в гірських проходах, і хай вони ходять, купують і продають без ускладнень як люб'язні й найвірніші гості мого царства. Той же, хто їм у чомусь зашкодить, чи у гірському проході, чи на ринку, чи деінде, всупереч закону про торгівлю, нехай знає, що ворог він моєму царству, і не буде йому милості, але відчує він великий гнів мого царства.

Георгій Пахімер

Історія

(друга половина XIII – початок XIV ст.)

Георгій Пахімер (1242 – бл. 1310) — візантійський політичний і церковний діяч, автор численних риторичних творів, віршів, листів. Найвідомішою його працею є «Історія», яка охоплює події у Візантії та Болгарії з 1255 до 1308 р. Наводиться уривок про селянське повстання в Болгарії під проводом Івайла в 1277–1280 рр.

Був у Болгарії якийсь селянин на ім'я Бордоква²⁷¹, котрий за гроші пас свиней. Ім'я ж його грецькою перекладається як

²⁶⁷ Область у південних передгір'ях Балканського хребта з центром у м. Крині.

²⁶⁸ Область, сусідня з Кринською, її центром було м. Боруй (нині — м. Стара-Загора в Болгарії).

²⁶⁹ Дімотика — фортеця у Фракії.

²⁷⁰ Албанська земля.

²⁷¹ Бордоква — вид їстівної зелені.

«зелень», тому його і називали Лаханою²⁷². Опікуючись свинями, він сам був невибагливим — не турбувався ні про їжу, ні про одяг, харчувався одним лише хлібом і дикими плодами, і взагалі жив бідно і просто. Однак перед своїми... товаришами, з якими він часто розмовляв, він поставав людиною, котра надто багато про себе думає. Вони ж більше сміялися над ним, ніж вірили йому... Ставши розсудливим, він почав... підносити до Бога молитви... Замислюючись... багато над чим, але зовсім не над корисним, і розмірковуючи про захоплення якоїсь влади, він спілкувався з тими селянами і свинопасами, розказуючи, що йому з'являються святі і звеляють, щоб він виступив і правив народом. Оскільки він часто про це говорив, йому, нарешті, повірили і почали ставитися до нього вже інакше, ніж належало, бо він оголошував про близькість терміну виступу. Отже, одного дня він заявив, що отримав знамення до виступу і негайно привернув [селян] до [здійснення] своїх задумів. Вони пішли за ним, як люди, що сподіваються вчинити щось велике. Отже, вони розходяться по країні й виголошують ім'я свинопаса, який нібито отримав від Бога знамення для управління. Дружно кажучи про це, вони переконували і приєднували [до себе] щодня багато людей. Лахана переодягнувся у більш пристойний верхній одяг, озброївся мечем, сів на коня і наважився на справи, йому неприступні.

Оскільки Костянтин²⁷³ слабував, бо у нього була зламана нога... він був нерухомий, і, коли потрібно було кудись їхати, його везли на возі, як звичайний вантаж... Багато хто нехтував ним, особливо тохарці²⁷⁴, які живуть поблизу, скоюючи щоденні набіги... Зіткнувшись із загоном тохарців і напавши на них з тими, хто йшов за ним слідом, Лахана здобув повну перемогу, а наступного дня — ще одну. Так протягом кількох днів став ще більш відомим.

²⁷² Лахана — грецький переклад слова «бордоква».

²⁷³ Болгарський цар Костянтин Тих (1257–1277).

²⁷⁴ Тохарці — татарська орда Ногая на лівобережжі Нижнього Дунаю.

Тепер області приєднувалися до нього, і люди покладали великі надії, що справи підуть добре під його владою. Лахану славили всюди. Справді, не було і дня, коли він не досягав більше колишнього і не демонстрував мужність у нападах. Усе це надзвичайно лякало Костянтина. Чутка, що донеслася, налякала і самого імператора²⁷⁵. Адже вони думали, що він не піднісся б настільки... якби його не підтримували якісь дуже могутні [люди]. Втім, тільки Костянтин, зніяковівши, не давав собі ради перед несподіванкою... А імператор... стурбований чутками, поспішив передусім зайняти й укріпити [прикордонні] фортеці. Виступивши з Константинополя, він зі всією швидкістю рушив до Орестіади²⁷⁶... Коли він під'їжджав до Адріанополя, отримав звістку про загибель Костянтина. Оскільки Лахана щодня посилювався, багато хто, зневажаючи свого царя, переходив до нього... З тих же, хто оточував Костянтина, частину було страчено через підступи Марії²⁷⁷, а з тих, що залишилися в живих, одні підозрювалися в злому намірі, інші ж — замишляли зло насправді. Залишившись один або, точніше, з небагатьма, Костянтин зважився напасти на Лахану, який уже з презирством ставився до царя. Зібравши війська, він сам поїхав [з ними] на возі... Лахана також виступив проти нього, і, тільки-но з'явившись, напав і наголову розгромив. Царя ж, який у цій битві не зробив нічого гідного царського сану, заколов, як жертвовну тварину, а воїнів його одних перебив, а інших використав як своїх власних. Міцно тримаючи країну під своєю владою, він захоплював уже й міста, а, займаючи їх, не залишав аж до проголошення володарем і царем. Так ішли справи Лахани, так він щодня підносився дедалі вище, крокуючи від успіху до успіху. *[Михаїл VIII, щоб посилити свій вплив у Болгарії, спочатку збирався видати за Івайла свою дочку, але потім віддав перевагу*

²⁷⁵ Візантійський імператор Михаїл VIII Палеолог (1259–1282).

²⁷⁶ Орестіада — інша назва м. Адріанополь.

²⁷⁷ Марія — дружина болгарського царя Костянтина Тиха.

Іванові, синові болярина Міца, що безуспішно оспорював трон у Костянтина Тиха, а в 1263 р. перейшов на бік імперії.] І багато кому сподобалося це рішення [імператора], бо, якщо син Міца стане зятем імператора, він за допомогою самого імператора посяде і [болгарський] престол, що належав йому раніше... Лахана ж, раптово обдурений долею, звичайно, ослабить свій натиск при появі в Болгарії ромейських військ і або визнає себе рабом, або втече й шукатиме, де сховатися, і не знайде місця, де міг би зміцнитися. Марію ж та її сина мешканці Тирнова охоче видадуть, бо не так мало вона наробила їм зла, щоб вони легко про це забули.

Пославши за Іваном, [імператор]... переодягнув його і нарік зятем і царем болгар. Урочисто перед усією свитою було сповіщено і нове ім'я його — Асень²⁷⁸, на честь діда... Готових приєднатися до Асеня болгар імператор закликав, маючи намір негайно облагодіяти, [інших] заманював обіцянками дарів і зміцнював надіями, що вони виграють, прийнявши Івана як царя і відмовившись від Марії... Шлюб Ірини²⁷⁹ з Асенем, уже проголошеним царем болгар, відбувся з урочистістю і були укладені договори, що коли Іван з військом імператора благополучно вступить до Тирнова... і стане царювати над болгарами, він буде в усьому союзником ромеїв; коли ж ні, то за клятвою вірності шануватиметься як деспот²⁸⁰ ромейської держави... Іван присягався бути в усьому союзником ромеїв.

Імператор хотів передусім захопити Марію, аби вона не встигла привести все в себе до ладу і не порушила його планів. Він поквапився відправити до неї багато послів... аби вони поволі переконали [болгар] видати Марію і прийняти дітей імператора²⁸¹. Втім, і Марія усвідомлювала, що опинилася у безвихідному становищі,

²⁷⁸ Асень — родове ім'я царів Другого Болгарського царства.

²⁷⁹ Ірина — дочка імператора Михаїла VIII Палеолога.

²⁸⁰ Деспот — один із найвищих візантійських титулів, який давався тільки родичам імператора.

²⁸¹ Маються на увазі Іван Асень із дружиною Іриною.

коли їй загрожувала небезпека з двох боків: з одного — недавнє зло, Лахана, який спустошував країну і вже заволодів усією округою, а з іншого — велике військо імператора, яке просувалося все ближче, завдаючи збитків простому населенню довкола міста [Тирнова], а знатних осіб, котрі перебували всередині, всіляко потайки переманюючи. Тож вона переживала за себе і за сина, жахливі турботи посіли її душу. *[Спочатку вона хотіла шукати захисту в імператора, але зрозуміла, що той мріє лише про її повалення і про передачу трону Болгарії своїм ставленикам — зятю і дочці.]* [Поміркувавши] вона вирішила віддати себе цілком свинопасу, відкрити йому ворота царства і міста, бути з ним і жити разом, як цариця з царем. Обдумавши все це, вона негайно послала (а зволікати було не можна через послів імператора) людей, які повинні були сповістити варвара про її рішення та плани. Почувши про це, той спочатку загордився і величався перед посланцями... Втім, він прийняв умови шлюбу насилу і з небажанням, щоб хтось не сказав, що він охочий до жінок і до жіночих покоїв. Бо він остерігався, що його зніжать звичаї тих, хто приймуть його і дуже зневажатимуть його, але все-таки погодився ради миру і для того, щоб не проливати кров у міжусобних війнах... Отже, коли взаємні клятви були принесені, вона відкрила йому рота й... одружилася з ним, і вони разом прийняли регалії царства. [Так] вона готує, як вона думала, достатній захист від імператора. [Імператор, дізнавшись про це, вирішив продовжувати боротьбу.]... Тепер Лахана утримувався від ніжностей з дружиною і побажав жити по-варварському, всіляко привертаючи оточуючих його людей. Розуміючи, що перед ним стоять справи, які не терплять зволікання, він сам привертав болгарських вельмож і готувався до боротьби проти двох ворогів. Адже через те, що сталося, не можна було ані домовитися з тохарцями, ані схилити [на свій бік] якимсь чином людей імператора. Тож він щосили готувався до боротьби... Здобувши владу, якої навіть і не

сподівався, він намагався не тільки її втримати, але і зміцнити. Оскільки ззовні щодня нападали [вороги], він мимоволі був вимушений битися... Його відважні сутички закінчувалися успішно, його вороги не могли протистояти його нестримному натиску, і навіть хороші війська ухилялися від зіткнення [з ним], оскільки до вцілілих він ставився погано. Потрапити до рук Лахани було рівнозначно смерті через його надмірну кровожерливість...

Справи, таким чином, ішли поволі, і не можна було сподіватися на інше позбавлення від бід, окрім як на позбавлення від варвара. *[Поширилася чутка, що Івайло розбитий татарами, тирновські боляри вирішили видати Марію з сином імператору, до міста як цар Болгарії вступив Іван, син Міца²⁸². Але незабаром у столиці визріла змова боляр на користь Георгія Тертера²⁸³, тож Асень із дружиною втекли до Константинополя, захопивши найцінніше зі скарбниці держави. Трон посів Тертер.]* Цього ж року Лахана, позбавлений Тирнова і дружини, не знав спокою. Зібравши достатньо війська, він оточив Тирново, коли там ще був Асень, і разом із протостратором Касімбеком²⁸⁴... завдав великої шкоди військам ромеїв. По-перше, коли на допомогу [обложеним] йшли 10 тисяч... на чолі з протовестіарієм²⁸⁵ Муріном, котрий стояв табором у Діавені²⁸⁶, Лахана з невеликим військом напав на його численне і доценту розгромив, учинивши велику різанину — одних погубив у битві, а інших, захопивши, перебив згодом. Незабаром знову... він напав... на воїнів протовестіарія Апріна, який вів 5 тисяч, наголову розгромив їх, а самого [Апріна] убив мечем. Багато він

²⁸² У лютому 1279 р.

²⁸³ Георгій Тертер — великий болгарський феодал половецького походження, болгарський цар (1280–1292).

²⁸⁴ Касімбек — охрещений татарин на візантійській службі, вшанований імператором високим військовим рангом протостратора.

²⁸⁵ Протовестіарій — зберігач особистих речей імператора в палаці; часто — євнух.

²⁸⁶ Діавена — суч. м. Девня у Північно-Східній Болгарії.

тоді, люто б'ючись, здобув [перемогу]. *[Коли ж Асень утік і запанував Тертер, Івайло пішов до ставки темника Золотої Орди Ногая по допомогу. З тією ж метою з дарами від імператора до Ногая прибув і Іван Асень. Був тут і Касімбек, який ще раніше перейшов на бік Івайла. Ногай спочатку зволикав із відповіддю, а потім на бенкеті наказав убити Івайла, а разом з ним і Касімбека.]*

Нікіфор Григора

Ромейська історія
(друга половина XIV ст.)

Нікіфор Григора (бл. 1294–1359) — візантійський богослов, письменник і політичний діяч. Його твір «Ромейська історія» охоплює події з 1204 до 1359 р. Виклад Григори тенденційний щодо подій болгарської історії. Наводиться уривок про селянське повстання під проводом Івайла.

У той час²⁸⁷ серед болгар висунулася одна людина, пастух за походженням, хитрий розумом і здатний на вчинення перевероту, на ім'я Лахана. Зібравши багато людей з простолюду і з непогамовних, він став вести життя розбійника. Завдяки цьому незабаром зібрав багатство, а разом з ним і достатнє військо. Костянтин²⁸⁸, що потерпав від його частих нападів і грабунків, вирішив зібрати свої війська, щоб вийти на битву з ним і ризикнути в цій небезпеці всіма справами [разом], оскільки вважав ганьбою, коли нічого не варта людина, зібравши за короткий час велике військо, не тільки постійно завдавала великих бід болгарам, але навіть уже загрожувала великою небезпекою всьому царству... Однак, напавши на того, він був переможений і втратив не тільки

²⁸⁷ 1277 р.

²⁸⁸ Болгарський цар Костянтин Тих (1257–1277).

царство, а й саме життя. Всупереч сподіванням Лахана став володарем царства, а також другим чоловіком дружини Костянтина. Він задумав, утім... напасти із засідок на сусідні ромейські села і містечка, щоб, коли ромеї стануть слабими, він виглядав би сильнішим. Про це дізнався імператор²⁸⁹. Усе, що відбувалося, здавалося йому нестерпним, не гідним ані замовчування, ані зневаги... [Імператор говорив, що] ...поступово просуваючись, той перетвориться на велику силу, так що згодом і ромеям буде важко його подолати. [Далі — про дії імператора, пов'язані з планами посадити на престол Болгарії свого ставленика. Війська імператора були послані до Болгарії з Іваном Асенем, який хотів] звільнити Болгарське царство від тиранії Лахана, а разом з тим і сам завладіти царством, оскільки воно вже було закріплене за ним як законна спадщина. Лахана, який заради зміцнення своєї тиранії був тоді в поході проти скіфів [тобто татар], через такі дії імператора кров'ю відплатив за свій злочин...

²⁸⁹ Візантійський імператор Михаїл VIII Палеолог.

Запис у «Свирлізьких аркушах» (1279)

«Свирлізькі аркуші» — частина середньовічного Євангелія, написаного староболгарською мовою у місті Свирліг. Збереглися 11 пергаментних аркушів, на одному з яких є літописна замітка («глоса»), що містить справжнє ім'я ватажка селянського повстання у Болгарії (у візантійських джерелах він виступає виключно під прізвиськами «Лохана» і «Бордоква»). «Свирлізькі аркуші» зберігаються у бібліотеці Сербської академії наук і мистецтва у Белграді.

...Я, раб Божий Костандін, читець [Святого письма], на мирське ім'я Войсил Граматик, написав книгу цю пресвітеру Георгію, в миру попу Радославу в місті Свирліг²⁹⁰, у дні царя Івайла і за єпископа нішавського²⁹¹ Никодима у рік 6787²⁹², індикт 7-й, коли стояли греки під містом Тирновом. І прошу вас, батьки і брати, до кого потрапить ця книга, читайте і виправляйте, а мене, грішного, не кляніть, а краще поблагословіть, щоб і вас Бог пробачив і Пресвята Його Мати...

²⁹⁰ Нині — м. Сврліг на півдні Республіки Сербії.

²⁹¹ Нині — м. Ніш на півдні Республіки Сербії.

²⁹² 1279 р.

ПОЛЬЩА

Покарана хитрість

Польська народна казка

Якось заможний пан з-під Ольштина полював сам-один у лісі, що сягав далеко-далеко. У тому лісі посеред галявини була велика яма, вирита на вовків. Пан ішов через галявину й ненароком упав у яму. Як же він злякався, коли побачив, хто в тій ямі! А там уже сиділи ведмідь, здоровенна змія та кіт. Кожен із жахом дивився на інших.

Отож пан і собі притулився до стіни та й ну гукати, благаючи допомоги. Гукав аж три дні — все даремно. Лиш на четвертий день наймит Міхал прийшов у ліс рубати дрова й почув голос із ями.

Він підійшов до ями й питає:

— Хто там?

А заглянути в яму не можна, бо вона прикрита хмизом, та, ніде правди діти, він і злякався дуже.

Пан упізнав наймита з голосу.

— Це я, твій пан! — гукнув він. — Я впав до вовчої ями. Допоможи мені вилізти. Ось побачиш, як я тобі віддячу.

Міхал відшукав довгу жердину, опустив у яму. Чує — хтось за неї схопився. Почав Міхал тягти й на превелику силу витяг жердину назад. І що б ви думали — кого він побачив? Не свого пана, а величезного кудлатого ведмедя, який щодуху чкурнув у хащу.

Бідний Міхал затремтів з переляку, бо подумав, що то чорт його кликав, а потім обернувся на ведмедя. Міхал хотів був уже тікати, коли знову почув із ями голос:

— Не кидай мене тут, Міхале, любий! Змилуйся! Я знаю — ти хочеш одружитися. Справлю тобі гарне весілля, тільки допоможи мені вибратися з ями.

Почув це Міхал, усміхнувся. Хоч і не вірив, що то його пан, але вирішив спробувати ще раз. Обережно встромив жердину до ями — й зараз же почув, як щось дряпається по ній.

Потяг Міхал жердину, і здалося йому дивним, що пан такий легкий. Аж тут із ями вискочив кіт, нявкнув і шугнув у кущі.

— Ой, лишенько! Це був, напевне, диявол. У цій ямі, мабуть, сидять самі чорти.

Він уже хотів був тікати, коли пан заблагав-залементавав:

— Не кидай мене, Міхале, любий! Надходить ніч. Я вмру від страху, голоду й холоду. Подарую тобі ціле господарство й купу грошей, якщо ти мене врятуєш. Міхал знову встромив жердину до ями. Але цього разу з жердини із сичанням сприснула змія і зникла в траві. «Чую людський голос, а з ями вилазять дикі звірі!», — зчудувався Міхал.

Він кинув жердину на землю, але пан так благав і кричав, що шкода було слухати.

— Змилуйся! Змилуйся! Опустити сюди жердину! Тепер уже в ямі нема нікого, крім мене. Віддам тобі весь свій маєток і всі гроші, якщо врятуєш мені життя.

«Якщо це справді пан і я його врятую, буде він мені вдячний до самісінької смерті, — подумав Міхал. — Може, навіть і не віддасть усього маєтку, але грошенят таки відсипле». Намордувався Міхал добряче, бо пан був товстелезний і важкий.

Та ледве ступив на тверду землю, як зараз же гримнув:

— Ти, дурню! Чого так довго вовтузився? Я мало з голоду через тебе не вмер. Міхал перелякався не на жарт. Мерщій вийняв з кишені краєць житнього хліба, що взяв собі на вечерю, й віддав панові. Трохи підживившись, пан важко сперся на Міхала й поволі рушив до свого маєтку. А як став на порозі, сказав Міхалові:

— Ну, тепер ти вже мені не потрібний. Іди собі.

Взавтра рано-вранці наймит подався до панського двору. «Може ж таки, щось дасть мені на весілля», — думав він. Зайшов у двір і каже слугам: так, мовляв, і так.

— Чого ж тобі треба від нього? — питаються слуги.

Міхал розповів, як урятував пана з вовчої ями. Слуги почали сміятися та лаяти його. Не один думав: «Якби це я знайшов — отам би й кинув у ямі. Нехай би його вовки з'їли». Бо ж пан був лихий і недобрий. Нарешті хтось із слуг пішов до нього й сказав:

— Там, ясновельможний пане, прийшов чоловік, який вас учора витяг із ями. Він хоче щось вам сказати.

— Що?! — люто гримнув пан. — Мене витяг із ями? Брехня!

Вибіг на подвір'я, вилаяв Міхала, назвав брехуном, а потім узяв батога та й вигнав його з двору, ще й собаками нацькував. Оце так віддячив!

Смутний і ображений повернувся Міхал до своєї хатини в лісі. Прийшов — що за диво? — двері відчинені. Глянув — аж ведмідь та кіт, яких він урятував, лежать долі, а змія примостилася на печі. Всі троє чекають на нього.

Міхал так і остовпів, побачивши цю трійцю, але ведмідь чемно підійшов до нього й повів у комору. Там лежав олень, якого він уполював для Міхала.

— Ото добре! Хоч буде що засмажити на весілля! — аж руками сплеснув Міхал. — Красенько тобі дякую. Тут підбіг кіт і, лащачись, повів Міхала до сіней, де на лаві лежав букет чудових квітів.

— Буде чим прикрасити хату на весілля! — зрадив Міхал. — Дякую.

Нарешті підповзла змія, тримаючи в роті камінь-самоцвіт, який блищав на всю хату.

— Ой, та це ж, певно, коштує великих грошей! — здивувався Міхал.

Він чемно подякував звірам і нагодував їх; вони й пішли собі в ліс. А Міхал сів на лаві й узяв самоцвіт у руки. Дивиться і не знає,

що з ним робити. Ранком пішов до панського маєтку. Він надумав продати самоцвіт пані, яка дуже любила золото й всілякі коштовні цяцьки. Та коли він показав самоцвіт панові, той заверещав:

— Ах ти ж негіднику! Де ти його вкрав? Адже він коштує цілу купу грошей.

— Я не вкрав його, пане. Мені принесла самоцвіт змія, що була разом з вами у ямі.

— От брехун! Забив, певне, якогось подорожнього й забрав у нього таку коштовність!

І пан забрав у Міхала самоцвіт, а його самого наказав кинути у в'язницю та ще й вирядив слугу в місто подати до суду. Привели Міхала на суд. Він розповів про те, як витяг пана із ями. Та пан присягався, що наймит бреше.

Суддя послухав пана й каже Міхалові:

— Еге, мій любий! Хто ж тобі повірить? Чи є в тебе свідки?

— Є свідки! — вигукнув Міхал. — Є ведмідь, кіт, змія, тільки вони в лісі. Покличте їх, нехай скажуть.

— Ніхто твоїй брехні не повірить! — розлютився суддя.

Він уже хотів був винести вирок, коли раптом за дверима щось загарчало. Відчинили двері, й до зали увійшов ведмідь. На спині в нього сидів кіт, а змія обкрутилася навколо шиї й поглядала навколо своїми розумними очицями. Всі страшенно перелякалися, а пан аж зблід і сховався за столом. Ведмідь зі своїми друзями рушив до нього.

Тільки-но підійшли ближче — пан зарепетував:

— Відійдіть! Відійдіть! Я скажу правду. Цей чоловік не винен. Усе було так, як він казав. Я заплачу йому, я все віддам!

Міхала негайно звільнили, і чутка про те, що з ним сталося, полинула по всій околиці. Люди так сміялися з пана й соромили його, що він незабаром утік кудись аж за море. А Міхала всі хвалили

й шанували. І незабаром наставили його лісничим. Зажив він з людьми в добрій злагоді, а потім одружився зі своєю нареченою. Справили бучне весілля, їжі й питва було досхочу.

Ведмідь, кіт і змія теж прийшли на весілля. За столом їх по-частували тим, що вони любили найдужче: ведмедя — медом, kota — жирним м'ясцем, а змію — солодким молоком, скільки душа забажає.

І таке це було гарне весілля, якого в околиці та й у всій Польщі ніхто не бачив і не пам'ятав.

Переклад М. Пригари

Польські народні казки. — К: Веселка, 1980.

Цвіт папороті

Польська народна казка

З давніх-давен відомо всім, а особливо старим бабусям, які люблять про це оповідати зимовими вечорами біля печі, що на Ява Купала, коли буває найкоротша літня ніч, у лісі зацвітає папороть. Хто ту квітку знайде, зірве й сховає, матиме щастя на все життя.

Оце тільки горе, що така ніч буває лише раз на рік, і то дуже коротка, та й цвіте тоді один-однісінький кущ папороті в усьому лісі. А росте цей кущ у такому закутку, що добратися до нього майже неможливо.

Кажуть також, що дорога до квітки дуже важка й небезпечна, бо на ній трапляються різні страхіття й лякають людину, не дають іти.

І ще кажуть, що тільки молода людина може добути цю квітку.

Колись давно жив собі в одному селі хлопець на ім'я Яцусь. Люди прозвали його цікавим, бо він скрізь нишпорив, шукав і все слухав, що кажуть люди. Що найважче добути, те він неодмінно хотів мати: така вже була в нього вдача. На те, що під ногами лежить, Яцусь і не дивився, а до чого треба було добиватися, через що собі в'язи можна було скрутити, — оце йому найбільш припадало до серця.

Трапилося раз, що хлопці сиділи ввечері коло вогнища, а Яцусь різьбив ножиком візерунка на палиці, бо неодмінно хотів прикрасити її собачою головою. Тут до вогню підійшла стара Німчиха, баба дуже розумна, що чимало вешталася по світах і знала все, як воно буває. І завела Німчиха мову про цвіт папороті, яке він, мовляв, щастя може принести тому, хто його знайде.

Яцусь слухав дуже уважно й так заслухався, що палиця випала в нього з рук і він мало не врізав ножиком пальця.

Стара оповідала про цвіт папороті, йемов бачила його на власні очі, хоч з її лахміття не знати було, щоб вона мала від цього щастя.

Коли вона скінчила, Яцусь сказав собі:

— Нехай буде, що буде, а я мушу знайти цю квітку. І я її таки знайду, бо коли людина чогось дуже хоче й намислить, що так мусить бути, вона кінець кінцем того доможеться.

Яцусь це частенько повторював, бо така була його думка.

Недалеко від того кутка села, де стояла хатка Яцусевих батьків з городом і полем, був великий ліс. У тому лісі вночі на Яна Купала хлопці й дівчата завжди палили вогнища. Отож Яцусь сказав собі:

— Поки інші стрибатимуть через вогнища та опікатимуть собі литки, я краще піду в ліс, пошукаю квітку папороті. Не пощастить цього року, піду на той рік, потім на третій рік; ходитиму, аж доки знайду оту квітку й заберу з собою.

Ще кілька місяців чекав Яцусь ночі, коли зацвіте папороть, і ні про що інше думати не міг. Страшенно довгим здавався йому час.

Нарешті настав той день, наблизилася й ніч. Хлопці й дівчата з села пішли в ліс, розпалили там вогнища й почали стрибати через них, співати й розважатися. А Яцусь чисто вмився, одяг білу сорочку, новісінькі личаки, шапку з павиним пером, підперезався червоним поясом і тільки-но смеркло, подався в ліс. А ліс стояв чорний, мовчазний, над ним стелилася темна ніч з ясними зорями, які хоч і світили в небі, та тільки самим собі, бо ж землі від них користі було мало.

Яцусь добре знав дорогу в лісові хащі — він-бо не раз ходив тут удень. Та ледве хлопець зайшов у хащі — дивна річ! — вже не міг знайти дороги, не міг і впізнати дерев, які тут росли. Все було якесь інше. Стовбури дерев зробилися величезні, товсті й не стояли, а лежали на землі. Колоди наче виростали самі, так, що їх не можна було ні обминути, ані перелізти через них; звідкілясь узялися чагарі, густі й колючі, які тут ніколи не росли. Скрізь пекла ноги кропива, кололи бур'яни. Темно було, хоч в око стрель, а в тій темряві раз у раз засвічувались чиїсь очі й дивилися на Яцуся так, наче хотіли його з'їсти. Горіли жовтим, зеленим, червоним та білим вогнем, і потім згасали. Очей тих і праворуч, і ліворуч, і вгорі, і внизу безліч, та Яцусь їх не боявся.

А йти Яцусеві було дуже важко! От заступила дорогу колода. Він поліз через неї. Дерся, дерся, нарешті виліз нагору і почав спускатися. Зирк— аж колода зробилася така мала, що тільки ногою переступити.

Потім устає на дорозі сосна, висока-височезна, наче до неба, і товстелезна, як башта, йде Яцусь навколо, йде; глянув — а це паличка, така тоненька, що можна зломити рукою.

Ось заступили Яцусеві дорогу чагарі, такі густі, що й пальця не просунеш. Але Яцусь кинувся на них, потоптав, поламав і якось пробився.

Спинився, глянув, а перед ним — величезне болото. Спробував ногою — грузне. А трясовина така глибока, що й дна

немає. Тільки де-не-де стирчать купини. Почав Яцусь стрибати з купини на купину, а вони наче самі з-під ніг тікають. Та хлопець не зважає, біжить — і таки перебрався на той бік болота. Далі йти вже стало легше, тільки Яцусь так заблудив, що не знав навіть, з якого боку його село.

Коли дивиться — перед ним височезний кущ папороті, товстий як дуб. А на одному листку внизу світиться квітка — п'ять золотих пелюстків і посередині око. Крутиться те око, як млинове коло, й сміється... В Яцуса серце закалатало. Протяг він руку, от-от ухопить квітку — і раптом заспівав півень: настав світанок. Квітка блимнула й згасла.

І так у Яцуса зразу ж у голові загуло, що й ноги в нього підломилися, і він впав на землю. Прокинувся — лежить він у хаті, на постелі, а мати клопочеться біля нього й плачучи мовить, що знайшли Яцуса ледь живого в лісі.

Тут Яцусь зразу пригадав, що з ним сталося, та матері нічого не сказав; соромно було. Сказав тільки собі, що це ще не кінець! На той рік знов буде така сама ніч, тоді й побачимо.

Цілісінький рік Яцусь тільки про це й думав, але не прохопився жодним словом, щоб люди не сміялися. Нарешті знов настав отой день, а за ним — найкоротша ніч. Яцусь чисто вмився, одяг білу сорочку, нові липові личаки, підперезався червоним поясом. Коли хлопці та дівчата побігли стрибати через вогнище, він шугнув у ліс.

Думав, що знов доведеться йому пробиватися крізь хащі й стрибати по купинах на болоті — коли ні. Бачить: високі сосни та дуби стоять на голому кам'янистому полі. Від одного дерева до іншого треба йти та йти, а дерева наче самі тікають від нього, ще й поросле мохом каміння виростає з-під землі. Скрізь росте папороть, ніби хто нею засіяв ліс — і малою, і великою, та ніде не видно жодної квіточки.

Здалося Яцусеві, що він іде вже цілий рік — така довжелезна була дорога. Але він не повернув назад, не злякався: ішов далі.

Аж дивиться — світиться здаля та сама квітка: п'ять золотих пелюстків, а посередині крутиться величезне око.

Яцусь підбіг, простяг руку. Та рантом заспівали півні. Настав світанок, і квітка зникла. Але Яцусь не впав, не зомлів, а сів на камені.

— До трьох разів спробую! — тупнув він ногою.

І тут зборола його втома. Він упав на мох, що ріс між камінням, і заснув. Ледве заплющив очі, як почало йому щось ввижатися. Дивиться: стоїть перед ним квітка з п'ятьма пелюстками, блимає золотим оком і сміється:

— А що? Досить з тебе? Будеш за мною ганятися?

— Що я сказав, те й мусить статися, — буркнув Яцусь. — Ще не кінець. Все одно я тебе зірву.

Один пелюсток квітки витягся, мов язичок — Яцусеві здалося, що він його дразнить. Потім усе зникло; хлопець заснув міцним сном і спав до самого ранку.

Прокидається — лежить він на знайомій лісовій галявині, недалеко від села. І сам не знає, чи то вночі сон йому снівся, чи насправді так було.

Цілісінький рік Яцусь нічого не казав нікому, а сам тільки й думав, як йому добути квітку, але надумати нічого не міг. Вирішив тільки ще раз — востаннє — спробувати щастя. Отож коли настала найкоротша ніч, Яцусь знов одяг білу сорочку, нові личаки, підперезався червоним поясом, і хоч мати його не пускала, що духу побіг у ліс.

Але диво! Ліс — такий як завжди; і стежки й дерева знайомі: ніхто не перешкоджав іти. Тільки папороті ніде не видно. Подався Яцусь знайомою стежкою до хащі, де вона завжди росла. От і папороть.

Почав Яцусь нишпорити в кущах: цвіту ніде нема.

На одному куці лазили черв'яки, інші вкрила гусінь, ще інші геть засохли. Вже Яцусь хотів повертати назад, коли біля самісінької землі побачив квітку. П'ять золотих пелюстків, а посередині блискуче око. Простяг хлопець руку й схопив квітку, яка опекла руку, наче вогнем, але він її не кинув, тримав міцно.

І тут квітка почала рости, заблищала дужче, аж очі сліпило. Яцусь миттю сховав її за пазуху, під серце.

Раптом він почув тоненький голосок:

— Ти захопив мене — твоє щастя. Але пам'ятай: той, хто мене візьме, матиме все, що схоче, та ні з ким не зможе ділитися своїм щастям, бо воно зараз же пропаде.

В Яцуса запаморочилась голова від великої радості.

«А що там! — подумав. — Аби мені добре було...».

Квітка притулилась до нього, обплела своїми корінцями, наче аж проросла ними в самісіньке серце.

Хвацько зсунувши шапку набакир, приспівуючи, повертався Яцусь назад. Дорога перед ним сяяла, мов срібна смуга, дерева тікали, куці відхилялися, квіти вклонялися аж до землі, ледве Яцусь кидав на них оком. А він ішов, задерши голову, і тільки й думав, чого б йому бажати. Спершу закортіло мати палац із слугами, багато землі, одне слово — стати великим паном.

Ледве Яцусь про це подумав, як опинився на лісовій галявині, в якомусь чужому місці...

Глянув на себе — впізнати не може. Одіж на ньому з дорогого сукна, сорочка з найтоншого полотна, чоботи на ногах із золотими підківками, на поясі самоцвіти блищать. А поруч стоїть карета, запряжена шістьма білими кіньми в золотих хомутах. Біля неї слуги. Лакей уклонився, подав Яцусеві руку, підсадив у карету, і гайда!

Яцусь і незчувся, як коні домчали його до пишного палацу. На ганку вже стояли юрбою слуги, чекали на нього.

Тільки ж не було тут нікого знайомого. Всі навколо чужі і якісь чудні, наче перелякані.

Зате коли Яцусь зайшов у палац — там уже було на що подивитися. Така пишнота, таке багатство — тільки пташиного молока немає.

— Ну й заживу я тепер! — вигукнув Яцусь і, оглянувши всі закутки, мерщій пішов до ліжка, бо йому страшенно хотілося спати. Як ліг на пухові перини та вкрився шовковою ковдрою — відразу заснув міцним сном.

Скільки проспав — і сам не знав; прокинувся, бо дуже їсти захотілося.

Дивиться Яцусь — на нього вже чекає стіл, заставлений різними дорогими стравами. На що тільки гляне — відразу само до нього на тарілку сунеться. Вже не було чого й бажати, аж смак до їжі пропав.

Пішов Яцусь до саду — а там ростуть заморські дерева: на одній гілці квіти цвітуть, а на другій вже й плоди достигають. З одного боку саду — море, з другого — ліс. А посередині річка тече.

Яцусь ходив скрізь і дивився, роззявивши рота. Найчудніше йому було, що він нізвідки не може побачити ні своєї околиці, ні лісу, з якого вийшов, ані свого рідного села. Не те, щоб Яцусь засумував за ними—просто цікаво було, де вони поділися.

Та як позбігалися слуги, почали заглядати в очі, питатися, чого він хоче, та як понаносили всякої всячини, Яцусь і думати забув про село та про своїх батьків.

Назавтра повели його до скарбниці, де горою лежало золото, срібло й різне дороге каміння. Глянув Яцусь і думає: «От коли б я міг пригорщі зо дві цього золота дати батькові й матусі, братам і сестрам — хай би собі поля шматок докупили чи худоби». А сам знає, що не можна, бо ледве він з кимось поділиться, все його щастя зараз пропаде.

«Ет! — думає собі Яцусь, — нащо мені про когось турбуватися чи допомагати! Хіба вони голови й рук не мають? Нехай самі про себе дбають. Аби мені добре було!».

І зажив Яцусь один у своєму розкішному маєтку, вигадуючи собі всілякі забави.

То він нові палаци будує, то сад садить по-своєму, то коней міняє — сивих на гнідих, а гнідих на буланих. Понакупував собі всього, чого душа забажає. Одягся в золото й дорогоцінне каміння, аж поки набридло йому все як є, і вже нічого більш не хотілося. Навіть їсти, бо він тепер ніколи голоду не знав. А найгірше було те, що Яцусеві нічого було робити. Не годилося ж такому вельможному панові братися за сокиру, за граблі чи лопату! Отож Яцусь тільки ганяв слуг, вимагав то того, то іншого, аж поки й це йому надокучило.

Минув рік і другий — усе Яцусь має, чого тільки заманеться, а вже йому оце щастя набридло так, що часом і жити не хочеться.

А найбільше він сумував за рідним селом, за своїми батьками. Коли б хоч побачити їх, хоч довідатися, як вони там живуть... Тільки згадає Яцусь про матір, — серце йому крається від болю.

Одного дня він таки наважився: сів у карету й побажав опинитися біля рідної хати. Коні зараз рвонулися й полетіли, мов вихор. Яцусь і незчувся, як карета зупинилася біля батьківського подвір'я. В нього навіть сльози з очей побігли. Все було таке, як і два роки тому, тільки постарілось дуже. От старий жолоб біля криниці, пеньок, на якому Яцусь рубав дрова, старі ворота, солом'яний дах, порослий мохом, драбина біля стіни. Наче Яцусь кинув усе тільки вчора... А де ж люди?

З хати визирнула стара, згорблена жінка в подертій сорочці. Боязко глянула вона на панську карету, яка зупинилася біля їхнього двору.

Янусь виліз з карети. На подвір'ї зустрів його старий Бурек, ще худіший, ніж був колись, з наїженою шерстю. Він люто загавкав на Яцуса, аж присідаючи на задні ноги — не пізнав. Яцусь підійшов до хати. На порозі, спершись, об одвірок, стояла мати, дивилась на нього і теж не пізнавала.

В Яцуса защеміло серце.

— Матусю! — гукнув він. — Це ж я, ваш Яцек.

Мати глянула на нього почервонілими очима.

— Жартуєте, ясновельможний пане! Мого Яцека вже й на світі нема. Якби він був живий, то невже б за два роки не обізвався до нас? Та ще й коли б він, як оце ви, мав усього вдосталь — невже дав би своїм батькам умирати з голоду! Ні, де там! Мій Яцусь мав добре серце, він навіть і не схотів би того щастя, яким не міг би поділитися із своїми.

Почервонів Яцусь, опустив очі. Кишені в нього були повнісінькі золота, та ледве він сягнув у кишеню рукою, щоб сипнути пригорщу золота у фартух матері, як його взяв страх: адже зараз він утратить усе чисто.

Він стояв, похиливши голову від сорому, а мати дивилася на нього.

Потроху почала збиратися рідня, з хати виглянув батько... В Яцуса серце зм'якло, та як глянув він на свою карету й коней, та згадав про свій палац, йому вже й дивитися ні на що не схотілося.

Одвернувся він од батька й матері і, не кажучи слова, пішов з двору. Тільки Бурек люто загавкав йому вслід. А Яцусь сів у карету і наказав їхати назад. Та що з ним діялося — про те й розказати не можна. Мов прокляття лунали у вухах материні слова, що не матиме щастя та людина, яка не хоче поділитися ним з іншими.

Повернувся Яцусь до палацу, загадав покликати гостей та понакривати столи, загадав, щоб в усіх кімнатах грала музика. Але все було даремно.

Цілий рік було Яцусеві гірко, а в грудях наче каменя лежала.

Не витримав він — через рік знов поїхав до своїх.

Глянув — усе як було: жолоб, неньок, дах, драбина, і Бурек так само гавкає, аж присідає. Тільки стара мати не вийшла з дверей.

Та ось на порозі став найменший брат Яцуся, Мацек, у самій сорочці.

— Де ж матуся? — питає Яцусь.

— Хворі лежать, — відповів хлопець і заплакав.

— А татусь?

— На кладовище пішли...

Хоч Бурек мало за п'яти його не хапав, зайшов Яцусь до хати. Стара мати стогнала на лаві. Підійшов до неї Яцусь, вона глянула на нього і не впізнала. Говорити їй було важко, а Яцусь боявся питати.

Серце його боліло, наче хто ножем простромив. Він сягнув до кишені, щоб висипати золото на лаву, але рука сама стислася в кулак, а по спині побігли дрижаки від страху — от зараз він утратить своє щастя.

«Матері вже недовго на світі жити, а я ще молодий. Невже ж оце мені так відразу все й загубити?», — подумав Яцусь.

І він мерщій вибіг з хати, скочив у карету, примчав до свого палацу, замкнувся й давай плакати. Що вже він робив, аби полегшало — нічого не допомагало. Не минуло й року — Яцусь висох, як тріска. Нарешті не витримав, насипав у кишені золота й поїхав до батьків.

Коні стали біля двору. Підбіг Яцусь до хати, а двері кілком підперті. Заглянув у вікно — хата порожня.

Тут якийсь жебрак підійшов до типу й каже:

— Чого ви там шукаєте, ясновельможний пане? Хата порожня — всі в ній повмирали з голоду та хвороби.

— Через мене вони загинули всі! — вигукнув Яцусь. — Нехай же і я загину!

Ледве він це сказав, як земля розкрилася й поглинула Яцуся, а з ним і цвіт папороті, якого зараз ніхто вже в світі не знайде.

Переклад М. Пригари

Польські народні казки. — К: Веселка, 1980.

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (X – ПЕРША ПОЛОВИНА XII СТ.)

Ібрахім ібн Якуб

Про князя Мешка I та його військо
(60-ті роки X ст.)

Ібрахім ібн Якуб ал-Ісраїлі ат-Туртуші (бл. 912–966) — арабський купець та вчений, що здійснив у 960–966 рр. подорож до країн Центральної Європи та відвідав двір імператора Оттона I в Магдебурзі. Опис цих країн Ібрахім склав на основі особистих вражень та розповідей, почутих ним. Текст дійшов до нас у складі твору іспансько-арабського географа-літератора аль-Бакрі «Книга шляхів і царств» (1068). У наведеному уривку автор розповідає про свої враження щодо перебування у Польщі в період правління князя Мешка I (960–992).

...Що стосується країни Мешка, то вона найбільша із [слов'янських] країн. Славиться вона продовольством, м'ясом, медом і рибою. Збирає він податки у торгових динарах²⁹³. Ідуть вони на платню його воїнам. Кожного місяця дає їм визначену кількість. Є у нього три тисячі воїнів у панцирах, [що поділені на] частини, а сотня їх коштує десяти сотень інших [воїнів]. Надає він воїнам одяг, коней, зброю та все, у чому є потреба. А якщо в когось із них народиться дитина, він [Мешко] наказує сплачувати йому кошти з часу народження дитини, незалежно від її статі. А коли [дитина] виросте, то, якщо це чоловік, повинен його одружити та сплатити за нього весільний подарунок батькові дівчини, якщо ж вона жіночої статі, видає її заміж і платить весільний подарунок її батькові.

²⁹³ Торгові динари — тут, можливо, умовне позначення для різних видів срібних монет.

Галл Анонім

Хроніка і діяння князів та правителів польських
(10-ті роки XII ст.)

«Хроніка» є одним із найдавніших писемних джерел з історії Польщі. Автор, якого умовно називають Галлом Анонімом, — невідомий клірик іноземного походження.

Книга I, розділ 12. <> Всюди мав він [король Болеслав] схожанку для своїх зупинок і точно визначені служби та із задоволенням зупинявся у містах і фортецях, а не, подібно до Нумідійця, у шатрах або в полі. І коли він переносив ставку з одного міста до іншого, він відпускав на кордоні [округу] начальників та управителів, призначивши їм заміну. За час його подорожування країною жоден подорожній чи робітник не приховував від короля ні волів, ні овець.

Розділ 15. Болеслав Великий [Хоробрий], охороняючи кордони свого королівства від нападів ворогів, на питання управляючих та економів²⁹⁴, що підготувати до щорічних свят із одягу, їжі та напоїв у кожному окремому місті, зазвичай говорив... такі слова: «Почесніше для мене захистити курча від ворогів, аніж, святкуючи в якомусь місті, поступитися моїм ворогам». ...І, прикликавши на свій розсуд близьких йому осіб, він деяких із них відправляв у міста, інших у фортеці; вони повинні були замість нього влаштовувати свята жителям фортець і міст та надати вірним йому людям одяг та інші королівські подарунки, котрі зазвичай роздавав король.

²⁹⁴ Переклад «економи» здогадний. Ужитий тут термін «vicedomini» в тексті «Хроніки» більше не трапляється.

Булла Папи Римського Інокентія II Гнєзненській архієпископії (1130)

Булла Папи Римського Інокентія II (1130–1143) підтверджувала пожалування польським князям. Документ було надано голові однієї з польських архієпископій — Гнєзненській.

Гнєзненській церкві... [даруємо грамоту] апостольського престолу, постановляючи, щоб усі володіння, все майно, яким ця церква справедливо й згідно з канонічним правом володіє... служило постійно й нерушимо тобі й твоїм спадкоємцям.

З них ми навели тут такі, позначивши їхніми власними назвами. Із Гнєзна, з Острова, з Лекна, з Накла, аж до річки Плітвіци, з Ленди, з Каліша, із Честрамя, з Руди²⁹⁵ [нехай надходять на користь архієпископії] повні десятини [від] зерна, меду й заліза, [з] корчем, із плат куничими й лисичими шкурами, [від] свиней, від проїзних мит, [які збирають] як у самому місті, так і на всіх переправах, що прилягають до міста або до згаданих градів²⁹⁶. Також [підтверджуємо право на] округ Жнін²⁹⁷ з десятинами, торгом, озерами та всією світською юрисдикцією... [Далі йде перелік окружних сіл з людьми, які в них проживають — 24 села й 237 людей.] Також із града Мілича²⁹⁸, що у Вроцлавському єпископстві, [належать] повні десятини з усього по цей бік Барича.

Також із градів Серадза, Спіцимера, Малогощі, Розпші, Ленчиці, Войбожа, Жарнова, Скшина²⁹⁹ [нехай надходять] повні десятини

²⁹⁵ Перелік градів — центрів адміністративних округів Великої Польщі, розташованих у межах гнєзненського діоцезу.

²⁹⁶ Йдеться не про звичайну десятину на користь католицької церкви — 0,1 урожаю зернових, а про десятину з княжих доходів, що надходили в гради.

²⁹⁷ Жнін — володіння гнєзненських архієпископів у Великій Польщі.

²⁹⁸ Мілич — центр адміністративного округу в Сілезії.

²⁹⁹ Перелік адміністративних центрів Серадзької та Ленчицької земель, розташованих на території Гнєзненського діоцезу.

[від] зерна, меду, заліза, [від] шкурок лисичих і куничих, з уплат, з корчем, з торгів, із проїзного мита, [яке збирають] як у самих градах, так і в прилеглих до них місцевостях, на всіх [переправах], скільки їх є від Хжостова й аж до Вісли... Також Лович³⁰⁰ із десятинами, із селами та їхніми жителями, з полюванням, бобрами й усією юрисдикцією світською нікому крім єпископа не повинен служити.

³⁰⁰ Лович — володіння гнєзненських архієпископів.

ПОЛЬЩА ЗА ДОБИ ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЄНОСТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIV СТ.)

Грамота єпископа Пльоцька (1237)

Грамота являє собою підтвердження єпископом пльоцьким і капітулом тих умов, на яких князь Конрад Мазовецький мав намір поселити колоністів у столиці свого князівства — Пльоцьку.

Пожалував поле між церквою Вацлава і церквою благословеного Домініка для створення міста, яким з правом спадкування вічно володітимуть пльоцькі госпіти³⁰¹ та їхні спадкоємці за такою формулою свободи, засвідченою нами: госпіти всі разом будуть мати можливість протягом 5 років відкривати лавки і пивоварні; із закінченням цього терміну повинні сплатити князю з міста 15 гривень³⁰² і з кожної лавки гривню срібла... І цієї плати, що належить князю, ніколи не можна зменшувати або збільшувати. Хоч би хто прийшов на новий ринок, рицар або клірик, вільний або приписний³⁰³, має право продати свою власність, але повинен підкорятися князю і солтису³⁰⁴ міста...

Усіх жителів, як німців, так і поляків, повинен судити солтис, як що справа не виявиться такою складною, що потрібно буде передати її на розгляд князю, як, наприклад, сутичка із застосуванням зброї, побиття на вулиці або в домі. За просту справу між двома

³⁰¹ Госпіти — колоністи, частково вільні переселенці, які селилися на землі феодала й укладали з ним договір.

³⁰² Гривня — вагова одиниця бл. 200 г.

³⁰³ Приписні — групи залежного населення, які були «приписані» державною владою до церковних установ і не мали права залишати церковну землю.

³⁰⁴ Солтис, або війт — особа, яка взяла на себе організацію поселення та розселення нових колоністів і одночасно представляла королівську владу перед міською общиною.

госпітами князь не отримує плати, а у складній справі князю належать дві частини, а третя — солтису. Жителям не слід силою нав'язувати грошові сплати.

Польська правда (XIII ст.)

«Польська правда» — запис норм права, що застосовувалися в «земських», тобто державних, судах у другій половині XIII ст. Документ написано для потреб адміністрації Німецького (Тевтонського) ордену.

XXII, 1. ...Також, якщо помре селянин, у якого немає сина, то його господар бере його майно; але він має видати вдові її подушки і покривала на лавки і річ, яка називається *denicze*, на чому сплять, і дати їй одну корову або троє свиней, а може й більше, або щось із худоби, від чого вона могла б прогодуватися.

Жалувана грамота Болеслава Благочестивого (1243)

Грамота великопольського князя Болеслава Благочестивого (1227–1279) — один з прикладів надання пожалувань, що містили умови поселення (локації) колоністів, базовані на «німецькому праві».

У Повідзі, нашому спадковому володінні, поважному чоловіку Балдуїну дали для господарського освоєння 56 волок³⁰⁵, а це утримання має бути засновано на німецькому праві. Усім, хто там

³⁰⁵ Волока, або лан — земельний наділ нормального селянського господарства розміром від 16,8 до 24,2 га.

перебуває, даємо назавжди... німецькі права, що мають дотримуватися в судах, у справах про виплати, податки, примусові служби та всякі інші звичаї, хоч як би вони називалися. І ми визнали доречним пожалувати їм таке німецьке право, яким користуються наші мешканці Гнезна... Згаданий Балдуїн зі своїми законними спадкоємцями буде мати там же, в Повідзі, спадкоємну посаду солтиса. Йому та його спадкоємцям дати п'ять вільних волок, а серед інших волок [наділів інших колоністів] — сьому, й третій денар [третю частину штрафів] від кожного судового розгляду.

Мешканцям Повідза, яких покличе й посадить солтис, даємо також повне й всестороннє звільнення [від податків] протягом 18 років, починаючи зі свята св. Мартіна, що наближається. По закінченні років свободи вони плататимуть нам щорічно з кожної волоки чотири міри пшениці, чотири — жита, чотири — вівса й четверту частину звичайної монети³⁰⁶.

Жалувана грамота князя Казимира Куявського Вроцлавській єпископії (1250)

Грамоти, видані польськими удільними князями в першій половині XIII ст. різним єпископіям, були документами, що оформляли судовий і податковий імунітет.

<...> Коли виникли суперечки між нами, з одного боку, і високоповажним отцем Михайлом... єпископом влоцлавським, з іншого... [ми] зі згаданим єпископом уклали договір... За старими [же] селами цього єпископа й вищезгаданої церкви влоцлавської...

³⁰⁶ Мається на увазі 1/4 гривні.

тобто отриманими до нашого вступу на князівський трон... та їхніми жителями визнаємо таку свободу, що всі приписні мають служити тільки єпископові й повинні підкорятися його суду, так що не зобов'язані брати до уваги нас, наші служби й сплати, хоч як би вони називалися, з тим єдиним винятком, що в справах про спадщину відповідатимуть тільки перед князем.

Вільні ж, що живуть у цих старих селах, мають бути звільнені від повозу, нажазу, подимного, подворового, стражі³⁰⁷, догляду за кіньми, турбот про сокольників й соколів, від варіння й вивозу наших напоїв та від усіх інших служб, хоч би як вони називалися, за винятком того, що забезпечать супровід за звичаєм рицарів і нашим ловцям, які називаються *isztare*, і за звичаєм рицарів³⁰⁸ повинні приймати тих, хто ловить бобрів; але якщо трапиться, що ці ловці заїдуть до якого-небудь із таких сіл на ніч, задовольняться тільки сіном, а приймати їх будуть раз на рік. Також [повинні] приймати пекарів під час нашого переїзду й випечений ними хліб перевозити до князівського стану або до найближчого до нього села, як будуть вважати для себе зручним.

Вільних жителів цих сіл не буде також ніхто судити, крім самих панів і самого князя, який буде в той час, а також каштелянів³⁰⁹ їхнього повіту, у власній особі, так що навіть викликані в суд їхніми суддями не будуть перед ними відповідати; а якби хто інший наслідився судити їх, ми проголошуємо його вирок недійсним.

В інших же селах, якими цей єпископ чи згадані церкви в цей час володіють, або одержать у майбутньому, зберігаємо повністю князівські права, які нам тут належали.

³⁰⁷ Повоз — обов'язки з перевезення княжого майна; наказ — податок, що стягувався за право випасу свиней у лісі; подимне — основний державний податок, що стягувався з окремого господарства — «диму» — грошима або зерном; подворове — податок, що стягувався з кожного двору рогатою худобою або вівцями; стража — плата за звільнення від служби з охорони града.

³⁰⁸ За звичаєм рицарів — на пільгових умовах.

³⁰⁹ Каштелян — намісник князя в адміністративному окрузі, повіті.

Жалувана грамота короля Вацлава II феодалам малопольської знаті (1291)

Привілей був виданий чеським-королем Вацлавом II (1278–1305) при переході Малої Польщі під його владу після смерті краківського князя Генріха IV.

Ми, Вацлав... бажаючи кожному, але насамперед... єпископові Павлу й краківському капітулу, а також усім духовним особам і світським баронам, рицарям... з наших князівств Кракова й Сандомира, зберегти їхні права, постановляємо, щоб вільно могли користуватися своїми старими й обґрунтованими правами, звичаями та свободами... Чини й посади в князівствах або землях цих дарувати будемо за порадою єпископа та старших баронів, як це, за їхніми словами, дотримувалося здавна. Рицарям відповідно до давнього звичаю... виплачуватимемо винагороду [за військову службу] з доходів і грошових запасів цих князівств... Крім цього, не бажаємо стягувати з них жодних нових... податків.

Великопольський літопис (друга половина XIV ст.)

Складеному невідомим автором «Великопольському літопису» належить чільне місце серед творів світського змісту, написаних латиною.

71. Про першу навалу татар на Польщу й Угорщину.

Року Господнього 1241 Батий, татарський король, з ордою татар диким і незліченим племенем йшов через Русь з наміром напасти на Угорщину. Але перш ніж досягти угорського кордону, він послав частину татар на Польщу. І розорили вони дощенту місто Сандомир і Сандомирську землю, і вбивали вони народ, не жаліючи ні статі, ні віку. Потім через Вісліцу вони напали на Краків, вчинивши велике спустошення. Загородили їм [дорогу] під Ополем Владислав, опольський князь, і Болеслав, сандомирський князь, і билися з ними. Але з волі Божої, не будучи спроможні протистояти силі ворожій, кинулися вони тікати. Потім ця татарська орда, пограбувавши Серадз, Ленчицю і Куяви, дійшла до Сілезії. Тут, під містом Лігніцем, Генріх, син Генріха Бородатого, князя Сілезії, Кракова і Великої Польщі, на чолі багатьох тисяч рицарів міцно загородив їм дорогу і сміливо бився з ними, сподіваючись на Божу поміч. Але волею Господа, який часто карає вірних за гріхи, високошановний цей князь втратив 4 тис. рицарів і сам загинув. Загинув тоді і князь Болеслав, прозваний Шепеткою. Самому ж Батию, татарському королю, як тільки він вдерся в Угорщину, загородили [дорогу] угорські королі, два брати Коломан і Бела, але, втративши в битві багатьох своїх, втекли. І йшов Батий, спустошуючи Угорщину, вбиваючи людей, і знатних, і простих, не жаліючи

ні статі, ні віку, і переправився через ріку Дунай. Сидів він у цьому королівстві більше року, чинячи над народом жахливі насильства і жорстокий грабіж міст.

Статути Казимира Великого (XIV–XV ст.)

«Статути Казимира Великого» — перший відомий польський звід законів. Налічують 165 статей і складаються з двох статутів: Вісліцького (Малопольського) і Петрковського (Великопольського), прийнятих у 1347 р. На початку 20-х років XV ст. Вісліцький і Петрковський статутути були об'єднані в єдиний кодекс, що дістав назву «Повного зводу статутів Казимира Великого».

[Про селянську власність]

LIII. ...Коли помирає будь-який селянин, не залишивши спадкоємця, все його майно, рухоме і нерухоме, назване виморочним, звикли прибирати до своїх рук пани. А тепер, відкидаючи цей неправильний звичай, ми наказуємо, щоб за кошти цих померлих, хоч би скільки там було, придбавалася для парафіяльної церкви велика чаша за півтори гривні, а залишок має без будь-яких перешкод перейти до найближчих родичів або батьків.

[Про селянський вихід]

LXIX. Через те, що піддані залишають панські маєтки без усяких до того належних підстав, [ці маєтки] часто порожніють, і наші рицарі визнали за необхідне протидіяти без зволікання цьому збиткові. Тому ми нашою волею встановлюємо, щоб з одного села в інше всупереч бажанню пана села, в якому вони живуть, могло перебратися не більш ніж один-два кмета або мешканця.

СТАНОВА МОНАРХІЯ В ПОЛЬЩІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV–XV СТ.)

Рішення короля Казимира III про судові права вотчинників (1366)

Правління Казимира Великого стало періодом зміцнення законності. Дотримання станових прав і захист станів від зловживань чиновництва уможливили збереження тривкої королівської влади.

Ми... даємо і підтверджуємо всім [рицарям] із роду Топор і Стари Конь та їхнім законним спадкоємцям згадане право в усіх їхніх володіннях, так що ні ми, король, ні хтось інший, ніхто з наших судців, ні пан краківський, ні пан воєвода, ні один пан, ні суддя, ні підсудок, ні один юстиціарій³¹⁰ не має судити їхніх кметів і слуг, але лише ці пани, з роду Топор і Стари Конь та їхні законні спадкоємці, повинні судити своїх кметів і слуг, а саме обезголовлювати, вішати, спалювати, владновувати всі їхні правові спори і призначати будь-які покарання.

Янко з Чернкова

Мемуари (XIV ст.)

Твір Янка з Чернкова є свідченням сучасника польського короля Казимира III (1333–1370) стосовно його ініціативи будівництва міст та замків у королівстві.

Цей король правив державою краще за всіх польських князів, бо він, як другий Соломон, відзначався тим, що будував міста,

³¹⁰ Пан краківський — каштелян краківський, воєвода — державний чиновник, який виконував у XIV–XV ст. функції глави феодалів цього округу перед державною владою; підсудок — заступник судді; юстиціарій — чиновник, який чинить суд у справах про розбій і грабіж.

будинки й замки. Насамперед він прикрасив краківський замок подиву гідними будівлями, баштами, скульптурами, картинами і прекрасними покрівлями. Напроти ж краківського замка, за Віслою, коло церкви, яка зветься Скалка, він збудував місто, яке від свого імені назвав Казимиром. Він збудував ще багато інших міст, як Величку, Савіну і Ланцкорону, замок Олькуш, Бендзін і Лелів, місто Чорштин із замком, замки в Неполоміцах, Ойцові, у Кшепіцах; в Сандомирській землі замок і саме місто Сандомир, Вісліцу, Шилов, Радом, Опоно, Вавельніцу, місто Люблін, місто і замок Сецехов, Солець, замки в Завіхості і в новому Корчині; у Великій Польщі — міста Каліш, Пиздри, Ставішин, замок і місто Конін, замки в Наклі, Велюні, Мендзижечі, Остшехові, місто Велінь, замок Болеславець; у Куявській землі — Крушвіцу, Злоторію, Пшедеч і Бигошч; у Серадзькій землі — міцний замок у Петрикові, місто і замок в Іновлоді; у Маковії — місто Полоцьк, а тамтешній замок, який мав одну лише стіну, обгородив ще другою; в руській землі — місто Лямбург, або Львів, і два його замки, замок Перемишль, замок і місто Санок, місто Кросно і замки в Любачові, Трембовлі, Галичі і Тустані. Всі ці міста і замки він забезпечив дуже міцними стінами, будівлями та високими баштами, глибокими ровами та іншими укріпленнями для прикраси королівства і для захисту й безпеки польського народу.

За час правління цього короля з'явилася в лісах, гаях і на викорчуваних землях майже така сама кількість міст і сіл, скільки їх раніше було в польському королівстві.

Кошицький привілей (1374)

Прийняття «привілею» для феодалів було результатом переговорів між королем Угорщини і Польщі Людовіком Анжуйським та представниками польської шляхти в Кошицях. Вони визнали за дочками короля право успадковувати польський трон і в обмін на це одержали низку привілеїв.

...Жителів сіл усього королівства Польського, які проживають у володіннях цих баронів і всіх панів... звільняємо від усіх окремих... податків і данин як загальних, так і спеціальних, хоч як би їх визначали, бажаємо також... щоб вони були повністю вільні й звільнилися від усіх службових повинностей... служб і тяжких робіт, пов'язаних з витратами й особистим зусиллям, але хочемо задовольнитися лише тим, щоб на знак [нашої] верховної влади... щорічно у свято благословенного Мартіна Сповідника платили нам і нашим спадкоємцям з кожного лану... два гроші³¹¹ у звичайній монеті, що має обіг у зазначеному королівстві...

Далі обіцяємо й зобов'язуємося, що таких почесних місць і посад, як чин воєводи, каштеляна, судді, підкоморія³¹² тощо, які звичайно надавалися довічно, не будемо дарувати яким-небудь іншим, чужим, жителям іншої землі, але лише тим, хто є жителями [відповідних] земель цього королівства. Крім того, якщо нам і нашим спадкоємцям доведеться коли-небудь вирушити в дорогу через це королівство, то не будемо заїжджати до баронів, рицарів, панів та їхніх людей, селян або жителів сіл проти їхньої волі

³¹¹ Гривня срібла складалася з 48 грошей — монет вагою близько 3,5 г.

³¹² Ідеться про так звані земські уряди, що представляли інтереси феодалів великого адміністративного округу перед королівською владою; воєвода керував роботою зборів феодалів, дворянським ополченням, представляв інтереси феодалів у складі місцевого суду; підкоморій чинив суд у справах про визначення кордонів володінь, а також опікувався дворянськими вдовами й сиротами при судовому розгляді.

й не дозволимо, щоб із приводу відвідування від них чого-небудь вимагали, але якщо де-небудь зможемо затриматися для відпочинку, то накажемо, щоб на наш рахунок і за наші гроші постачали [нас] продовольством та іншими потрібними речами.

Кревська унія (1385)

Кревська унія — угода про династичний союз між Польщею і Великим князівством Литовським (14 серпня 1385 р., замок Крево, територія суч. Білорусі). Великий князь Литовський Ягайло взяв шлюб із польською королевою Ядвігою та був проголошений королем єдиної польсько-литовської держави.

...Його [тобто великого князя литовського] послали, князь Борис і віденський староста Ганко... пані королеві Угорщини так змалювали справу і говорили: «...Хай ваша величність прийме великого князя Ягайла як сина, і нехай він одружиться з пресвітлою княжною Ядвігою, дорогою вашою дочкою, королевою Польщі. Ми вважаємо, що це принесе хвалу Богу, душам спасіння, людям шану, державі посилення.

Як тільки те, що обіцяно, здійсниться, пан Ягайло, великий князь, з усіма своїми братами, ще не хрещеними, родичами, дворянами, поміщиками, з вищими і найнижчими має бажання і намір прийняти віру святої римської церкви...

Великий князь Ягайло обіцяє і зобов'язується всі відторгнуті землі Польського королівства, захоплені кимось, одержати назад власними силами і за свій кошт. Потім згаданий тут князь Ягайло обіцяє, крім цього, приєднати свої країни — Литву і Русь — навіки-віків до Корони Польського королівства».

Ян Длугош

Історія Польщі
(70-ті роки XV ст.)

Ян Длугош (1415–1480) — польський історик і церковний діяч, автор багатотомної «Історії Польщі».

Грюнвальдська битва (1410)

У вівторок... 15 липня Владислав, король польський, вирішив на світанку вислухати обідню... Проїшовши дві милі, звідки видно було палаючі помістя ворога, він зупинився на полях Танненберга і Грюнвальда, які мали в цей день прославитися битвою, і наказав розбити шатра між гаями і хащами лісу, які з усіх боків закривали це місце; похідну ж каплицю [велів] поставити на височині над озером Любно, для того щоб, поки військо буде займати свої позиції, він міг вислухати службу Божу.

Уже магістр Пруського ордену Ульрих з Юнгінгена прибув у село Грюнвальд, яке йому судилося увінчати своєю поразкою, і зупинився зі своїм військом коло нього...

Коли вони зішлися в бою, зчинився такий жахливий шум і тріск від ударів списів, брязкання зброї і мечів, що його чути було на кілька миль навколо. Витязь ішов на витязя, зброя ламалася з тріском, потрапляли в обличчя скеровані одне проти одного вістря стріл...

...Так обидва війська билися, майже цілу годину з однаковим успіхом, і через те, що одне одному не уступало поле битви, мужньо добиваючись перемоги, важко було передбачити, хто переможе...

...Хрестоносці в замішанні і безладді, зазнаючи великих втрат у людях і загубивши вождів, здається, вже збиралися тікати, коли чеське і німецьке рицарство підтримало їх... і, хоч хрестоносці деякий час витримували наступ, кінець кінцем, однак, оточені з

усіх боків переважаючими силами королівських військ, вони були розбиті вщент... Загинули також великий магістр Пруського ордену Ульрих, маршалки і найзнаменитіші в пруському війську загинули, решта кинулась тікати...

...Полягло в цій битві п'ятдесят тисяч ворогів, а сорок тисяч взято в полон. Прапорів було захоплено, як кажуть, п'ятдесят один. Переможне військо дістало багату здобич. Однак чи така велика була кількість убитих, твердити з певністю не зважуюсь. Але на кілька миль дорога була вкрита трупами, а земля була просякнута кров'ю; у повітрі лунали крики і стогін умираючих.

Опис доходів Краківського діоцезу³¹³

Калина, село... у якому 66 ланів кметів... однак рицарі захопили багато селянських земель, зігнавши з них кметів, хоча, проте, віддають на утримання вищезгаданого краківського [капітулу³¹⁴] снопову десятину...

Михальчова, село... також там є чотири двори, на яких засновані фільварки після згону селян, однак зі всіх володінь виплачується десятина краківському єпископові...

Вевюрка, село... у якому є лани кметів, з яких виплачується десятина краківському деканові³¹⁵, володар також очистив три лани кметів та перетворив їх на фільваркові.

Луславіці, село... в якому є лани кметів... з усіх стягується й виплачується снопова десятина... краківському капітулу, також є там три рицарські двори, що виплачують десятину церкві у старих Бжесках. Хоча колись там був один фільварок, після збільшення кількості спадкоємців і згону [селян] помножилися й фільварки, і

³¹³ Описи доходів склалися католицькою церковною владою для стягування повинностей, вони характеризують не лише церковні, а й світські земельні володіння.

³¹⁴ Капітул — дорадчий орган при єпископській кафедрі.

³¹⁵ Декан — один із членів капітулу.

десятину було відібрано... у краківського капітулу й віддано церкві у старих Бжесках через недогляд капітулу...

Нешавські статуту (1454)

«Нешавські статуту» — збірник законів, виданих за часів правління короля Казимира IV Ягеллончика (1447–1492) у відповідь на вимоги дворянського ополчення, зібраного для війни з Німецьким (Тевтонським) орденом у 1454 р., підтвердити й розширити привілеї польської шляхти.

[Про ринкові порядки]

Кожен, хто приходить на торг, повинен мати свободу продавати своє майно й купувати за своїм бажанням. Якщо ж городяни вчинятимуть інакше, староста³¹⁶ наш матиме повноваження карати їх штрафом у 3 гривні... Далі встановлюємо, що кожен воєвода у своєму воєводстві має повноваження призначати окремим містам, усім ремісникам, а також виробникам напоїв окрему міру й спосіб продажу виробів із ремесла, щоб наші зем'яни³¹⁷ та їхні люди не були занадто обтяжені [купуючи їх]...

[Про повернення збіглих селян]

...А також повеліваємо, щоб власники наших земель, громадяни наших міст, землевласники, а також духівництво повертали... втікачів тим, від кого вони втечуть, і тримали б їх аж до повернення [господарям]... Якщо ж вони у відповідь на вимогу не зроблять цього й не сприятимуть поверненню втікачів, то вони повинні заплатити штраф у три гривні тому, хто зажадає [повернення]

³¹⁶ Староста — представник короля в окремому окрузі, який здійснював від його імені судову й адміністративну владу.

³¹⁷ Зем'яни — умовний термін, ужитий тут для позначення шляхти.

втікачів, і три гривні — суду, і, проте, після виплати такого штрафу вони зобов'язані повернути втікачів.

[Про сеймики]

Якщо посада земського писаря в якій-небудь землі буде вільною, земляни цієї землі... на земському з'їзді назвуть чотирьох осіб, що підходять для цієї посади, як це звичайно дотримувалося в тім, що стосується суддів і підсудків, і ми одній із чотирьох так названих осіб доручимо посаду писаря... Далі обіцяємо, що не будемо встановлювати жодних нових законів і не будемо наказувати землянам, щоб вони виступали на війну без згоди загальних з'їздів, які повинні збиратися в окремих землях.

Звід законів землі Ленчицької (початок XV ст.)

Звід законів землі Ленчицької містить характеристику правового становища кметів, регламентує інститути давності та успадкування.

Кмети, які перебувають під «німецьким правом», так само як під правом «польським», можуть піти від свого пана тільки [починаючи] від свята Різдва Христова, отримавши згоду свого пана за два тижні до Різдва Христова, посадивши на своє місце іншого кмета; в іншому випадку нехай він заплатить дві гривні з чвертю, а також він мусить полагодити будинки та огороди... А також пан села має зібрати все йому належне й чинш за два тижні до Різдва, перш ніж кмет отримає дозвіл [піти], а після дозволу не може його [кмета] обтяжувати своєю владою й примушувати жити в [цьому] місці.

Книги краківського капітулу (1468)

Найдавніші капітульні книги³¹⁸ належать до початку XV ст., надалі вони стали численнішими і докладнішими. У книгах містився різноманітний матеріал із господарських питань, щодо церковно-організаційної, судової, політичної та ідеологічної діяльності капітулів.

Пан Ян Войшик, краківський кустош³¹⁹, скаржився на Яна старосту, Марка, його сина... [та ін.] кметів... Незважаючи на те, що [названі селяни] мають спадкові поля в зазначеному селі Тромбки [що належать краківському капітулу], вони проживають і перебувають в інших місцях... покинувши назване церковне село й занедбавши власні угіддя, з яких вони... зобов'язані нести повинності на користь поймаєваної церкви... Кустош краківський зажадав примусити [селян] до постійного перебування на власних полях, а в протилежному разі — до звільнення цих угідь і відмові від них. Відбувалося це в присутності тих же селян... які... визнали, що це правда... І добродії члени капітулу... одностайно ухвалили, що вищезгадані селяни мають по закінченні одного року перенести своє місце проживання в село Тромбки й повинні особисто перебувати на своїх полях під загрозою позбавлення спадкової власності кожного з них, хто вчинив би інакше, а також під загрозою церковних кар. По закінченні року пан Ян Войшик, кустош, має право і владу ім'ям церкви забрати назавжди поле кожного, хто не перебуває на ньому, і передати іншому або іншим, хто захоче постійно на ньому проживати, не залишаючи за названими селянами взагалі жодних прав на ці покинуті й занедбані поля.

³¹⁸ Капітульні книги — книги копій документів, що видані капітулом.

³¹⁹ Кустош — один із членів капітулу.

Постанова сейму в Петркові³²⁰ (1496)

...Оскільки молодь залишає села й власних батьків, [ці] села порожніють через відсутність працівників, яких варто тримати на ниві... ми постановляємо, що тільки один [селянський] син у селі може піти від свого батька на службу, особливо для вивчення наук і ремесла, інші ж нехай залишаються на успадкованій землі разом з батьками... А якщо в кмета єдиний син, то він повинен залишатися на спадковому наділі й працювати разом з батьками на тім наділі, що батьками зайнятий...

...Так само... постановляємо... що щорічно не більш ніж один селянин може по праву й по справедливості переселитися з одного села в інше. Якщо хто-небудь не побажає при цьому відпустити одного вищезгаданого селянина, його [землевласника] буде піддано штрафу, який звичайно стягується з тих, хто чинить незаконно.

³²⁰ Петрків — місто в Малій Польщі.

ЧЕХІЯ

Собаки, коти та миші

Чеська народна казка

О роду-віку собака був вірний своєму хазяїнові, чесно йому служив. За те й дістали собаки від людини грамоту, написану на овечій шкурі, що лише вони мають право служити їй якнайкраще, стерегти її хату й двір. Собаки тією грамотою дуже пишались, а коти їм заздрили. Одного разу зібралися коти й вирішили викрасти у собак ту грамоту. Як вирішили, так і зробили. Вибрали хвилину, коли пес, який стеріг грамоту, відвернувся, вкрали і затягли грамоту до комори між старий мотлох. Там знайшла грамоту голодна миша, яка шукала собі чого-небудь на снідання. Миттю побігла вона до сестер і розповіла, що знайшла чудесну річ. Миші зійшлися порадитись, як зробити, щоб та грамота їм залишилася. Довго не могли дійти згоди, аж поки найстарша миша не сказала:

— Сестри, мені здається, що найкраще буде, коли ми ту грамоту з'їмо. Тоді її в нас ніхто не відбере.

Всім мишам сподобалась ця порада. Вони розірвали шкуру і любо-милу ту грамоту до найменшого клаптика з'їли. Через деякий час зібралися й собаки. Треба було їм подивитися на грамоту. Пес, який стеріг грамоту, мусив признатися, що коти її у нього вкрали. Собаки негайно почали вимагати від котів, щоб повернули їм грамоту. Коти спочатку відмовлялися: ми, мовляв, сном-духом про ту грамоту не знаємо, ніколи про неї не чули... Але собаки загрожували їм війною, і коти погодилися грамоту повернути. Пішли до комори, але грамоти вже не було. Тут одному старому котові спало на думку, що в коморі побували миші. Коти почали

вимагати у мишей, щоб вони повернули грамоту, але миші вже не могли її повернути, бо з'їли.

Так і виникла велика війна, яка триває й досі. Собака ненавидить кота і, як де побачить, відразу кидається на нього. А кіт завжди переслідує мишей.

Переклад О. Микитенка

Чеські народні казки. — К.: Веселка, 1980.

Дванадцять принцес

Чеська народна казка

В одному селі жив собі селянин Матеї. І хоч було в нього чимале господарство, та Матеї геть чисто заборгував-ся, бо чикала на нього біда за бідую. Одного року була страшна посуха; другого — увесь час лив дощ і хліб погнив на стеблі; третього року хліб побило градом, так що не зібрали ані зернини; а потім трапилась пожежа, і в Матея згоріло все обійстя із стодолюю та хлівом.

Так воно і йшлося весь час. Тільки на дітей і мав Матеї щастя: прибувало їх щороку. І зрештою стало аж дванадцятєро.

Були то все хлопці, як соколи, щохвилі хотіли їсти, комора стояла порожня, і зранку мати часто не знала, з чого зварити їм обід. Матеї попросив помочі у замку, та замковий управитель за щось гнівався на нього і тому виставив його за браму. Тоді вирішив Матеї сходити до короля і попросити в нього милості. Розпитався він, якою дорогою йти, та й рушив до королівського міста. Прийшов до палацу, але біля брами затримала його сторожа і непустила

до короля. Матей був у відчаї, почав сваритися з вояками, та все одно його викинули за ворота. Король у вікно побачив метушню і звелів камердинеру привести селянина в покої.

Матей упав перед королем навколішки і мовив:

— Ясний королю, маю я дванадцяттеро синів, а їсти нам нічого!

— Чому ж вони не працюють? — спитав король.

— Помилуйте, ясний королю, ми б працювали, ще й як би працювали, та не знаходимо роботи!

— А в тебе їх справді дванадцяттеро? — спитав король.

— Атож, ваша милість, повна хата, — мовив селянин.

Король дав йому гаман з дукатами і сказав:

— Ось поки що поміч тобі і твоїй жінці, а синів пришли до мене, я їм роботу знайду!

Матей уже дякував, дякував, мало не плакав. Король відпустив його і сказав, щоб повертався додому і не впадав у розпач. Подався Матей із замку, наче йому п'яти припекли, і зупинився аж у широкому полі. Полічив дукати і вирішив, що найперше заплатить усі борги, полагодить хату і хлів, поставить нову стодолу, купить сяке-таке начиння, а решту грошей залишить сім'ї на прожиток.

Радий повернувся Матей додому, розповів, як ходив до короля, показав гроші, та й сів радиться з жінкою. Купили вони кожному синові одежину і черевики та й вирядили їх у широкий світ. Хлопці раділи, що потраплять до короля, тільки найменший, якого звали Вітеком, неохоче прощався з господарством, так що аж батько здивувався. Він-бо знав, що Вітек з усіх братів найдотепніший і найжвавіший.

Король ласкаво зустрів братів і, що всі вони були високі й поставні, звелів записати їх у своє військо. Брати швидко навчилися військової науки і служили так ревно, що одинадцятьох із них незабаром призначили офіцерами, тільки Вітек лишився

без відзнаки і ходив на варту, як звичайний вояк. Не був він дурніший за братів, та не зумів при звичаїтися до нового діла. Брати ходили панами офіцерами, гарно вбрані, а про найменшого брата зовсім не турбувалися.

Зажурився Вітек, що брати занедбали його, і, коли минув рік, попросив короля відпустити його додому допомагати старим батькам по господарству. Король умовляв його лишитися, та що той стояв на своєму, нагородив його за вірну службу і відпустив. Дізналися брати, що Вітек збирається додому, прийшли до короля і теж попросили їх відпустити.

Король і дозволив їм повернутися додому.

Отак і пішли Вітек та одинадцятьоро його братів битим шляхом. А як мали брати-офіцери багато грошей, то й сказали вони, що хочуть побачити світу. Вітек їх спершу відмовляв, та брати не схотіли й слухати, і тому пішов він разом з ними.

Кілька днів велося їм дуже добре. Мандрували вони по світу, де бачили хорошу корчму — там зупинялися і їли й пили, що аж гай шумів. Вітек уживав самий хліб і звичайно сідав осторонь, тому що брати ніколи не кликали його до свого столу, соромлячись його простацьких харчів. Та ось одного дня прийшли вони до густого лісу. Думали, що перейдуть його до вечора, аж заблукали і бродили в хащах цілих три дні. Розгубилися брати, не було в них чого їсти, тільки Вітек мав у торбі чимало хліба і охоче поділився з братами. Брати підкріпилися і почали міркувати, що їм робити. Сказав тоді Вітек:

— Виведу я вас, браття милі, з цього лісу, якщо пообіцяєте завжди і в усьому слухатися мене!

Братам дивно було чути цю річ, але вони хотіли вибратися з лісу, тож і пообіцяли слухатися. Вітек їх повів, брели вони весь час в один бік і за кілька днів дісталися на широку галявину.

Посередині стояв могутній замок, обведений потрійним муром, а під кожним муром блищав рів. Дорога до замку вела через три брами і три мости. Мури були високі, рови глибокі й повні води, а мости підняті догори. Зупинилися брати перед замком, не знаючи, що їм робити і як влаштуватися на ніч. Були вони голодні, бо другий день уже їли самі лісові ягоди, і гнівалися на Вітека.

— Що з того, що ти вивів нас із лісу? Все одно ми помремо з голоду!

— Не бійтеся! — мовив Вітек і підійшов до першого мосту.

Міст одразу ж опустився, і всі вони проминули першу браму. Так само пройшли через другий і третій міст і за хвилину вступили у замок. Скрізь було там повно срібла й золота, та ніде не бачили вони живої душі. Зайшли брати у бенкетну залу, оглянули всі покої — скрізь було порожньо й мертво, як і навколо замку. Але коли згодом повернулися вони до бенкетної зали, великий стіл вже був заставлений рідкісними наїдками.

— Гляньте, хлопці, накрито на дванадцять душ, начебто нас тут чекали, — засміявся один із братів, сів за стіл і заходився їсти.

— Але ж ми тут непрохані гості, ще в халепу вскочимо! — застеріг другий.

Та за хвилину сів до столу Вітек, а за ним і всі інші брати. Коли наїлися й напилися, Вітек устав і мовив:

— Треба нам розвідати, хто володіє цим замком.

Знову передивилися брати всі покої, вилізли на горище, спустилися в льохи, оглянули двір, та ніде не було ані живої душі.

— Мабуть, хазяїна нема вдома, — сказав Вітек, — треба бути обачними, особливо вночі! Сьогодні вартуватиму я!

Брати зраділи, що добре виспляться, бо всі втомилися мандрівкою. Смачно вони повечеряли і пішли спати у просторий покій, де було заслано дванадцять ліжок. А Вітек вийшов за першу браму, витяг шаблю, приготував пістолі і почав вартувати.

До півночі було тихо як у вусі. Коли ж на башті пробило дванадцятую годину, з гуркотом опустилися всі мости, щось зашуміло-загриміло, і раптом перед головною брамою спинилося дванадцять карет. Із них виступили дванадцять чорних, як вугіль, принцес і пішли сходами до бенкетної зали. Вітек спершу не второпав, що воно діється, і забув віддати їм шаблею честь. За хвилину побіг він за ними до зали, вклонився принцесам, та вони навіть оком на нього не повели, не промовили й словечка і мовчки їли собі та пили. Коли настала перша година, загриміли колеса, принцеси вийшли у двір, сіли в карети і поїхали з замку. І одразу ж усі мости знову піднялися самі собою.

Довго Вітек думав про те, що побачив, і залишився на варті аж до ранку, але у замку знову все стихло, як і раніше. Коли брати прокинулись, не сказав він їм нічого, а поснідав разом з ними й пішов спати. На обід і на вечерю знову столи були повні їжі, брати добре наїлися.

— Сьогодні, братики мої, я теж вартуватиму! — каже Вітек.

Брати зраділи, бо їх уже хилило до сну, і пішли собі спочивати, а Вітек знову вийшов за головну браму. Опівночі принцеси приїхали, як і в першу ніч. Вітек їх привітав, пішов слідом, заговорив до них, та принцеси йому не відповіли і о першій годині залишили замок.

Вітек вирішив, що третьої ночі неодмінно поговорить з принцесами, і вранці признався братам, що бачив у замку. Брати й собі захотіли поглянути на принцес, тому вирішили вони не йти сьогодні спати, а стали поряд із Вітеком за головною брамою і чекали.

Опівночі принцеси приїхали. Брати шаблями віддали їм честь і зайшли слідом за ними у бенкетну залу, де було накрито в цю ніч на двадцять чотири особи так, що біля кожної принцеси було вільне місце. Посідали брати кожен за своїм віком, і Вітекові

випало місце поряд із наймолодшою принцесою. Мав він добре серце, побачив, що дівчина сумна, і стало Вітекові так шкода її, що він аж заплакав.

— Чого ти плачеш? — пошепки спиталась його принцеса.

— Мені шкода тебе і твоїх сестер, — прошепотів Вітек.

— У нас і справді невесела доля. Нас закляв злий чаклун!

— А чи можна вам допомогти? — спитав Вітек.

— Та можна, — відповіла принцеса, — тільки не знаю, чи пощастить нам врятуватися. Якби знайшлося дванадцять синів однієї матінки і якби вони три ночі повартували біля нас, не промовивши й слова, були б ми врятовані. Цей замок наш, і наше ціле королівство, — тоді б до нас вернулося щастя!

— Ми врятуємо вас, дівчино! — зрадив Вітек. — Нас якраз і є дванадцять синів однієї матері, і ми будемо вартувати біля вас три ночі!

— Аби ви тільки змогли мовчати, — зітхнула принцеса.

«Брати пообіцяли, що завжди і в усьому будуть слухатися мене. Може, й пощастить нам», — втішав себе Вітек.

Вийшов він з братами у сусідню залу, розповів їм, що почув, і брати пообіцяли слухатися його у всьому. Опівночі пішли вони з принцесами до їхніх покоїв і стали на чатах. Рано-вранці дівчата встали, подякували братам і нагадали, що ті мусять вартувати ще дві ночі. Брати з радістю пообіцяли їм все так і зробити, бо в принцес уже побіліли обличчя.

Друга ніч теж минула щасливо, і вранці у принцес вже побіліли руки, а брати тішились, що завтра зовсім їх урятують. Третього дня весело сіли вони за стіл, частувались, бажали щастя й здоров'я принцесам, тільки Вітек усе нагадував братам, щоб вони виконали свою обіцянку.

О першій годині дівчата розійшлися по покоях, але незабаром загриміли колеса, принцеси повибігали з покоїв знову чорні, як

вугіль, сіли в карети і поїхали. Вітек від гуркоту прокинувся і злякався, побачивши, що наймолодша принцеса гірко плаче.

— Що сталося? — вигукнув він.

— Ти дотримав слова, — мовила принцеса, — але твої брати не промовчали, заговорили до сестер і тепер зазнали страшної кари.

І вона повела його у спальню, в якій брати провели перші дві ночі. Там лежало одинадцять камінних брил!

— Нещасні хлопці, і чого ви не змогли втримати язика за зубами? — плакав Вітек. — А що ж сталося з твоїми сестрами? — спитав він у принцеси.

— Вони знову всі почорніли і тепер тяжко страждають.

— Але ж ти біла! Я хоч тебе визволив, — втішав її Вітек.

— Я теж іще не врятована, — мовила принцеса. — Вже за мною летить той самий чаклун, що нас закляв. Занесе він мене за море, у свій замок, утричі більший і неприступніший за наш!

Ледве вона це доказала, як розлетілися двері, у кімнату ввірвався потворний чаклун, зареготав, схопив принцесу і вилетів з нею у вікно. Вітек підскочив до вікна, щоб побачити, в який бік вони полетять. Потім повернувся до спальні і глянув ще раз на своїх скам'янілих братів: жаль йому було їх, але й гнівався він, що вони все зіпсували.

Думав Вітек, думав, що йому робити, і вирішив іти шукати наймолодшу принцесу. Пішов він із замку в той бік, куди полетів чаклун, дістався до густого лісу, і там один дідусь-пустельник надоумив його, як дійти до моря. Промандрував Вітек ще кілька місяців і зрештою ступив на морський берег. Коли ж побачив море, упав на коліна і голосно заплакав:

— Що мені діяти? Ноги в мене збиті до крові, пройшов таку далеку чинь, то невже маю тепер повертатися, тільки поглянувши на море?

Пішов Вітек берегом, сподіваючись натрапити на якийсь човен або хоч на якусь шкаралупку, та ніде не побачив ані живої душі.

Раптом почув він лисяче дзявкотіння, котячий мявкіт і орлиний клекіт та й пішов у той бік. Незабаром побачив він, що орел, лисиця та кіт б'ються над мертвим конем. Ледве помітили вони Вітека, як орел гукнув:

— Іди швидше сюди, хлопче, й поділи між нами це м'ясо, а як ні, то ми тебе самого роздеремо на шматки!

— Атож, атож, — гудів комар, який теж бився за м'ясо, але якого Вітек не бачив.

— Гаразд, поділю, — мовив юнак, узяв мисливського ножа і розчетвертував тушу.

Орлові припав кінський зад, лисиці — перед, кіт дістав нутрощі, а комар — кістки, щоб смоктати з них мозок.

— Добре ти нас розсудив, — сказав орел. — Хотів би я віддячитись тобі! Ось три моїх пера, як глянеш на них і мене згадаєш, у ту ж мить перекинешся орлом!

Потім орел ухопив м'ясо, здійнявся в повітря і полетів на скелю, де було його гніздо.

Лисиця теж була задоволена, дала Вітекові три свої шерстинки і сказала:

— Як поглянеш на них і мене згадаєш, враз обернешся на лиса! Подякувала вона Вітеку і потягла м'ясо до своєї нори.

Кіт потерся об Вітекові ноги і промурчав:

— Вирви три шерстинки з моєї спини — і ти зможеш перекинутися на kota!

Вітек сховав шерстинки, й кіт одразу ж накинувся на кінські нутрощі. В цю мить загудів у Вітека над вухом комар і тоненько пропищав:

— А що ж я тобі дам? Пір'я в мене нема, шерсті нема, та маю я багато ніг, і одна з них трохи крива. Вирви її і, коли подивишся на неї та мене згадаєш, — враз станеш комаром! Може, це тобі придасться, бо комар куди завгодно пролізе!

Вітек дбайливо загорнув у хустку все, що дістав од звірів, відпочив і вже не так журився, бо знав, що тепер перебереться через море.

Подивився він на перо, згадав орла, і відразу ж одяг його перетворився на пір'я, на ногах вирости гострі кігті, замість рук затріпотіли крила, замість носа виріс дзьоб, і раптом Вітек легко піднісся в повітря, ніби по воді плив. Довго летів Вітек через море і зрештою помітив далеко попереду, на пустельному березі, маленький будиночок.

Коли ж підлетів ближче, то побачив, що це — величезний замок з баштами, високими мурами і глибокими ровами. Навколо замку ріс ліс. Вітек опустився на старий дуб і спочинув, потім перелетів високі стіни й глибокі рови і потрапив до замку, але скрізь було порожньо і безлюдно.

Посеред двору стояла величезна башта, викладена з тесаного каменю. Вели до неї одні залізні двері, а вгорі у башті було єдине віконечко. Вітек перекинувся з орла на людину, обережно розгорнув хустку, згадав про комара, подивився на його ніжку і враз сам зробився комаром. Проліз він крізь замкову щілину у тих залізних дверях, піднявся в башту, потім проліз іще через одну замкову щілину до кімнати. Там на простій лаві сиділа його принцеса, бліда й змучена. Комар спершу облетів кімнату, оглянув усі куточки і, коли пересвідчився, що більше тут нікого немає, перекинувся на людину. Принцеса трохи не зомліла, коли Вітек упав перед нею навколішки, не могла й словечка мовити, а тільки плакала. Обнялися вони, поцілувалися, але принцеса прошепотіла:

— Тікай звідси! Чаклун може повернутися кожної миті, і як знайде тебе — обом нам смерть!

Вітек перекинувся на комара і заліз у шпаринку в підлозі. За хвилину прилетів чаклун і, ледве зайшов до кімнати, вигукнув:

— Хто тут є? Я людський дух чую!

— Хіба не бачиш, що нікого немає? — спокійно мовила принцеса.

— Зараз немає, але раніше був! — ревів чаклун, бігав по кімнаті і придивлявся до кожного кутка.

— Не гнівайся! — заспокоювала його принцеса. — Хіба ж людина може сюди дістатися?

— Та знаю, що не може, — гордо сказав чаклун, — але все одно людський дух чую!

— Це ти, мабуть, приніс той дух із собою в одязі. Просякла людським духом у світі, то й пахтить, — сказала принцеса.

Чаклун промовчав і за хвилину наказав:

— Дай мені їсти!

Принцеса принесла йому накришеного заліза, чаклун узявся його гризти, аж із його потворного рота посипалися іскри, а коли з'їв до крихти — упав на ліжку і незабаром захропів.

Принцеса поприбирала, приготувала чаклунові сніданок із кришеного заліза, а потім лягла й собі, але всю ніч навіть очей не склепила. Вітек-комарик сидів у шпарині і чекав, що буде далі. Чаклун устав рано-вранці, проковтнув своє залізо і полетів у білий світ. Ледве він зник удалині, як комар виліз, перекинувся на людину, привітався з принцесою і розповів їй про свої мандри.

Вітечку, — плакала принцеса, — я знаю, що ти мене кохаєш, але хіба це нам допоможе?! Мабуть, мені судилося страждати тут до смерті.

— Я вб'ю чаклуна! — вигукнув Вітек.

— Що це ти надумав?! — зітхнула принцеса. — Йому не вадить ані криця, ані отрута, ані вода, ані вогонь!

— Але ж він не безсмертний, — мовив Вітек. — Ми мусимо дізнатися, як його спровадити зі світу! Коли чаклун опівдні повернеться, поспитай його, може, він викаже свою таємницю!

Потім Вітек знову перекинувся на комара і заліз у шпарину, а принцеса взялася готувати обід.

Опівдні прилетів чаклун і ледве пройшовся кімнатою, як заревів:

— Тут хтось таки є! Я чую людський дух!

— Що тобі влізло в голову? — засміялася принцеса. — Ти ж сам казав, що до нас ніхто не добереться! Чи, може, ти боїшся когось із людей?

— Ні, не боюсь, тому що людська сила мені не зашкодить!

— Авжеж, хто б тобі зашкодив, коли ти безсмертний!

— Я не безсмертний, але небагато мені до того бракує, — запишався чаклун.

Принцеса довго в нього випитувала, аж доки він сказав:

— Бачиш, ондечки посеред лісу росте дуб? На ньому любить сидіти біла ворона. Якщо її хтось застрелить, упаде ворона на землю і перекинеться на чорну курку; якщо й курку хтось уб'є, перекинеться вона на мишу, а миша — на мідну кульку. Оту кульку треба комусь узяти, зарядити нею рушницю, що стоїть отут у кутку, і вистрілити в мене — отоді вже нічого мені не допоможе! Он воно як! — гордо закінчив чаклун. — Тому я й не боюся нікого!

Принцеса принесла йому обід, чаклун наївся і полетів. Тим часом Вітек зробився людиною, і принцеса показала йому той дуб. Потім він знову зробився комаром, виліз із башти, надворі перетворився в орла і полетів до лісу. Піднявся високо-високо над лісом і побачив на старому дубі білу ворону. Каменем упав він на неї, захопив у пазурі і розірвав, але в ту ж мить зробилася з неї чорна курка, опустилася вона на землю і зникла у гущавині. З орла вродився лис, винюхав курку і зразу ж її придушив, але курка перекинулася в мишу і забігла у високу траву. Тоді лис зробився котом, учепився в мишу, і з неї випала маленька мідна кулька. Вітек із кота перекинувся орлом, узяв кульку в дзьоб і полетів до замку. Комаром проліз у кімнату, знову перекинувся на людину, набив рушницю, став проти дверей і почав чекати.

Незабаром загуділо-зашуміло, і чаклун зайшов до кімнати. Та тільки став він на порозі, як Вітек вистрілив у нього, і чаклун мертвий упав на підлогу. В ту ж мить усі мури розсипалися, двері до башти самі собою відімкнулися, і Вітек вільно вийшов разом із принцесою аж на берег моря. Там перетворив він себе й принцесу в орлів, піднеслися вони аж до неба і перелетіли через море. На тому березі перепочили й полетіли щодуху до замку, де були інші принцеси і Вітекові брати.

Перед замком обернулися вони на людей і побачили, що замість мурів і ровів скрізь ростуть пишні сади, замість дикого лісу розкинулись поля, села і міста, скрізь повно людей, веселих, щасливих.

— Вітечку, — зраділа принцеса, — сестри, мабуть, уже визволені, ходімо до них!

Зайшли вони до замку, і там привітали їх одинадцять принцес — білих мов свіжий сніг. Усі дякували Вітекові, що він їх урятував, і вклонилися йому як королю.

— А де ж мої брати? — спитав Вітек.

Принцеси заплакали і повели його до спальні, де серед чудових квітів лежало одинадцять камінних брил.

— Невже їм не можна допомогти? — зажурено спитав Вітек.

Та принцеси тільки мовчки похитали головами.

Вітек вийшов із спальні смутний і невеселий, але в цю мить набігли придворні, щоб привітати свого короля, поздоровити його і попросити вийти до народу.

Так Вітек став королем. Наказав він, щоб улаштували велике свято, а потім справив весілля з найменшою принцесою. За рік народився у них гарний синок, знову одгриміло свято, всі веселилися, тільки сестри молодій королеви були сумні, й люди не знали, чому вони журяться.

Маленький королевич ріс як із води, батьки були щасливі, та однієї ночі радість їхня обернулася на печаль. Молодій королеві приснилося, що до неї прийшли Вітекові брати і сказали, що вони оживуть, якщо король потре їхні скам'янілі тіла кров'ю свого синочка. Королева серед ночі прокинулася і вранці не могла навіть глянути на свою дитину. Нікому не сказала вона й слова і замкнулася у своїй кімнаті. Вітек теж був чогось зажурений і зранку поїхав у ліс полювати.

На другу ніч приснився королеві той самий сон, і рано-вранці стало їй так страшно, що хотіла вона піти до Вітека і розповісти, що їй снилося. Але Вітек був хворий, замкнувся у своїй кімнаті й звелів, щоб до нього нікого не пускали. Коли страшний сон повторився і третьої ночі, королева скочила з ліжка, щоб бігти до короля, та в цю мить двері відчинилися і зайшов Вітек, увесь блідий і наляканий.

— Що з тобою? — спитав він у королеви.

— Мені снився страшний сон, — прошепотіла вона.

— Мені теж, — признався Вітек, — сьогодні вже третю ніч! Розповіли вони одне одному, що їм снилося. Вітек обняв королеву і сказав:

— Думаю, що це віщий сон, мабуть, нам судилася така жертва! Підскочив він до колиски, розрізав синові руку, вмочив хустку у кров і побіг до спальні, де лежало одинадцять брил. Потер їх кров'ю, і в ту ж мить один за одним повставали брати, ніби прокинулися з міцного сну. Обняли вони Вітека і від щирого серця подякували йому. За хвилину прибігли принцеси, а потім прийшла і молода королева. Привітала вона діверів і плачучи побігла у спальню до своєї дитини, боячись, що знайде сина мертвим. Та де там! Хлопчик сидів у колисці й весело усміхався до неї.

Отоді вже почалися в усьому королівстві справжні веселощі! Вітек влаштовував бенкет за бенкетом, накликав гостей і справив

одинадцять весіль одразу. Всі були щасливі й вдоволені. Вітек хотів поділити королівство між братами, та вони попросили, щоб він сам лишився королем, бо виявився серед них найрозумнішим.

Незабаром поїхали всі дванадцяттеро братів зі своїми дружинами до того короля, у якого вони раніше служили. Король їх зустрів радісно, гарно пригостив, а потім усі гуртом заїхали у Вітекове село до батьків. Посадовили батька і матір у карету і з гучною славою повезли у Вітекове королівство, де всі разом спокійно і щасливо жили аж до смерті.

Переклад О. Микитенка

Чеські народні казки. К.: — Веселка, 1980.

СТАНОВЛЕННЯ ЧЕСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Ібрахім ібн Якуб

Про Прагу X ст.
(60-ті роки X ст.)

Інформацію про автора і твір див. вище.

...Місто Прага побудоване з каменю та вапна, це — найбагатше на товари місто. Сюди прибувають із товаром із міста Кракова руси і слов'яни, до них приходять із країни угорців (атурк) мусульмани, іудеї та угорці також з товаром і «торговими гирями»³²¹ і вивозять від них невільників, олово та різноманітні види хутра... У місті Прага виготовляють сідла, вуздечки та [шкіряні] щити, такі, які зазвичай виготовляють та використовують у їхній країні, а також виготовляють в областях Богемії [Чехії] легкі хустини³²² з дуже тонкої тканини, схожої на сітку, котрі не використовуються для чого-небудь, а ціна їх у будь-який час — один кіншар³²³ за десять хустин. За ці [хустини] вони між собою продають та купують... вони у них служать грошима і складають ціну різноманітних речей. За них вони купують пшеницю, муку, коней, золото і срібло та всі [інші] речі.

³²¹ Торгові гирі — зливки металу певної ваги, що служили засобом сплати.

³²² Легкі хустини — можливий переклад «покривала».

³²³ Кіншар — мабуть, прийнята у купців назва якої-небудь дрібної монети, трапляється лише в ібн Якуба.

Статути Бржетислава (1039)

«Статути» були прийняті під час воєнного походу князя Бржетислава I (1034–1055) у Польщу 1039 р. Документ містить відомості про роль судових органів держави в боротьбі з порушеннями християнської моралі. У наведеному фрагменті мова йде про сімейні відносини, про корчму та ринкові порядки. Текст «Статутів» зберігся у складі «Чеської хроніки».

...У тому випадку, якщо дружина відмовиться від чоловіка або чоловік відмовиться від дружини, й спір між ними призведе до розриву, я не бажаю, щоб той із них, хто не хоче повернутися до минулого законного зв'язку, був відданий у рабство, як це прийнято згідно зі звичаями нашої країни; нехай він краще, хто б він не був, буде вигнаний за нашим твердим рішенням в Угорщину, нехай ніколи і нікому не дозволяється викупити його за гроші, а йому повертатися в нашу країну...

...Якщо дружина заявить, що чоловік її не кохає, б'є та пригноблює, нехай їх справа буде вирішена Божим судом, той, кого буде визнано винним, нехай буде покараний так, як карають винного. Це стосується і тих, кого звинувачують у вбивстві; нехай їх імена архіпресвітер³²⁴ назве правителю міста, і нехай правитель покличе [цих людей], а якщо вони будуть чинити опір, нехай він відправить їх у в'язницю і тримає там до тих пір, поки вони належним чином не розкаються; якщо ж вони будуть заперечувати [свою винуватість], нехай їх випробують гарячим залізом і святою водою, щоб дізнатись, чи насправді вони винні. Нехай архіпресвітер назве правителю або князю братовбивць, убивць батьків, убивць священнослужителів та інших, хто винний у подібних кримінальних злочинах; нехай він, скувавши їм руки, прожене з країни.

³²⁴ Архіпресвітер — священник храму на території града.

...Той, хто засновує корчму або купує її, той — джерело всілякого зла, звідки походять крадіжки, вбивства, перелюб та інші погані справи... Якщо порушник цієї постанови, корчмар, буде схоплений, то його слід постригти та прив'язати до стовпа; глашатай повинен бити його доти, доки не втомиться. Майно винного не треба відбирати, але тільки напої в корчмі слід вилити на землю, щоб ніхто не зганьбив себе, випивши. Якщо ж будуть схоплені люди, котрі випивали [у корчмі], їх слід тримати у в'язниці до тих пір, поки кожен із них не сплатить у скарбницю по 300 монет...

...Ми також зовсім забороняємо торгувати у вихідні дні, тому що в нашій країні люди найчастіше відвідують торги по неділях, щоб в інші дні займатися своїми справами. Якщо, однак, у неділю або будь-яке інше свято, коли належить святкувати та бути у церкві, хто-небудь буде захоплений за рабською працею, нехай тоді священик забере виріб [цієї людини] і запряжену скотину, виявлену за роботою, а винуватець нехай сплатить у скарбницю князя 300 монет. Так само вчинити з тими, хто ховає своїх мерців у полі або у лісі, призвідник цієї справи має [віддати] священнослужителю вола і 300 монет у скарбницю князя; мерця ж нехай поховають заново на кладовищі вірних.

Пожалування князя Спітігнева II церкві св. Стефана у Літомержшцях (1057)

Один із найбільш ранніх серед відомих у Чехії записів про пожалування землі й залежних людей монастирю, яке зробив чеський князь Спітігнев II (1054–1061).

9. Князь Спітігнев подарував цю челядь вказаному храму таким шляхом, щоб вона була вільна від усіх земських тягот і виконувала все необхідне лише для пробства і братів цієї ж церкви. Призначив тоді із челяді від усіх своїх градів і залежних від князя по чоловіку з дружиною, синами і дочками, що належали до одного з видів занять. Також подарував 14 сіл, що були віддані «госпітам»³²⁵, 6 із них разом із слугами та плугатарями³²⁶ з усім необхідним, тобто з лісами та упряжками. Дав також два виноградники і виноградарів, скільки необхідно для їх обробітку, 30 молодих робітниць, 100 кобил з великим полем, стільки ж овець, тридцять корів і сімдесят свиней.

Пожертвував указаній церкві дві дороги... [від однієї] церква повинна отримувати [збір] кожний восьмий тиждень... У самому ж граді³²⁷ передав дві частини — пробству, а третю — братам [від збору] з солі або чого-небудь іншого, що привозять по воді жителі цієї землі.

³²⁵ Госпіти, «гості» — селяни, що сиділи на князівській землі.

³²⁶ Плугатарями називали залежних людей, що обробляли князівську землю князівським інвентарем.

³²⁷ В граді Літомержицях.

Козьма Празький

Чеська хроніка
(1119 / 1122–1125)

Козьма Празький (бл. 1045–1125) — перший чеський хроніст, декан капітулу собору св. Віта в Празі. «Чеська хроніка» написана латиною та складається з трьох різних за ступенем вірогідності «книг». Міркування щодо характеру князівської влади Чеської держави за доби правління династії Пржемисловичів (кін. IX – поч. XIV ст.) вкладено хроністом у вуста пророчиці Лібуше, яка жила в стародавні часи, але, по суті, відображає погляди автора та інших представників верхівки чеського духовенства.

...Передусім знайте, що легше поставити князя, ніж його зняти з влади, тому що людина під вашою владою до тих пір, поки вона не стане князем. А як тільки ви оберете кого-небудь у князі, ви та ваше майно будете під його владою. Від одного його погляду ваші коліна будуть трястись, а язик, онімівши, прилипне до сухого піднебіння, і на його запит вам від страху буде важко відповісти: «Так, пане! Так, пане!», коли він з однієї своєї волі, не спитавши вашої думки, одного засудить, а іншого стратить... І вас самих і людей ваших, кого тільки зажадає, він перетворить на своїх рабів, на селян, на оброків, на збирачів, на катів, на глашатаїв, на поварів, пекарів або мельників. Він обере для себе керівників областей, сотників, управителів, виноградарів та землеробів, женців, зброярів, чинбарів та хутровиків; ваших синів та дочок він примусить служити на нього та візьме собі на власний розсуд все, що забажає, що йому сподобається із вашої рогатої худоби, із ваших жеребців і кобил. Він оберне на свою користь все найкраще, що ви маєте у своїх селах, на полях, на нивах, луках та виноградниках.

Жалувана грамота короля Собеслава II

про привілеї німецьким колоністам (1174–1178)

Грамота чеського князя Собеслава II (1174–1178) визначала особливий правовий статус жителів Праги. Текст пожалування зберігся у складі підтверджувальної грамоти Яна Люксембурзького (1319), що збереглася лише в двох списках XV ст. На початку XV ст. первинний текст грамоти був доповнений низкою вставок, котрі мали обґрунтувати права пражан на більш широке самоврядування. Наведений текст належить до первинного ядра документа.

5. Не повинні йти в похід, якщо тільки не воюють за батьківщину.

6. Якщо князь перебуває в поході за межами Чехії, тоді німці мають стерегти Прагу біля кожних воріт із дванадцятьма щитами.

7. Судити за вбивство має князь, за що нехай платять князю 12 гривень³²⁸ денаріїв у регенбурзькій монеті або праву руку вбивці...

8. Як що хто-небудь порушить мир між ними, нехай винний сплатить князю 10 гривень.

15. Якщо в німця є крадена річ, вона повинна бути вилучена в присутності судді німців.

16. Якщо злодій — німець, то його судитиме князь.

17. Хоч би за якою справою були визнані винними або звинуваченими німці, нехай їх дружини та діти [не зазнають втрат] та не терплять образ.

23. Німці не повинні присягатись ні у якому іншому місці, крім храму св. Петра, якщо не буде [іншого] наказу князя.

24. Якщо у домі німця буде знайдена таємна корчма, нехай син власника дому буде заарештований у присутності судді німців або його посланця, й ніхто інший.

³²⁸ Гривня — вагова одиниця в 210 г.

Статути Конрада Оттона (1189)

«Статути Конрада Оттона», або «Право Конрада» — одна з найбільш ранніх пам'яток феодального права Чехії кінця XII ст. Документ був виданий за часів правління князя Конрада Оттона Зноємського (1189–1191), але зберігся лише в копіях редакцій 20–30-х років XIII ст. «Статути» являють собою записи звичаєвого, переважно процесуального, права, призначені для правителів областей — жупанів, які поряд з адміністративними виконували й судові функції. Документ закріпив низку поступок центральної влади феодалам, зокрема щодо перетворення їх умовних земельних наділів на спадкові.

1. Спадковими маєтками, котрими знатні мужі, як вищі, так і нижчі, з часів Конрада до теперішнього часу володіли беззаперечно, справедливо і мирно, нехай і надалі в доброму спокої володіють.

2. Коморник³²⁹ нехай нікого не викликає до суду інакше, як за безспірного свідчення тих, кого стосується справа, і кожен із них особисто має взяти з собою посла каштелянова³³⁰ і, крім того, посла судді та ще двох добрих чоловіків із ближніх сіл; і якщо коморник піде сам-другий або [сам-третій] без послів цих урядників³³¹ [бенефіціаріїв], ніхто не відповідає за те, якщо буде вбитий.

3. Якщо злодій скоїв крадіжку в якогось знатного або будь-кого, хто є володарем села, і той піддав його судові, все майно злодія та горло його³³² нехай будуть віддані у владу князя.

4. Крім того, якщо злодія схоплять у будь-якому місті і повісять, усе його майно належатиме пану, крім плодів, котрі на той час залишалися у полі.

³²⁹ Коморник — службовець, який виконував функції судового пристава.

³³⁰ Каштелян — намісник граду.

³³¹ Урядники — посадові особи, що здійснювали різноманітні повноваження (коморник, суддя, писар, бургграф тощо).

³³² Тобто життя.

5. Те, що має назву *нарок*³³³, не повинно проводитися інакше, як тільки за певного свідчення, що хто-небудь втратив своє майно та що це відбулося в лісі або іншому відлюдному місці, або що це скоїлося з чужинцем; й перед тим, як дозволити [нарок], необхідно повідомити суд, тих, кого це стосується, тобто суддю, каштеляна та інших.

7. Нехай ніхто нікого не звинувачує, крім випадків, коли шкода підтверджується надійними свідченнями сусідів, і якщо [обвинувач] виявиться брехуном, нехай його прилюдно поб'ють камінням.

9. Якщо який-небудь знатний чоловік буде мати проти себе *нарок*, нехай зазнає за нього випробування холоп, та якщо не витримає успішно, нехай заплатить [пан] за нього 200 денаріїв.

10. Коли проводиться те, що називається *зводом*³³⁴, повинен бути присутній посол каштеляна, судді, владаря³³⁵ та коморника й один чи два із сусідів, а більше нехай не кличуть, але на третьому нехай зупиняться. Якщо буде хтось викритий, нехай заплатить 200 денаріїв у княжу скарбницю та дасть задоволення тому, хто йменується позивачем.

14. Якщо таємно викрадуть які-небудь речі — одяг або щось подібне, про це суд нехай не повідомляють, але якщо таємно викрадуть бика або іншу в'ючну [худобу], то нехай повідомлять суд. Якщо хто-небудь прийде поранений, ідучи з ринку або ще будь-звідки, нехай повідомлять суд.

25. Також на заклик, котрий у просторіччі називається «*nestojte*»³³⁶, нікого не можна змушувати бігти, якщо не хоче зроби́ти це за власним бажанням.

³³³ Нарок — звинувачення.

³³⁴ Звід — розслідування в судовому процесі, процедура, яка застосовувалася при пошуках украденого.

³³⁵ Владар — управитель маєтками князя.

³³⁶ «*Nestojte*» — «спільний заклик», крик про допомогу, звернений до «миру», до громади.

29. Суддя не повинен вести справу один, але тільки у присутності каштеляна або кількох знатних; і коли судить владар, то не повинен виходити із зали суду радитися, але нехай судить, сидячи з воїнами [градськими дружинниками].

30. Коли настав час вести справу, і всі на місці, а владар не хоче прийти до суду, у такому випадку суд веде справу з воїнами...

33. Якщо хтось викликаний до суду за борги і не стане перед судом, нехай буде проданий [присуджений кредиторю за борг], якщо тільки не доведе суду законну перепону [через яку не з'явився до суду].

35. Також до суду нехай ніхто не викликає інакше, як тільки згідно з правом, щоб людина перед тим була викликана у своєму домі.

36. Якщо королівський владар без суду відбере в кого-небудь що-небудь, нехай король виправить це за своїм правом; якщо це владар коморника, то нехай заплатить гривню золотом, якщо пан, нехай позбавиться свого бенефіція [посади].

37. Поєдинок, що називається кієм [дубиною]³³⁷, нехай робиться тільки з чужинцями.

38. Все це не стосується привілеїв, наданих князями святим людям, майнових прав церков, — їм управлятися за правом канонічним.

³³⁷ Дубина — судовий поєдинок, один з видів ордалій.

ЧЕСЬКЕ КОРОЛІВСТВО В XIII–XIV СТ.

Грамоти короля Пржемисла I Отакара (1221–1223)

Грамота короля Пржемисла I (1197–1230) Празькій єпископії стосовно податного та судового імунітету великої церковної вотчини була видана під тиском папської курії після конфлікту між королем та празьким єпископом.

Грамота чеському духовенству надавала священнослужителям певні судові та інші пільги. Церковне управління підпорядковувалося празькому єпископу та ставало незалежним від світських феодалів. Однак церква та її власність залишалися під контролем короля.

Грамота про привілеї міста Унічова не лише підтверджувала наявні права мешканців міста, надані раніше моравським маркграфом Індржихом Владиславом, а й значно розширювала їх.

Празькій єпископії (1221)

...Поступаємося та жалуємо празькій єпископії та церкві й людям, як єпископа, так і церкви, повну свободу, та звільняємо саму єпископію та церкву та їхніх людей від усіх зисків та хвилювання, від продажу нароку, зводу, глави, врізу, загальних зборів³³⁸, будівництва фортець, [викопування] ровів, пресіки, проводу, нарізу³³⁹

³³⁸ Продаж — обов'язки з виплати різних судових штрафів; наррок — тут: судовий штраф за крадіжку та грабіж, що передається церкві; звід — тут: судовий штраф у таких справах, що передаються церкві; глава — штраф, котрий стягується за вбивство; вріз — плата судовому приставу — коморнику; загальний збір — головний земельний податок, що стягувався з усього населення, як із залежного, так і з вільних селян.

³³⁹ Пресіка — обов'язок робити засіку в лісі, щоб перегородити дорогу супротивнику; провід — обов'язок із транспортування вантажу; наріз — плата за випас свиней у князівському лісі.

та всіх інших обтяжень. І якщо хто-небудь з людей єпископства або Празької церкви здійснив крадіжку або пограбування або інший подібний злочин, рішення щодо скоєного злочину віддається у владу королеві, а Празька церква чи єпископія, чиєю він був людиною, отримують його майно.

Чеському духовенству (1222)

Нехай нікого з церковних людей не судять градські судді, проте лише ми або вищий суддя курії нашої, або, якщо це не буде кривава справа, канцлер. Нехай усі клірики та духовні особи вільно користуються своїми лісами для власних потреб. Нехай церковних людей, які уникають залежності, котрою вони зобов'язані храмам, не приймають ані владарі короля, ані інші світські особи. Хочемо також ліквідувати й таке зловживання, яке виникло нещодавно [а саме], що монастирі та інші церкви надавали нам вози... з продовольством, при [нашому] від'їзді в похід або відвідинах зборів³⁴⁰ ...Нехай барони та інші воїни не зупиняються в обителях проти їхньої волі; якщо хто-небудь зробить це, нехай відшкодує у подвійному розмірі те, що споживе, й сплатить нам 1200 денаріїв. Такий же звичай церковних людей хочемо зберегти, щоб вони працювали на рубанні лісу, що називається пресікою, на будівництві фортець та копанні ровів разом з людьми нашими й баронів... І коли схоплять крадія в будь-якому селі, нехай буде конфісковано лише дім, у котрому знайдуть крадене, сусідні ж будинки нехай перебувають у мирі, штраф же, тобто 300 денаріїв, нехай заплатять...

Бажаємо полегшити те покарання, що коли когось вб'ють у якому-небудь селі і вбивця не буде схоплений, то кожний з селян присуджується до сплати 200 денаріїв, тепер ми... бажаємо,

³⁴⁰ Маються на увазі побори продовольством на користь короля, коли він іде на війну або їде країною.

щоб усе село отримувало вирок до [сплати] 200 денаріїв. Якщо шляхетні [люди нашої] землі супротив бажання абатів і прелатів та інших кліриків поставлять своїх коней на годування в їхніх дворах... ми заберемо цих коней для своїх потреб.

Про привілеї міста Унічова (1223)

...Ми, Пржемисл, король чеський... оповіщаємо всіх, що ті ж самі права й ту ж саму свободу, котру пожалував наш брат Владислав... нашим дорогим громадянам із Унічова³⁴¹... наказали щедро пожалувати... А саме, щоб були зобов'язані з будь-якої ділянки у вищезазначеному місті... платити щорічно... шість денаріїв та з будь-якої орної землі, що обробляється однією запряжкою, — чверть гривни срібла й три міри зерна, тобто одну жита, іншу пшениці, третю вівса. Також городянам дозволяємо, щоб був вільний [для їх користування] ліс, котрий отримали для вирубки... Далі королівською владою наказуємо, щоб їм були збережені [вільні та мирні кордони] в лісах, полях та пасовищах... дозволяємо їм, щоб судили всілякі провини за своїми звичаями... як що це не була велика та тяжка провинна, котра має бути згідно з правом розглянута нами або нашими чиновниками. Також цим городянам хочемо милостиво надати магдебурзьке право³⁴²... Бажаємо, щоб... рихту³⁴³, яку наш названий брат, як відомо, надав рихтарю³⁴⁴ Детриху та його нащадкам... тримав той самий Детрих та його нащадки.

³⁴¹ Унічов — місто в Чехії.

³⁴² Магдебурзьке право — правові норми м. Магдебурга, що були зразком для багатьох центральноєвропейських міст.

³⁴³ Рихта — право судити.

³⁴⁴ Рихтар — суддя.

Рожмберцька книга

(кінець XIII – перша чверть XIV ст.)

«Рожмберцька книга» («Право землі Чеської», «Книга старого пана з Рожмберка») — один із найбільш ранніх правових збірників, датується кінцем XIII ст. або першою чвертю XIV ст.; написаний чеською мовою. Зміст пам'ятки стосується головним чином процесуальних питань та віддзеркалює посилення празького земського суду порівняно з місцевими (крайськими) судами. Документ, імовірно, готувався головою відомого панського роду Петром із Рожмберка (1282–1347).

I. Про коморників для виклику до суду

1. Хто візьме коморника празького для виклику до суду, повинен за це сплатити тому, кому наказано коморників призначати, три гелери; і за печатку тому, хто давав коморникам земську печатку, тобто писарю, котрий дошками³⁴⁵ відає, або тому, кому наказано печатки роздавати, повинен дати два гелери.

2. В градській поправі³⁴⁶ повинен кликати до суду один лише празький коморник, бо суд знаходиться в тій самій поправі, де [здійснюється] виклик; тому коморнику слід дати 32 гелери на дорогу туди і назад, поки не повернеться з виклику. А при засвідченні виклику належить дати йому одну вечерю в [Празькому] граді й наступного дня один обід, і нічого більше.

3. В іншій поправі Празька [поправа] не може викликати до суду в град одним лише своїм коморником, бо та поправа також має коморників свого суду³⁴⁷.

³⁴⁵ Так називалися земські (судові) книги, тому що вони перепліталися в дошки або шкіру.

³⁴⁶ Поправа — судовий округ; «градська поправа» — від слова «град», hrad (чеськ.) — замок, тобто Празький кремль.

³⁴⁷ Йдеться про виклик до празького суду особи, яка перебуває в іншому судовому окрузі, для чого, крім празького коморника, необхідний був також коморник суду даної поправи.

7. Якщо позивач візьме коморника для виклику до суду, він має дати йому паноша³⁴⁸, котрий привів би коморників туди, де відповідач [перебуває], якщо коморник сам не хоче без цього йти; і їжу повинен дати їм на дорогу, поки не повернуться з виклику. Якщо ж не відправить з ними паноша і сам не проводить до відповідача та через це термін пропустить, тоді виклик буде недійсним.

8. Якщо коморник хоче піти на виклик один, без супроводу, позивач може домовитися про це з коморником, тому що ті, хто супроводжують коморників, засуджуються. Якщо все зроблено згідно з правом, то виклик буде чинним.

XIX. Про общинну землю

297. Общинну землю не можна орати разом з дідизною, хоча й більше сусідів має [той, що купив], ніж той, хто продав; тому що сусід має таке ж право і може не допустити орання.

298. Якщо общинна земля належить тільки одному власнику і більше ніхто тут дідизн не має, то він може зробити з нею, що захоче, тому що ніхто не може чинити перепони. Але якщо [він] продасть дідизну, общинну землю це має права межувати, бо на те спільна воля потрібна, оскільки й купив землю зі спільної волі.

³⁴⁸ Панош — зброєносець, слуга.

Грамота короля Яна Люксембурзького про станови привілеї світської знаті в Моравії (1311)

Грамота чеського короля Яна Люксембурзького (1310–1346) не тільки підтверджувала права моравської знаті, а й містила вказівки щодо оформлення особливого статусу світських феодалів.

...Ми бажаємо права і звичаї князів, панів, рицарів, кліриків, котрі вони отримали від наших попередників, вважати чинними, охороняти і незмінно підтримувати. Ми заявляємо, що не будемо вимагати від них ніякого [податку] або данини... окрім як при нашому одруженні або при весіллі синів та дочок наших... Не бажаємо, щоб майно якого-небудь підданого нашого дісталось нам як виморочне або було передане скарбниці нашій, якщо б були живі діти, сини та дочки, або брати та їхні сини до четвертого коліна, окрім як якщо б вони були конфісковані за злочини. Нарешті, коли ми будемо збирати податок... у вищеназваних випадках, а також при коронації чеського короля... ми не бажаємо, щоб вимагалось або будь-як стягувалось більше, ніж чверть гривні срібла³⁴⁹ з лану³⁵⁰.

³⁴⁹ Гривня срібла — грошова одиниця, запроваджена близько 1050 р., вага її 210, 253 або 280 г.

³⁵⁰ Лан — повний земельний наділ на одне селянське господарство.

Статутти цехів (XIV ст.)

У цехових статутах празьких панцирників (1328) [а], празьких (1341) [б] та йіглавських сукнарів (1349) [в] наводяться свідчення стосовно умов вступу до цеху, показано взаємини майстрів та підмайстрів.

[а] ...Якщо підмайстер посварився зі своїм майстром і не працював, то його не повинен приймати жоден майстер, а якщо майстер, знаючи про це, тримав підмайстра, він має сплатити штраф 1/4 копи... [б] Хто бажає заробляти у Празі кравецтвом, той повинен придбати бюргерське право, сплативши судді і коншелам 32 великих пфеніга... дати майстрам 1 копу празьких пфенігів. У такий спосіб він набуває братства³⁵¹. [в] Якщо хтось бажає вступити до братства й здобути звання майстра, повинен отримати міське право і за звичаєм, даючи 2 гроша судді і 1 — нотарію, пообіцяти, що не розпочне працювати до тих пір, поки не стане членом цеху...

³⁵¹ Братство — членство в цеху.

Маєстас Кароліна (1351–1353)

«Маєстас Кароліна» — чеський законник, кодекс основних принципів феодалного права XIV ст. Текст був складений латиною (1351–1353) з ініціативи Карла IV (1316–1378) — короля Чехії (з 1346 р.) та імператора Священної Римської імперії (з 1355 р.). Законник, який так і не був ухвалений чеським сеймом 1355 р., містить 109 статей, що залишилися лише проектами можливих змін, спрямованих на зміцнення становища короля в матеріальній, політичній та судовій сферах.

11. Про коронування короля та його присягу

Також наказуємо наступним королям, що коли прийматимуть корону королівства Чеського, то перед тим, як приймуть корону на голову, повинні знову принести урочисту присягу в тому, що міст та фортець заставляти не будуть та прав їх не зменшать.

17. Про урядників земських

Суворо наказуємо, щоб найвищий коморник, суддя, писар та інші менші урядники, котрі їм підпорядковані, та всякі інші урядники в Чехії, в князівстві Братиславському³⁵², в Будишинському панстві, в маркграфстві Моравському урядів своїх, отриманих від короля, не заставляли, не розділяли, не продавали та не віддавали на строк чи навечно. Також щоб ніхто з них не просив урядів навечно чи на строк, щоб ніяких розписок на них не отримував, інакше буде позбавлений уряду.

19. Про суддів, старост та владарів

Про старост, суддів та владарів, котрі є в різних місцях землі Чеської, установлюємо, щоб вони не були іншого походження,

³⁵² Тобто Вроцлавському. Вроцлав — місто в польській Сілезії, яке тимчасово перебувало в складі Чеського королівства та належало до привілейованих королівських міст у період правління Карла IV.

окрім як чехи. Але якщо знайшовся би який-небудь чужинець, гідний та вчений, то він з дозволу короля може бути допущений до посади.

25. Про тих, кому земські посади надані королем

Ми, вільною нашою волею, установлюємо, що найвищі земські урядники, коморники, судді та писарі повинні бути панського походження. Також і інші урядники, королівською владою призначені в Чеському королівстві, повинні бути знатними, справедливими, мудрими, доброзвичайними, з незаплямованою честю, як про це говорить право.

27. Про дошки земські

Наказуємо, щоб дошки земські, котрі писарем земським повинні вестися, зберігалися б у Празькому замку. А котрі будуть закінчені, ті мають бути сховані під замком та печатками найвищого коморника, судді, писаря та бургграфа³⁵³ празького в межах Празького собору, й ті дошки не повинні діставатися інакше, як у присутності вищезазначених урядників, таким є звичай.

36. Про розділ майна або дідизн

Необхідно, щоб кожний знав, перед ким він повинен розділяти свої дідизни. По-перше, перед королем та його радою, по-друге, перед панами та коншелами земськими, по-третє, перед урядником земським, підтверджуючи це дошками [земськими]. Інші ж, менші, здійснюють розділ перед панами чи старостою чи коншелом у відкритих судах.

41. Про визнання князями та панами нового короля

Наказуємо пам'ятати, щоб усі маркграфи, воєводи, князі, ленники вищі та нижчі протягом 1 року та 1 дня з дня коронування

³⁵³ Бургграфи — посадові особи, які представляли адміністративну владу в містах.

короля прийняли підданство. Якщо король у цей час був відсутнім, тоді мають зробити це перед правителем землі Чеської, а після повернення короля в країну повинні прийняти підданство з принесенням присяги протягом 6 місяців...

42. Про позови проти короля

Будь-який король через свою гідність не підлягає суду землі своєї, але щоб правда не страждала, найвищий коморник [бургграф Празький], пани та кмети [судді] Чеської землі повинні надавати справедливість тим, хто жаліється на короля, а король повинен за власною милістю прийняти їх рішення та вирок, але так, щоб жодних збитків для гідності своєї особи не зазнав через їх рішення, його урядники повинні взяти це на себе та відшкодувати з майна короля.

45. Про захист королівства Чеського

Якщо трапалося так, що вороги вдерлися в Чеську землю, тоді всі князі, пани, шляхтичі, рицарі, владики, міщани та прості люди повинні негайно озброїтися і за наказом короля вийти до кордонів чеських. Протягом 4-х тижнів вони мають обороняти кордон за свій власний рахунок, зі своїм утриманням. Якщо вони не могли стільки часу триматися [якщо довше не могли витримати], то можуть вимагати від королівства лише найнеобхідніше для себе та для коней своїх і нічого більше.

48. Чехи, не служіть чужинцям

Ще раз повторюємо, щоб ніякий чех, ніякий земанин не був на військовій або іншій службі в чужих землях, щоб ніхто не виступав проти Чеської землі. Якщо хто-небудь порушить цю настанову, то має бути оголошений зрадником, а майно його та життя надійдуть на милість короля.

58. Про дідизни та майно, яке переходить у королівську скарбницю

Якщо хто-небудь у королівстві нашому помре без законних дітей і дідизн своїх, що належать йому по праву, нікому не залишить, то дідизни його порожні повинні перейти королю, а рухоме майно кожного земанина має перейти до найближчого родича, в першу чергу родича по мечу.

74. Про вихід людський

Якщо хтось бажає піти від свого пана до іншого, він може зробити це після дня св. Мартина [12 листопада] і після того, як відпрацює; якщо він після цього захоче піти, він повинен сплатити своєму пану всі оброки і податки або перенести їх на свого спадкоємця. Пан не повинен суперечити цьому праву...

79. Про владу панів над своїми людьми

Згідно зі старим правом передаємо панам усю владу над їхніми підданими: судити, карати по справедливості, але не карати смертю за злочин, тому що цей суд ми зберігаємо за собою, якщо нами не надані на це особливі грамоти. Щоб пан... або будь-хто інший своїй або чужій людині не виколював очі... Якщо будь-який пан своїй або чужій людині відріже ніс, то все його майно перейде до короля. Якщо пан або шляхтич своїй або чужій людині відрубася руку або ногу, за цей ганебний учинок підлягає карі, вказаній вище.

Золота булла Карла IV (1356)

Кодифікація основних імперських державних норм, або «Золота булла Карла IV», була прийнята в 1356 р., а з 1400 р. дістала назву «Золота булла Карла IV від 1356 р.». Законник діяв до кінця існування Священної Римської імперії германської нації (1806) і надавав Чеському королівству значні привілеї. Документ містить статті про обрання імператора, про права курфюрстів, про порядок спадкування князів, про рудники, монети тощо. Законник відомий у чотирьох редакціях: Майнцьському, Гейдельберзькому, Франкфуртському-на-Майні (із золотою печаткою), Нюрнберзькому (з великою восковою печаткою). Статті 1–23 було оголошено в рейхстазі у Нюрнберзі 9 січня 1356 р., а інші (від 24) — на засіданні рейхстагу в Меці 24 грудня 1356 р.

Вступ

В ім'я святої й нероздільної Трійці. Амінь. З ласки Божої ми, Карл IV, імператор Римський, всеавгустіший і король Богемії, на вічну пам'ять. Кожна держава, яка не згуртована всередині себе і в якій панує незгода, безпорадна.

Винуватці такої незгоди — товариші лиходіїв. Отже, щоб встановити єднання між курфюрстами і запровадити одностайні вибори й уникнути згаданого вище ганебного розладу і всіляких хибних думок, які випливають звідси, — ми на загальному зібранні в Нюрнберзі в присутності всіх духовних і світських курфюрстів та інших князів, графів, баронів, дворян і депутатів від міст, на імператорському троні, в облаченні і короні, після попереднього зрілого обміркування, всесильною царською владою оголосили, наказали і звеліли, в 1356 р. 9 січня в царювання наше десяте, в імператорському сані — перше — виконати таке:

...Ми наказуємо і встановлюємо, щоб архієпископ Майнцський, коли в єпископстві стане відомо про смерть короля або імператора, протягом одного місяця з дня смерті повідомив про це у відкритих листах кожному курфюрстові. Коли ж архієпископ буде затримувати це повідомлення, хай курфюрсти з власного почину, вірні своєму обов'язкові, дбаючи про святу імперію, зберуться протягом трьох місяців у Франкфурті і оберуть римського короля, як майбутнього імператора. Питання про обрання повинне вирішитись більшістю голосів. Новообраний повинен зараз же затвердити лени, привілеї, права і свободи курфюрстів. Курфюрсти по рангу займають місця в такому порядку:

[Далі вказується, в якому порядку сидять курфюрсти в присутності імператора. А також черговість подання голосів.]

...Під час рейхстагу мирські князі повинні розподілитися по чинах так, що маркграф бранденбурзький подає імператорові і римському королю воду для рук, богемський король, коли він цього хоче, хай подає перший бокал, пфальцграф — страви, а герцог Саксонський хай виконує обов'язки маршала. Коли трон лишається вакантним, регентство повинен взяти на себе на півдні — пфальцграф, на півночі — герцог Саксонський.

Грамота монастиря в Мелі мешканцям села Черновіце (1358)

Процес колонізації із середини XIV ст. вступив у нову фазу, характерною рисою якої була участь іноземних колоністів (передусім з німецьких земель). Набули чинності локаторство та емфітевтичне право. Жалувані грамоти і тексти угод із селянами про перехід на «німецьке право» дають можливість розглянути характер змін їхнього становища.

Ми взяли в наших бідняків³⁵⁴ у Черновіце³⁵⁵ завдаток, який чехи називають у просторіччі «подача», продавши, передавши в оренду і перевівши нашим біднякам вказане село Черновіце із чеського права на німецьке, так щоб вказані бідняки та їхні спадкоємці тримали його і володіли [ним] вічно, і це в такий спосіб... жителі нашого села Черновіце повинні віддавати і сплачувати, незважаючи на будь-які труднощі... з кожного лану або двору... щорічно 17 празьких грошей на свято св. Георгія і стільки ж на свято св. Галла... потім на свято св. Вацлава чотири міри житнього зерна... дві міри ячменю, дві міри вівса, одну міру пшениці, півміри гороху, одного гуся, шість курчат, 30 яєць і два сири...

Щорічно нехай не забувають віддавати і сплачувати за працю 4 празьких гроша із четвертою частиною на свято Очищення Марії і стільки ж на свято св. Якова... Від інших же обтяжень, а саме від наших зборів, внесків, данини, хоч як би вони називалися, вказаних бідняків із с. Черновіце звільняємо...

³⁵⁴ Бідняки — умовна назва селян.

³⁵⁵ Черновіце — село в Чехії.

Привілеї єпископа Яна із Стржеди місту Літомишлю (1360)

Єпископ Ян із Стржеди в 1353–1374 рр. був імперським канцлером при дворі Карла IV. Один із найосвіченіших людей свого часу, друг Петрарки. Привілей інформує про повинності міста на користь феодала.

...Бажаємо і постановляємо, що всі члени общини, які живуть нині в нашому місті Літомишль³⁵⁶ або ще поселяться в ньому... повинні з іншими містами платити і давати, виконувати все те, що приписано правом і хорошими попередніми звичаями... І жоден ремісник, кравець, коваль чи чоботар не може поселитися у нашому володінні на милю біля міста Літомишля... А коншели і городяни всіх наших міст і сіл, які мають право судити, коли виникне така потреба у нашому місті Літомишлі, повинні передавати її [судову справу] нашим коншелам і від них її приймати. Такі штрафи і гроші, які надходять від магістрату, повинні бути поділені на три [частини]: одна частина має залишитися нам, друга має бути надана нашому місту Літомишлю, а третя — людям із магістрату і суду.

³⁵⁶ Літомишль — місто у Східній Чехії.

Ряд земського права (друга половина XIV ст.)

Чеський «Ряд земського права» є не просто перекладом одного з найзначніших приватноправових збірників законів другої половини XIV ст., а й творчо переробленим чеськими юристами викладенням латинської праці. Його поява становила спробу втілити в життя окремі положення відкинутого сеймом законника Карла IV «Маєстас Кароліна».

25. Якщо рівний рівного за народженням, тобто пан пана, владика владика покличе до суду за вбивство, то повинен дотримуватися вищезазначеного порядку, й повинен битися з мечами та зі щитами.

26. А якщо нижчий [за народженням] вищого, тобто владика шляхтича, покликав до суду за вбивство; якщо цей відповідач заявив про своє право раніше, ніж на нього скарга надійшла, або його речник сказав: «Якщо доведеться на поєдинку битися, то він не хоче, тому що позивач нижчий від нього за народженням», тоді цей відповідач має довести свою невинуватість присягою на хресті сам-сьомий; і якщо всі закінчили присягу благополучно, має бути визволений, і якщо б тільки один помилився, тоді відповідач свій позов втрачає.

Але якщо не зробив застереження щодо цього права перед скаргою, тоді повинен битися, хоча б позивач і був нижчого походження...

27. Якщо вищий за народженням покликав до суду за вбивство нижчого і якщо не хотів битися зі своїм ворогом, тоді речник мусить йому перед скаргою зробити застереження щодо його походження, і він мусить сам-сьомий присягати на хресті, як написано вище.

А якщо відповідач не хотів присягати, побоючись, що помилиться в присязі, він повинен вимагати поєдинку з позивачем, і позивач повинен із ним битися або відступитися від позову.

35. Якщо рівний рівному за народженням дав ляпаса перед королем або перед повним судом і одразу був схоплений, тоді той, кому дали ляпаса, повинен дати йому, в свою чергу, два, вдаривши по кожній щоці і кулаком у ніс.

36. Але якщо нижчий вищому за народженням дав ляпаса, тобто владика шляхтичу, або городянин і седляк владиці, і одразу був схоплений, йому слід відрубати руку, і після вони повинні поручитися, що ніхто нікому мститися не буде.

37. Якщо ж холоп владиці або шляхтичу посмів дати ляпаса й одразу ж був схоплений, його мають віддати [високородному] на милість із головою, щоб зробив з ним, що захоче.

Андрій з Дуби

Виклад чеського земського права
(кінець XIV – початок XV ст.)

«Виклад чеського земського права» — юридична пам'ятка, укладена Андрієм з Дуби (бл. 1326–1414), який працював у вищому земському суді. Документ складається з двох частин — «Приписки» (вступу) та основного тексту. «Виклад» не дістав визнання на державному рівні та залишився одним з прикладів приватноправової кодифікації. Він був серед перших документів, написаних чеською мовою, в якому визначалися як поняття права, так і термін його виникнення.

10. Чеське земське право встановлене давно, ще від [часів] язичництва та особливо від Пшемисла-орача та від тих панів, котрі були в той час. На те є певний доказ, бо в ньому збереглося чимало язичницьких звичаїв, як-от очищення розпеченим залізом або зануренням у воду. І цей звичай діяв безперервно аж до імператора Карла та до архієпископа Арношта I Празького. Імператор скасував цей звичай за одностайної згоди архієпископів та всіх панів і земан...

11. Це земське право, що існує під чеською короною, поділяється на три [частини]: одна підтримує безпосередньо чеський престол — ним король здавна наділений панами для зміцнення його величності. Це — двірцевий суд, котрий має своїх урядників та судові книги, про нього я тут не хочу писати... І цей суд відрізняється від вільного земського суду, бо люди викликаються до нього інакше, ніж до вільного [суду], та інакші тут звичаї. Привілеями пани міста, монастирі та різні службовці різним чином вилучені з

[компетенції] земського суду, про все це я умовчую.

Інше право — духовне, правосуддя за ним чиниться архієпископом у відповідності з канонічним правом, про нього я також хочу умовчати.

12. Але про третє, тобто про земське вільне право, я хочу тут написати, що це право в своєму установленні було і має бути вільним, що кожна людина, починаючи з короля й до ткача, крім вищевказаних, не може протистояти або уникнути цього права ніяким чином, і особливо — у вільній дідизні кожний міг до цього суду бути викликаний панами і повинен був їх судом та рішенням задовольнятися, лише один виняток — привілей короля. І щодо цього привілею празький земський суд цілком інформований, у чому, як і проти кого король мав перевагу. І тому називається це вільним [судом], що в давні часи рішення панів мало силу проти кожної людини і було збережене, і хто йшов проти звичаєвого права або не дотримувався його, тому пани металися дуже суворо... В давні часи [той], хто перед судом мав провину словом або річчю, негайно замикався до вежі; і хто виймав свою зброю, тому відрубували руку; і хто ранив або дійсно ударив, тому негайно відтинали голову на порозі, де був суд... Тому право було вільним, що його захищала вільна рука; а тепер воно залежне, тому що, здійснюючи судовий процес і зазнаючи витрат, не мають допомоги й охорони від права. Нехай це буде жаль Богу та добрим людям.

Урбарії Бржевновського (1406)³⁵⁷ та Страговського (бл. 1410)³⁵⁸ монастирів

Серед документів господарського характеру перше місце посідають урбарії — описи феодальних земельних володінь. Вони містять перелік податків, натуральних внесків та відробіткових повинностей, які феодальний власник отримував від селян упродовж року.

...У згаданому селі Бржевновському кожен мешканець за кожен двір або наділ свій сплачує щорічно по три курки, і кожен з них має нажати 15 кіп. І кожна копа повинна мати 50 снопів... Також кожен із них повинен жати по 4 дні під час збирання під назвою згін. Також повинні косити і згрібати сіно... Також повинні ходити 3 дні на полювання, коли їм накажуть. Також кожен з них повинен давати подимне по 3 гроші. [Всі жителі села, володарі панської землі, виплачують також грошовий чинш.] ...З кожного наділу до свята св. Галла платять 68 грошей та до свята св. Георгія... 68 грошей. Також платять із кожного лану 8 стрихонів³⁵⁹... саме 4 стрихона жита та 4 ячменю; цей хліб повинні возити до монастиря... коли їм накаже управитель. Також там платять із кожного лану 4 курки та 60 яєць... Також з кожного лану дають 6 женців... Також зобов'язані на греблю млина возити колоди з лісу та з гаю монастирського... Також повинні коноплі зривати, овець стригти та мити за наказом управителя.

³⁵⁷ Бржевновський монастир св. Войтеха заснований поблизу Праги 993 р. Болеславом II.

³⁵⁸ Страговський монастир у Празі був заснований 1140 р. князем Владиславом II для монахів Премостранського ордену.

³⁵⁹ Стрихон — міра сипучих тіл.

ГУСИТСЬКИЙ РУХ (1400–1471)

Апеляція Яна Гуса до Папи Римського (1410)

Ян Гус (1371–1415) став на захист Віфлеємської каплиці в Празі, котру хотіли зруйнувати противники чеської Реформації. У збудованій 1391 р. каплиці Гус проповідував чеською мовою.

Ян Мюльгейм, рицар із Пардубіце³⁶⁰, і... купець Кржиж, пражський міщанин, з Божою допомогою мудро зрозуміли, що, хоча у Празі й багато церковних приміщень збудовано для богослужіння, але жодне з них не присвячено виключно меті проповіді слова Божого, і священники, які проповідують на загальнозрозумілій чеській мові слово Боже, зазвичай ходять по домах віруючих: а тому слід з цією метою створити особливе... приміщення, щоб надати можливість вірним Христу жителям Праги збиратися у визначеному місці в тому місті для слухання слова Божого рідною чеською мовою. До цієї каплиці... вірні Христу [жителі] Чеського королівства, а особливо пражани, мають велику прихильність, і завжди збирається в ній велика кількість бажаючих послухати слово Боже.

³⁶⁰ Пардубіце — місто у Східній Чехії.

«Кутногорський декрет» короля Вацлава IV (1409)

Король Вацлав IV (1378–1419) здійснив реформу Празького університету. 18 січня 1409 р. в місті Кутна Гора він підписав мандат, підготовлений чеськими магістрами, відомий як «Кутногорський декрет». Головним пунктом цього документа було надання чеській «нації» трьох голосів у справах університету, а іноземцям (баварам, саксонцям, полякам) залишався лише один голос. Незважаючи на опір пронимецьких сил, чехам удалося запровадити декрет.

...Народ німецький [тевтонський]... у різноманітних справах Празького університету... присвоїв собі три голоси, а при цьому народ чеський, справжній спадкоємець цього королівства, має лише один голос. Ми вважаємо несправедливим та непристойним те, що іноземці та пришельці надмірно користувалися вигодами місцевих жителів... ми рішуче і суворо наказуємо, щоб одразу після отримання цієї грамоти... нація³⁶¹ чеська була негайно допущена з трьома голосами до всіх засідань, судів, випробувань, виборів та до будь-яких інших дій і рішень в університеті...

³⁶¹ Нація — земляцтво студентів і магістрів, утворювалося не за етнічним, а за територіальним критерієм.

Лист Яна Гуса польському королю Владиславу II (1412)

Лист Яна Гуса від 10 червня 1412 р. до польського короля Владислава II (1386–1434) написано з приводу укладеного перемир'я після війни з угорським королем Сигізмундом (1387–1437). Висловивши задоволення миром, Гус просить позбавити Польщу практики симонії, поширеної серед римсько-католицького духовенства.

Ласка Спасителя Ісуса Христа [хай буде з вами] в управлінні народом і досягненні життєвої слави.

Ясновельможний государю! Велику радість я відчув, довідавшись про те, що ваша вельможність, з веління всемогутнього Бога, уклала мирний договір з найяснішим государем, королем угорським Сигізмундом; і нині разом з народом [чеським] я благаю Бога про те, щоб він вдержав вас — обох государів і підвладні вам народи — на шляху правди. Але для цього, ясновельможний государю, здається мені вельми потрібним як для вашої величності, так і для його вельможності короля Сигізмунда, а також і для всіх взагалі князів, вигнати єресь святокупства [симонії]³⁶² з ваших держав. Бо неможливо сподіватися викоренити її якимсь іншим способом, оскільки вона влила свою отруту всюди в такій мірі, що важко знайти таке місце, де б можна було зустріти духовенство і народ, не зараженим єрессю святокупства. Хто тепер висвячує в єпископи безкорисливо, заради слави Божої і заради спасіння своєї душі і народу? І хто тепер з чистими намірами,

³⁶² Симонія — практика купівлі та продажу церковних посад, поширена в католицькій церкві в Середні віки. Слово пішло від імені волхва Симона, який, за біблейською легендою, просив апостолів продати йому право творити чудеса.

заради цих трьох доброчесностей, приймав єпископський сан, фару [парафію] або якусь церковну бенефіцію? Я хотів би бачити багатьох таких, які приймали б священний сан не заради самого сану або людської приязні; але, мабуть, збувається пророцтво Ієремії: «Від найменшого до найбільшого всі схильні до користюлюбства; від пророка і до священника всі взагалі обманщики».

Ясновельможний государю! Наше симонійствуюче, пихате, розпусне і розгнуздане духовенство обвинувачує мене в єресі, щоб принизити мене в очах народу і засудити. Але чи слід мені внаслідок цього замовкнути [припинити проповідь Євангелія]? Ні! Хай це буде далеким від мене! Горе мені, коли я мовчатиму! Краще вмерти, ніж спинитися на шляху лукавства, бо цей шлях зробив би мене учасником неправди, а потім — і пекла. Від чого хай береже Господь слави і вашу королівську величність, що благочесно царює над своїм народом.

Писано в день св. Варнави 1412 р.

Магістр Іоанн Гус, недостойний священник христовий.

Ян Гус

Про церкву (1413)

Від жовтня 1412 р. до червня 1413 р. Ян Гус перебував на півдні Чехії, виїхати куди був вимушений під тиском папського прокляття у поєднанні з інтердиктом. Тут він написав трактат «Про церкву», де виклав основні свої реформаторські ідеї.

Розділ 11. Оскільки багато священиків відступилися від Ісуса Христа і величаються владою, яку буцімто було передано Церкві, хоча насправді не було цього, слід ще раз поговорити про характер цієї влади...

Стисло підсумую: вони повсякчас повторюють, проголошують, поширюють всюди ті висловлювання Св. Письма, особливо Євангелія, які, на їхню думку, свідчать, що вони мають бути багатими, жити в розкошах, у світі слави, і що вони не повинні зазнавати страждань в ім'я Христа. Ті ж місця, де лунає виразний заклик наслідувати Ісуса Христа шляхом бідності, покірливості, смиренного терпіння, непорочності, трудів і впокорення, вони замовчують, тлумачать на свій лад або ж відверто заперечують як таке, що не стосується спасіння...

Розділ 17. Далі, вищеназвані доктори³⁶³ вважають найголовнішим, аби все, що вони говорять, визнавалося істинним і обов'язковим... Доктори змішують істинне з хибним, лестоці з погрозами...

Низькопоклонництво перед прелатами і погрози, якими вони намагаються залякати наших прихильників, виразно прочитуються

³⁶³ Гус мав на увазі професорів теологічного факультету Штепана Палеча і Станіслава із Зноймо, які в цей час (1412) стали його противниками, Петра із Зноймо, Яна Елія, Онджея із Броди, а також професора права Іржі із Бора та Шимона на прізвисько Мерда. Цитати, довкола яких будується полеміка, взяті ним із спеціальної постанови, ухваленої з ініціативи цих професорів Празьким синодом.

у звинуваченнях: вони намагаються «прищепити віруючим людям непослух стосовно прелатів і неповагу до гідності пап, єпископів, священників і кліриків». Слава Ісусу Христу, що хоч не посміли чи забули обмовити нас у непослушенстві Ісусу Христу, служити якому — значить царювати, і послух якому настільки вищий над усе, що послух будь-якому іншому нічого не вартий, якщо він не перебуває у згоді із послухом Богові нашому...

Розділ 21. Щодо авторитетів, на які посилаються доктори для підтвердження необхідності людського послуху, то я мушу стисло сказати таке: найперше вони кажуть, що нижчі мусять бути послухні римській церкві та прелатам завжди і в усьому і т. ін. відповідно до вислову Спасителя (Матв. 23,3): «Тож усе, що вони скажуть вам, робіть і виконуйте». Дивуюсь я, чому доктори обрубали слова на початку і наприкінці. Адже вони не навели того, що на початку: «На сидінні Мойсеевим усілися книжники і фарисеї», і наприкінці не додали: «та за вчинками їхніми не робіть», а подають лише середину: «Тож усе, що вони скажуть вам, — робіть і виконуйте». Мені здається, вони так роблять тому, що Папа та решта прелатів церкви не хочуть, щоб їх уподібнювали до книжників і фарисеїв, і, коли мовиться щось про їхні недобрі справи, вони ображаються. А з другого боку, доктори і магістри вдаються до лестоців перед ними; так вони вибирають собі вчителів, щоб їхні вуха влещувалися і слух від правди відвертали, — і магістри їх улещують...

Охоронна грамота короля Сигізмунда Яну Гусу (1414)

Сигізмунд (Зігмунд, Жигмонт) / Люксембург — король (з 1410 р.) та імператор (з 1433 р.) Священної Римської імперії, король Угорщини (з 1387 р.) та Чехії (1419–1421, 1436–1437) санкціонував страту Яна Гуса, незважаючи на видану йому охоронну грамоту.

Сигізмунд, з ласки Божої римський найясніший король, Угорський, Далматський, Хорватський і т. д...

Шановні, знамениті, знатні і вірні улюблені!

Гідного пошани магістра Іоанна Гуса, бакалавра святого богослов'я і магістра мистецтв, пред'явника цієї грамоти, який ще незабаром з королівства Чеського на Вселенський собор до міста Констанц, прийняли ми під наше і Священної імперії покровительство і охорону, з цілковитою приязню вам усім і кожному з вас доручаємо його, вимагаючи, щоб ви його, коли він до вас приїде, як належить привітно прийняли, ласкаво до нього поставились, і в тому, що стосується швидкості і безпеки його подорожі як по суші, так і по воді, подали йому допомогу, виявивши прихильність, і щоб ви дали йому можливість з його слугами, кіньми та іншими окремими його речами йти, спинятися, перебувати і повертатися через всякі дороги, пристані, мости, землі, панства, судові округи, міста, місцевості, замки, села і всякі інші свої місця без всяких платежів, зборів, мит і звільнили його від усякого іншого тягаря сплати і усунули взагалі всякі перешкоди і йому, і його людям, коли буде потрібно, як належить, дали б певних і надійних провожатих, ради честі і поваги до нашої величності.

Дано в Шпеєрі, літа 1414, жовтня 18 дня...

Лист Поджо Браччоліні про дебати на Констанцькому соборі (1415)

Поджо Браччоліні (1380–1459) — італійський гуманіст, якого відправили до Праги, щоб передати Яну Гусу запрошення на участь у Констанцькому соборі. Разом з Гусом Браччоліні прибув до Констанци, де, будучи присутнім на засіданнях собору, став свідком бурхливих дебатів та винесення смертного вироку Яну Гусу. Свої враження виклав у листі-звіті.

Підвівся [з свого місця] голова собору, кілька разів уклонився королю і присутнім панотцям і прочитав імена всіх, хто мав право голосувати, з зазначенням сану, місця проживання кожного, а також із зазначенням і товариств, які дали уповноваження своїм посланцям на собор: міста, князівства, абатства (монастирі). Він викликав кожного, щоб переконатися, що він дійсно бере участь у засіданні собору. Всіх, хто мав право голосувати, крім короля, було 88 чоловік...

Ворогам чеха [Гуса] хотілося сьогодні ж неодмінно [безперешкодно] досягти своєї мети, бо дрова вже були приготовані для вогнища і облиті смолою, про що подбав Аммон Вейкль із Бунтенська, який особливо радів нагоді зробити приготування для ілюмінації.

В строгому порядку по старшинству [сану і] років, місяців і навіть днів віку голосували, відповідаючи «так» або «ні», на такі три пункти:

- 1) Єретик чи не єретик Іоанн Гус з Гусинця у своїх вченнях і нововведеннях?
- 2) Чи мають право присутні в ім'я Папи і короля отці собору присудити Гусу кару?
- 3) Саме якої кари заслуговує Гус зневажанням Папи і святого таїнства [євхаристії]?

На перше питання 51 голос відповів ствердно [тобто що Гус — єретик].

На друге питання — стільки ж.

На третє питання: 30 голосів відповіли в тому розумінні, що Гус не заслуговує ніякої кари; 10 голосів — за покарання церковною покутою і 45 панотців подало свій голос за засудження Гуса на смерть, якщо він не зречеться всього, що говорив протягом багатьох років [у приватних розмовах] і відкрито учив проти церковних установлень...

...Після прочитання вироку здійнявся галас: з одного боку кричали про насильство, з другого — про винність Гуса. Особливо богохульно поведився лондонський єпископ, який сказав Сигізмундові: «Уста дітей і немовлят будуть річно хвалити тебе, государю, за те, що ти знищиш ворогів віри». Було чути голоси і проти папістів: «Фарисеї, кровожерливі пси, єхиднове кодло...». Всі були такі роздратовані, що ламали столи і кидали уламками їх. Під час цього гармидеру государ пішов. Міг би піти і Гус, якби хотів. Але він повернувся в свою тюрму. Коли в храмі нікого вже не було, противники Гуса почали шукати його. Вони наказали бити на сполох і замкнути ворота, щоб ніхто не міг втекти з міста. Проте, увійшовши в тюрму, вони побачили Гуса, що стояв на колінах і палко молився. Варта не замкнула навіть дверей тюрми і захоплювалась благородством душі Гуса.

Лист Поджо Браччоліні до Леонарда Бруні про спалення Єроніма Празького (1416)

Зі справою Ієроніма Празького (бл. 1371–1416) — чеського реформатора, вченого, оратора, соратника Яна Гуса, спаленого як єретика 30 травня 1416 р., Поджо Браччоліні ознайомився як секретар папської курії. Про це він повідомив Леонарда Бруні (1369–1444) — відомого вченого, а від 1405 р. — й секретаря Папи Римського Іоанна XXIII, з яким перебував у Констанці.

...Нема нічого гіршого за несправедливе засудження священика церковним собором... Під кінець він [Ієронім] став прославляти Яна Гуса, недавно засудженого до спалення. Він називав його людиною чесною, справедливою, святою... Прославляючи Яна Гуса, він сказав, що той виступав не проти положень церкви Божої, а проти зловживань духовенства, проти надмірності, розкоші та марнотратства прелатів. Цій чесній людині здавалося негідним те, що майно церкви, призначене для бідняків, для мандрівників, для церковних майстерень, використовується на розпусту, на випивку, утримання коней і собак, розкішний одяг і таке інше, не гідне християнського благочестя.

Лаврентій із Бржезової

Гуситська хроніка
(20-ті роки XV ст.)

Лаврентій (Вавржинець) із Бржезової (1370 – бл. 1437) — магістр Празького університету, відомий письменник та хроніст. Прихильник поміркованого напрямку в гусизмі, чашник, противник таборитів. Праця, що має високий ступінь вірогідності, стала результатом особистих спостережень автора, а також залучення ним свідчень інших сучасників гуситської доби, документів, створених гуситами, офіційних матеріалів, листів. У ній змальовуються події 1414–1421 рр.

Про собор у Констанці того ж самого 1414 року... почав збиратися в імперському місті Констанці загальний собор для утвердження єдності церкви і відновлення миру, оскільки на той час церква була поділена на кілька частин... На цьому соборі... [були присутніми] три патріархи, 23 кардинали, 27 архієпископів, 106 єпископів... 103 абати... Присутніми були там також особисто 28 королів і світських князів, 78 графів, 676 баронів, нобілів та рицарів... 718 публічних жінок... На цей собор прибув також особисто магістр Іоанн Гус... який постійно нападав у своїх проповідях на лицемірство, розкіш, алчність, пишність, симонію та інші гріхи духовенства і звинувачував їх... чим викликав у духовенства, що загрузло в пороках, велику ненависть до себе... 6-го дня місяця липня магістр Іоанн Гус, чоловік славного життя і чистої вдачі... Констанцьким собором був засуджений до смерті. Він був вивезений з міста Констанца і на якійсь луці прив'язаний цепами і мотузками до стовбура... обкладений в'язками соломи і дров; він був поглинений виром вогню...

Констанцький собор переслав кліру, баронам і вельможам королівства Богемського... приговори, винесені проти магістра Іоанна Вікліфа і магістра Іоанна Гуса та проти їхніх учнів... прохаючи... не допускати злосливих людей, які поширюють учення засуджених єретиків Іоанна Вікліфа та Іоанна Гуса, проповідувати і навчати народ ні в королівстві Чеському, ні в межах їхніх особистих володінь.

Про збори на горах та заснування Табору

[1419 р.] ...Священики разом із народом піднялися на велику гору... і на самій вершині з полотен спорудили велике шатро у вигляді каплиці. Тут, проводячи богослужіння... вони залюбки долучали до святих таїнств і причастя прибулий... туди народ... дали тій горі назву Табор... Там усі називали себе братами і сестрами; багатий ділив там раніше приготовану їжу з бідним. Заборонялося там пити таке, від чого можна було б сп'яніти... ні про що інше вони не говорили, окрім того, що стосується спасіння душ і повернення кліру до попереднього стану, згідно з переказом раннього християнства. Коли чутки про все це стали поширюватися й по більш віддалених краях, то кількість прибулих день у день стала дуже помітно збільшуватися. Бо туди стали дедалі частіше приходити люди не тільки із Піска, Воднян, із Нетоліц, Гержмані, Уск, Яновіц, із Селдчан³⁶⁴ та із Пльзеня, а й також із Праги, Домажліце³⁶⁵, з Градця-Кралова³⁶⁶, і крім того сходилися в Табор піші й вершники з багатьох міст Моравії.

Про справи таборитів

...Таборити, день у день збільшуючись у кількості завдяки приходіві до них багатьох послідовників — селян і жінок... а

³⁶⁴ Містечка і села на Півдні Чехії.

³⁶⁵ Домажліце — місто в Західній Чехії.

³⁶⁶ Градец-Кралоуе — місто у Східній Чехії.

також слуг і метальників каміння... чинили по всьому королівству Чеському багато жорстоких, нечуваних і жахливих справ, спалюючи храми, монастирі... а також... піддаючи вогню фортеці, замки та дрібні укріплення. Серед іншого вони спалили монастир Непомук³⁶⁷ і захопили міцний замок Раби³⁶⁸. В цьому останньому духовні й світські особи округи зберігали чимало добра: у зливках золото, срібло, коштовності та одяг, цінну зброю. Всю цю здобич, за винятком грошей, зброї, коней... склали на одну купу і спалили.

Вожді... таборитські... почали відкидати будь-яку обрядовість церковну і настанови святих отців церкви, які стосуються проведення богослужіння... відмовляючись від настанов [церкви], здійснювали священне богослужіння... виступаючи в сірому одязі... утворили таїнство не на освячених вівтарях, а під відкритим небом або в домах за простим столом, накритим полотняною хусткою... [Вони]... примусово стали відміняти настанови помираючим, відбирати... книги церковних співів разом із церковними чашами та іншими дарохранильницями... Чаші ж, дарохранильниці та інші церковні срібні сосуди вони продавали ремісникам-ювелірам... відмовлялися творити таїнства в храмах і освячених вівтарях, стверджуючи, що храми належать не Богу, а скоріше бісу чи ідолам... де тільки могли, вони храми руйнували та спалювали...

Про боротьбу з гуситським рухом

...Тими ж днями король угорський Сигізмунд розіслав по усьому королівству Богемії всім баронам, і особливо чиновникам королівства... міським консулам, суддям листи з наказом, щоб усіх вікліфістів і гуситів, які здійснюють причастя чашею різними способами, придушувати, переслідувати і по можливості знищувати... 17 березня [1420 р.] за наказом папського легата, що на той

³⁶⁷ Непомук — монастир у Західній Чехії біля Пльзеня.

³⁶⁸ Раби — замок у Західній Чехії біля Клатові.

час перебував разом із Сигізмундом, королем римським і угорським, у місті Вратиславі³⁶⁹, був оголошений на проповідях у храмах хрестовий похід проти богемців, особливо проти поборників причастя чашею як проти єретиків і ворогів римської церкви...

Про таборитське військо

Капітан Жижка [був надмірно хоробрим і дієвим, на його заклик збиралося ціле військо і прямувало за ним, і охоче підкорялося йому все селянство, що приходило без зброї, але з цепами, крюками, пращами та кілками]... [23 березня 1420 р.] на допомогу жителям Праги і для захисту закону Божого до Праги прибуло військо із країв Жатецького, Лоунського та Сланського³⁷⁰ кілька тисяч чоловік... із возами і вершниками і з немалою кількістю жінок... на шляху до Праги силоміць захопили монастир під назвою «ворота апостольські»...

У цей же приблизно час [травень 1420 р.], поки король угорський Сигізмунд усе ще перебував у Горах Кутних³⁷¹, зібрався на одній з гір... з навколишніх сіл ще один натовп поборників причастя чашею разом із вуглярами для захисту істинного причастя чашею... На відкритому місці зненацька на них напали озброєні люди, які були відправлені проти них королем з Гір. Але селяни огородили себе з усіх сторін возами і стали стріляти в нападників з гармат та праці, стрілами та камінням. І хоча вершники були добре озброєні і їх було, як кажуть, принаймні по 20 чоловік на одного селянина, все-таки вони не наслідилися атакувати неозброєних селян.

Чотири празькі статті

Стаття перша. Щоб слово Боже в королівстві Богемському проповідувалося священнослужителями Господніми за статутом

³⁶⁹ Вратислав — суч. Вроцлав.

³⁷⁰ Жатецький, Лоунський та Сланський краї — в Північній Чехії.

³⁷¹ Кутні Гори — місцевість у Центральній Чехії.

вільно і без перешкод... І, як сказано у першому посланні коринфянам, гл. 14: «Нікому не можна забороняти говорити в церкві на різних мовах».

Стаття друга. Щоб таїнство святої й божественної євхаристії [причастя]³⁷² вільно надавалося усім вірним християнам, не обтяженим ніякими смертними гріхами, під обома видами, тобто хліба і вина, відповідно до слів і настанов самого Спасителя...

Стаття третя. Щоб забрані були в духовенства світське володіння багатством і приватна власність на землю, яку воно захопило всупереч завітам Христа, і щоб духовенство повернулося до євангельських правил, до апостольського життя, яке вів сам Христос зі своїми апостолами...

Стаття четверта. Щоб усі смертні гріхи... супротивні закону Божому, хоч би в якому стані вони спостерігалися... розумно винищувалися та викорінювалися тими, кого це стосується... Серед духовенства є помилки симонії: вимагання грошей за хрещення, конфірмацію, сповідь, таїнство святої євхаристії... за вінчання... за служби над покійником, за молитви або молебні в урочисті або ювілейні дні, а також за все інше: за проповіді, за погребіння і дзвін, за освяту церков, вівтарів, прибутки з церков і каплиць, пребенди³⁷³ і бенефіції... купівля і продаж індульгенцій... жадібне вимагання сплати оброків і підношень...

Таборитські статті

13. ...Будь-який пан, васал, городянин або селянин, який, будучи наставлений³⁷⁴ за прикладом самих [таборитів],

³⁷² Причастя, або євхаристія (з гр. «подяка») — центральне таїнство християнського культу, яке полягає у споживанні віруючими спеціально приготовлених хліба та вина, що символізують Тіло і Кров Христа.

³⁷³ Пребенди — доходи з церковних володінь.

³⁷⁴ Наставлений — той, хто прийняв «Чотири празькі статті» (арти кули) — загальногуситську програму; сформульовані в липні 1420 р. та проголошені Чаславським сеймом у червні 1421 р. земським законом.

не приєднається до них усією своєю суттю, всякий такий нехай буде знищений або вбитий... і майно його нехай буде розграбовано.

22. ...Зникнуть усі... власті, і припиняться податки, і закінчиться всяке володарювання князів і світської влади.
53. ...Вірним слід дотримуватися лише того і вірити лише тому, що ясно і зрозуміло сказано у Святому Письмі.
55. ...Усі людські повір'я і церковні настанови... мають бути скасовані.
56. ...Не слід дотримуватися ніяких настанов вселенської церкви... бо слід задовольнятися лише дотриманням святого Євангелія.
64. ...Єпископів за своїм бажанням і розсудом дозволено обирати будь-яким священикам, а не єпископам.

Вчення про кінець світу в програмі таборитів

...Наш час буде кінцем світу, тобто знищенням усього злого на цьому світі... Це час — не час жалості, милосердя і прощення злим людям, що опираються Божому закону... усі противники закону Божого повинні бути знищені мечем і вогнем... Світські й церковні люди повинні обагрити свої руки кров'ю злих. Усе майно Божих ворогів має бути вилучене, спалене або знищене. У цей час кожен, хто чекає і почує слова Христа, тікайте на гори, а хто не втече з міст, сіл та містечок на гори або на Табор, той смертельно грішить.

Також брати таборитські у цей час помсти є Божими ангелами, відправленими на гори вивести добрих з міст, сіл і містечок... є Божими захисниками, відправленими, щоб прогнати зло з царства Христова... У цей час помсти залишаться лише п'ять міст³⁷⁵,

³⁷⁵ П'ять міст — Пльзень, Клатові, Слани, Лоуни, Жатец, охоплені сильним народним рухом.

у яких урятуються люди, якщо до них втечуть, а всі інші міста, села і містечка з усіма, хто в них перебуває, повинні бути знищені або спалені. Подружжя один без дозволу іншого можуть піти в гори або втікати до тих п'яти міст, а також діти та всі інші.

Не слід обирати на землі ніякого короля, тому що царювати буде сам Христос. Священики не повинні мати будь-яких нагород, спадкових володінь, худоби, коней, дворів, домів... нічого іншого, лише те, що їм було дано з милосердя, і щоб вони не бажали користуватися світським правом у володінні цим майном.

Ян Желівський

Проповіді
(1418–1419)

Ян Желівський (?–1422) — відомий діяч гуситського руху, представник його радикального крила. Священик, чернець, член Цистерціанського ордену та монастирської ради в місті Желіві, що в Південно-Східній Чехії. З 1418 р. почалася його проповідницька діяльність у костелах св. Стефана та Марії Сніжної в Празі. Проповіді Желівського відомі тільки в уривках.

Істина повинна панувати, священики повинні переконувати віруючих прикладом усього життя, а не знаменнями і чудесами. Яке знамення здійснили Ян Гус та Ієроним, коли до останньої хвилини залишилися вірними своїй справі, сильними і мужніми? Ось це справжнє знамення...

Вони [священики] не достойні навчати інших і наводити їх, доки самі не вивчаться і не виправляться. Нехай усе це чують прелати, магістри, священики, папа та всі інші... З якого приводу Папа Римський змінює закони, заповіді, встановлені Ісусом Христом і апостолами? Звідки береться така велика влада папи?.. Що можна сказати сьогодні про монахинь? Вони не роблять нічого корисного і погрузли в розпусті та надуживаннях... Магістри і прелати збагатилися здирством бідноти, вони прославляють царство антихристів, їх віра спрямована не до сонячного лику Христа, а до лику перелюбника і шлюхи... Заможний священик завжди бреше і лише багатства шукає у цьому світі. Священики ухиляються від істинного вчення Ісуса Христа і, побоюючись викриття свого блуду, придушують слово Боже, як блудниця плід.

...Через панів страждає народ. У цьому винні бісові сини, тирані, які не хочуть відпустити свого ближнього на покаяння за

незначну провину, а вмиль віддають його на смерть. Той, кому сказано, щоб любив ближнього свого як самого себе, вішає або карає, хоч сам не хоче бути повішаним або страченим, і гріхи його набагато більші... Хто тримає багатство цього світу, володіє ним не по праву. Пригноблення є гріхом, у якому людина звинувачується перед Богом...

Анонімна хроніка про скинення коншелів Нового Мєста (1419)

30 липня 1419 р. відбулася демонстрація пражан на чолі з Яном Желівським. Спроба влади силоміць розігнати цей виступ спричинила повстання, яке завершилося «празькою дефенестрацією» (викиданням з вікон коншелів Новомєської ратуші). Ці події стали початком гуситської революції.

У неділю, 30 липня, якийсь Ян, колишній монах Цістерціанського ордену³⁷⁶, виголошував проповідь в одному празькому храмі і цією проповіддю запалив народ, що слухав його, до бунтарського виступу проти міських радників та всіх їхніх запеклих прихильників... По закінченні цієї злощасної проповіді, так годині о третій, цей Ян влаштував процесію до церкви св. Стефана, що в Новому Мєсті Праги, несучи з собою в ковчезі тіло Христове в супроводі численної юрби, озброєної мечами і палками...

Юрба взяла в облогу ратушу Нового Мєста, виламавши двері, піднялась нагору в ратушу і викинула з вікон згори на землю бургомістра Миколая Подвінського з трьома радниками, суддею, теж

³⁷⁶ Цістерціанський орден, до якого належав Ян Желівський, був заснований 1098 р. абатом Робером у м. Сіто у французькій провінції Бургундія.

на ім'я Миколай, і кількома городянами, причому деяких з викину тих перед тим розсікали мечами і проколювали списами.

Після того як це диявольське і злощасне кровопролиття стало відоме королю, він дуже збентежився; що ж до міста Праги, то не все воно було збентежене цією подією разом з королем. Адже дуже багато хто радів цьому сумному кровопролиттю і торжествував від цієї вельми лихої справи, особливо міські радники Старого Мєста Праги, за винятком п'ятох з них... Що ж до радників Малої Сторони міста Праги, то неначебто всі вони без винятку, а також багато інших мешканців і навколишніх жителів усіх трьох міст³⁷⁷ і більшість придворних короля та королеви, стали співучасниками цього вартого прокляття людиновбивства, тому що вони давали поради і допомагали вбивцям.

З цієї причини безпосереднім виконавцям убивства було дозволено залишитись непокараними і гуляти на волі, в той час як згідно з вимогами правосуддя вони за вчинення цих злочинів повинні були негайно зазнати заслуженої суворої кари. І, нарешті, народ у Новому Мєсті, спираючись на підтримку таборитів, самочинно обрав до міської ради нових радників, або скабінів³⁷⁸, а на чолі їх поставили бургомістром відомого єретика з мирян, на ім'я Петро і на прізвище Гус.

³⁷⁷ У XV ст. термін «місто Прага» був збірною назвою для позначення трьох самостійних міських общин (Старе Место, Нове Место, Мала Сторона (Страна)).

³⁷⁸ Скабіни — засідателі міського суду; в даному випадку, як видно, було об'єднання в одній особі двох посад.

Військовий статут Жижки (1423)

Цей документ містить положення, спрямовані головним чином на підтримання високої дисципліни в армії таборитів, яку тривалий час очолював Ян Жижка з Троцнова (бл. 1360–1424) — непереможний гуситський полководець, що створив та запровадив нову військову тактику. Статут передбачав додержання суворого порядку і вжиття необхідних заходів для забезпечення його під час руху війська і на стоянках.

А коли, чого не дай Боже, в поході через необережність або затримку, на караулах, у полі або серед варти, де кому було доручено і довірено старшими або общиною, буде завдано якоїсь втрати, хай гетьмани і всі общини, бачивши те, стратять [повісивши] і покарають конфіскацією майна винних, чи то буде священик, пан чи якась інша людина, хто б вона не була без винятку. А коли ж Господь Бог дасть ворогів перемогти і розбити, містами, замками, фортецями заволодіти або в полі якусь здобич узяти, щоб ті прибутки і здобич, багато чи мало, були зібрані, звезені і в купу складені, куди старші скажуть. А для цього треба виділити і обрати старших з усіх общин, панських, рицарських, міських і панщинних, щоб правильно і справедливо провели роздачу і поділ тих речей серед бідних і багатих, по заслuzі, щоб ніхто сам собі не брав і ніхто нічого не ховав. Але коли ж хто взяв що-небудь або сховав і це добросовісно доведено, з тим слід розправитись і з його життям і з майном як із злодієм Бога і общини, хто б він не був, нікого не виключаючи, чи то буде священик, пан, рицар чи панош, городянин, ремісник чи селянин. Щоб ніяких сварок, криків і бійок у війську [не було]. Коли ж хто кого поранив, зробив калікою або убив, хай покарають його по закону Божому, як велить Господь Бог, нікого не виключаючи, незважаючи на особи.

Далі, коли хто-небудь, якого б він не був віку, коли ми були в поході або стояли в полі, сховався або пішов, або поїхав з війська без дозволу старших, і не матиме пароллю, і коли буде схоплений, то постановляємо розправитись з його життям і майном, як з невірним злодієм. Також не хочемо терпіти серед себе невірних, неслухняних, брехунів, злодіїв, ігроків у кості, розбійників, грабіжників, п'яниць, лихословів, розпусних, перелюбників, розпусниць і перелюбниць, і всіх явних грішників і грішниць; таких усіх хочемо ми гнати від себе і переслідувати і розправлятися з ними з допомогою святої Трійці по закону Божому. Постановляє також брат Жижка та інші пани гетьмани, рицарі, паноші, городяни, ремісники і панщинники, вище перелічені, і всі общини з поміччю Божою всіх таких негідних людей карати і вбивати, покаравши, виганяти, бичувати; різати і вбивати, переслідувати, вішати, топити, спалювати і всіма помстами, які годяться для лиходіїв по закону Божому, мстити, ніяких осіб усіх станів, чоловічої і жіночої статі не виключаючи. А коли ми будемо так робити, додержувати і виконувати вищезгадані спасенні правила, Господь Бог буде з нами із своєю святою благодаттю і поміччю; бо, борючись за справу Божу, добре так робити, по-християнському: в страху Божому жити, свої бажання, потреби і надії Господу Богу непохитно без сумніву віддавати, чекаючи від нього вічної нагороди. І просимо вас, улюблені общини, і всіх князів, панів, рицарів, паношів, городян, ремісників, панщинників, селян і людей усіх станів і особливо і насамперед вірних чехів, щоб на ці хороші правила пристали і нам у тому радили і допомагали...

Петро Хельчицький

Невід віри (бл. 1440)

Петро Хельчицький (бл. 1390–1460) — письменник, мислитель, ідеолог поміркованих таборитів. Його ідеї справили значний вплив на Общину чеських братів (Богемські брати, Чеські брати), засновану 1457 р. Свої твори писав по-чеськи. Критикував тодішній устрій, ідеалом вважав суспільство, засноване на рівності та обов'язковій праці всіх членів. Був противником революційних методів боротьби. Головний твір Хельчицького «Невід віри» показує, яким мало б бути людське суспільство за Божим задумом і чим воно стало внаслідок викривлення християнського вчення.

Частина друга. VI. ...І справді, в містах рясно плодяться гріхи всякого ґатунку: мстивість і кровожерність, які супроводжують міста від самого початку; марнославство, зростає на рисах, розбуджених корисливістю, якою і тримається місто; потім обжерливість, пияцтво, плотські втіхи, розбещеність, блуд, і т. ін.; так що кожен є один одному ямою, викопаною на свою голову. Марнославство заповонило громадян не меншою мірою, ніж стан, який любить прикрашати себе гербами. Вони прагнуть шани й похвали, наслідуючи владик у поставі, одязі, їжі, напоях, облаштуванні осель; лише відхожі місця смердять у них так само, як і в сільських нечупар; в усьому іншому вони ганяються за честю. Корисливість у них природжена: кожен клопочеться про наживу. До цього спонукає нестача земельних володінь і жадання розкошів і багатства. Щоб усе це роздобути, вдаються до торгівлі, корчмарства, ремесел, хитрощів та лихварства... У кожного хитрі наміри проти брата свого, щоб якось у нього урізати, а собі доточити, щоб обі-брати його у спільній справі; коли маячить можливість наживи,

не нехтують найганебнішими підступами. Лихва дуже поширена, і позичаються гроші під маєтки чи луки з розрахунку на те, що коли вони не будуть виплачені вчасно, власник втрачає свою дорогу річ через невелику позику. Таким чином одні наживаються за рахунок інших — і багаті пожирають бідних. Іноді лихва береться під виглядом якогось вигаданого милосердя чи справедливості... Отже місто є вмістилищем усілякої трутизни, яка отруєє не лише мешканців самих, а й околиці: майже весь сільський люд убирається в марнославство і хтивість городян, вчиться в них хитрощів у торгівлі, звикає до їхнього вбрання і віддається їхнім спокусам. А якби явився до них священик, щоб навести їх на шлях праведний, то перш ніж він їх наведе, вони отруять чи зведуть його своїми пригощаннями, підливаючи йому пива погустішого, підсилаючи до нього людей, щоб лестощами його прихилили, догоджаючи йому, так що помалу, поступово священик стає на їхній шлях. Перш ніж він їх мудрості навчить, вони із нього зроблять дурня, і дійде до того, що ще й почнуть над ним насміхатися... Із усього цього видно, яке зло для людей — нестача християнського терпіння, що змушує їх огороджувати себе мурами і ровами, аби лише вести спокійне життя і не зазнавати ніяких кривд заради Бога і спасіння свого...

Еней Сільвій Пікколоміні

Історія Богемії (1458)

Еней Сільвій Пікколоміні (1403–1464) — італійський гуманіст, публіцист, поет, географ, філософ. Навесні 1458 р., вже будучи кардиналом, він завершив свій твір, а в серпні того ж року був обраний Папою Римським під іменем Пія II. Зустрічався з гуситськими діячами, двічі відвідував Табор. Описав використання гуситами возів у бою, вважаючи це тактичним нововведенням, яке сприяло їхнім перемогам.

Вони розташовувалися на полі з ланками і дітьми, що були при війську, бо у них було дуже багато возів, якими вони могли обгородити себе й укріпити, наче валом і стіною. Коли вони йшли у бій, то виставляли вози в два ряди, між якими йшли піхотинці; а вершників вони ставили зовні перед возами, недалеко від них. Перед початком бою, за даним командиром сигналом, швидко оточували яку-небудь намічену частину ворожого війська; після оточення вози знову змикалися, і, таким чином, вороги, стиснуті між возами, не маючи змоги дістати від інших своїх загонів допомогу і захист, або падали під ударами мечів піхотинців, або їх убивали кулі і списи чоловіків і жінок на возах. Вершники билися перед возами; якщо вороги на них дуже натискали, вони поволі відступали за свої вози і захищалися там, як в укріпленому стінами місті, і таким способом вони вигравали багато битв і здобували перемогу. Адже сусідні народи не знали Цього способу ведення війни, а чеська земля з її великими рівними полями з природи своєї давала досить можливостей вишиковувати рядами вози і брички, кидатися з ними врозтіч по полю і знову збирати їх до купи.

ЧЕХІЯ В ЯГЕЛЛОНСЬКУ ДОБУ (1471–1526)

Старі чеські літописи (XV – початок XVI ст.)

«Старі чеські літописи» — унікальний комплекс хронік, складених кількома поколіннями анонімних авторів, що змальовує події від доби правління Вацлава IV до 1526 р. У 1829 р. Ф. Палацький видав 19 відомих на той час хронік і дав їм назву, яка закріпилася в історичній науці. Впродовж XIX ст. було виявлено тексти й інших подібних творів, тому тепер вони налічують десятки. Оцінка подій визначається становищем хроністів у суспільстві, їхніми релігійними поглядами. Значна частина хронік написана чеською мовою.

[Про повстання в Празі 1483 р.]

...Коншели старомєстські, новомєстські і малостранські³⁷⁹ таємно об'єдналися із деякими панами, противниками чаші Христової і вирішили всіх, хто приймає кров Господа Христа, духовних і мирських, прогнати... але милосердний Бог... перешкодив цьому... І поширилася ця таємниця між людьми... Вірні чехи... [24 вересня] несподівано штурмували магістрат, взяли бурмістра і коншелів та наказали їм сидіти в кімнаті, щоб ніхто не виходив... Інших коншелів віддали під арешт... І в цей час задзвонили до штурму на магістрат: тоді всі живі побігли до магістрату, і деякі німці побігли на допомогу магістрату... В цей час у Новому Мєсті община зітнулася зі своїми коншелами... писаря, який їм перешкоджав... вбили... [а деякі коншели першими втікли перед цим із магістрату].

³⁷⁹ Різні частини середньовічної Праги.

Тоді община заволоділа магістратом; взяли печатки, обрали собі інших чиновників...

[Про повстання в Крживоклатському воєводстві 1517 р.]

Празький пуркрабій³⁸⁰... віддав у довічне володіння села біля замку Крживоклату³⁸¹ Буштевському Індржиху Клецавому, котрий хотів примусити седлаків, щоб вони визнали [свою] особисту залежність... Вони [седлаки] відповідали... що стосується оброків та платежів, то вони згодні давати їх, але визнавати себе особисто залежними не хотіли. І відправили повідомлення про це... королю Людовіку³⁸²... проте Буштевський хотів, щоб вони негайно обіцяли [бути особисто залежними]; і ті седлаки, зібравшись, зайняли костел, маючи достатню кількість... стрілецької зброї... Пан Зденек Лев... рушив на них зі зброєю із празького замку; седлаки... від того костелу відійшли до лісу... Зденек хотів також королівських людей, котрі належали колінському замку чи панству, примусити до кріпосної залежності, але ті люди пішли в Чеслав³⁸³ і в Кутну Гору, не бажаючи вчинити за його бажанням.

³⁸⁰ Пуркрабій (нім. бургграф) — королівський намісник.

³⁸¹ Крживоклат — замок у Середній Чехії.

³⁸² Людовік (Людвік) Ягеллон (1516–1526) — король Чехії та Угорщини (як Лайош II).

³⁸³ Колін і Чеслав — міста в Середній Чехії.

Ухвала чеського сейму 14 березня 1487 р.

Сейм 1487 р. запровадив грошовий штраф за переховування селян, які пішли від пана без його дозволу. Селяни ставали підсудними тільки землевласникові; земські суди припинили приймати скарги селян на їхніх володарів.

Пани і володарі... за рішенням та вимогою всіх панів і володарів та всього суспільства на загальному сеймі вирішили включити до земських дощок³⁸⁴ такі статті: що стосується челяді та людей, що втікли з дідизн, якщо хто-небудь їх сховав та силою у себе тримав... повинен видати їх. Якщо його не повернув, тоді його можуть оштрафувати [на суму] від 10 до 20 гривень срібла, чи то з панів, з рицарства або з городян.

Становище міста Кутна Гора наприкінці XV ст.

Більшість жителів міста Кутна Гора були гірниками. Завдяки припливові робочої сили з місць, де родовища срібла були майже вичерпані, вдалося збільшити видобуток срібла. Місто перетворилося на одне з найважливіших добувних центрів Європи.

Збулося пророцтво Любуші; металоносна жила, яка вичерпала себе, з'явилася знову. Трапилося це за правління Владислава Ягеллона³⁸⁵ та Юрія блаженної пам'яті.

³⁸⁴ Земські дошки — книги, що велися приблизно з 1260 р. у вищому шляхетському суді Чехії — Земському суді; фіксували всі зміни у володінні шляхетською нерухомістю.

³⁸⁵ Владислав II Ягеллон (1471–1516) — король Чехії та Угорщини (з 1490 р. як Уласло II).

Чимало металоносних жил відкрилося біля Кутної Гори. Чимало копалень було закладено, чимало старих розчищено. Товариства золотопромисловців множилися; рудокопи прибували артіль за артіллю. Набожні співи їхні лунали з глибини копалень.

Благословенні надра гір були багаті на метал, край багатів, будинки в місті виростали як гриби, місто заселялося. Шумно було на майданах, на вулицях і особливо на так званому Влашському дворі³⁸⁶, де містилися державна канцелярія, мінцмістр, управитель монетного двору, і контролер, який перевіряв доходи від копалень. Траплялося, що наїжджав і король.

Під канцелярією та розкішними покоюми королівськими були підвали, повні коштовного металу, і майстерні, де зі срібних зливків карбували чеські гроші з написом на одному боці: «Гріш чеського люду», а на іншому — «Воююча во славу Божу».

Кутна Гора процвітала і була другим містом після Праги. За правління Владислава згадали кутногорці про чеських мучеників, подобоях, котрі за часів гуситів жорстоко постраждали. Чимало їх було вбито, інші живими кинуті до копалень. Кутногорці витягли їхні кістки з глибини копалень та піддали чесному похованню. Серед купи кісток було тіло, що не зазнало тління і видихало пахощі подібно до мирри.

Велике було хвилювання чехів, і всі одностайно вирішили, що нетлінне тіло належить коуржемському священику Яну Ходко, котрого замучили разом з тридцятьма іншими священиками.

Це трапилося 1492 р.

³⁸⁶ Влашський (Італійський) двір — монетний двір та королівська резиденція в м. Кутна Гора.

Мікулаш Дачицький із Геслова

Про повстання гірників Кутної Гори
1494–1496 рр.

Мікулаш Дачицький із Геслова (1555–1626) — письменник, хроніст міста Кутна Гора, чашник за переконаннями, інформує у своїх творах про повстання гірників наприкінці XV ст.

[У 1494 р.] гірники зібралися і пішли до панів у магістрат, щоб гірника Опата звільнили з ув'язнення... [погрожуючи, що] якщо не відпустять, то вони його силою візьмуть. У суботу гірники зібралися біля церкви святої Варвари, і було їх чотириста; і там записали деякі статті про несправедливості, які кояться в Кутних Горах. Потім зібралися гірники на Влашському дворі, щоб про свої потреби сказати пану. Сторож почав закривати двері... а гірники... побігли з двору кожний за зброєю... зібралися зі зброєю біля ринку... і туди збіглося їх багато сотень... [В 1496 р.] повстали гірники в Кутних Горах і виступили озброєні на гору під назвою Шпільберк... За наказом королівським обезглавлені... гірники... [далі перелік імен].

Вікторин Корнелій

Про права, суди та дошки землі Чеської...
(1497–1499)

Праця Вікторина Корнелія з Вшеграда (1460–1520) «Про права, суди та дошки землі Чеської дев'ять книг» написана чеською мовою. Це був період запеклої боротьби між панством та містами. Концепція автора визнання не отримала, оскільки була спрямована на захист інтересів нижчої шляхти та городян. Містить свідчення сучасника про сільські повстання XV ст.

...Продаючи один одному села, панщину... не записують, однак... ті, хто купили, не маючи в грамотах ніяких панщин, вимагали від людей панщину, і бідні люди змушені були виконувати тяжкі й несправедливі панщини... Від цього безладу, нечуваного в країні, коїться багато поганого, так що люди, не витримуючи таких нових... труднощів... покидаючи володіння, зі своїх маєтків утікали. Інші... повстають проти своїх панів, ідуть у гори, залишивши двори, дідизни, дружин і дітей. А нині і в Чехії... в Прахенському краї³⁸⁷... люди... окремих королівських сіл, не будучи спроможними винести незвичних панщин, все відновили [по-старому]...

³⁸⁷ Прахенський край — у Південній Чехії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Антология чешской и словацкой философии /
общ. ред. Е. А. Сафроновой, М. А. Хевеши,
предисл. И. Черны и др. — Москва: Мысль, 1982. — 407 с.
- Болгарські народні казки. — Київ: Веселка, 1979. — 192 с.
- Гус Я. Про церкву // Хроніка-2000. — Вип. 25–26. —
Ч. 1. — С. 89–106.
- Гуситское движение в освещении современников:
Источники и материалы для практических занятий /
Сост. и пер. Л. П. Лаптева. — Москва:
Изд-во Московского университета, 1992. — 96 с.
- Документы о борьбе македонского народа
за самостоятельность и национальное государство. —
Т. I: От поселения славян в Македонии до конца
Первой мировой войны. — Скопье, 1985. — 756 с.
- Займов Й. Битольская надпись болгарского
самодержца Ивана Владислава, 1015–1016 //
Вопросы языкознания. — 1969. — № 6. — С. 123–133.
- «Закон судный людем» в пространной и сводной редакции /
Под ред. М. Н. Тихомирова. АН СССР. Институт славяноведения. —
Москва: Изд-во АН СССР, 1961. — 290 с.
- Именник болгарских ханов // Тихомиров М. Н. Исторические
связи России с Византией и славянскими странами. —
Москва: Наука, 1969. — С. 277–284.
- Источниковедение истории южных и западных славян
(феодалный период) / Отв. ред. Л. П. Лаптева. —
Москва: Изд-во МГУ, 1999. — 251 с.
- Козьма Пражский. Чешская хроника / Вступ. статья,
пер. и коммент. Г. Э. Санчука. — Москва: Изд-во
Академии наук СССР, 1962. — 296 с.
- Коменський Я. Л. Лабіринт світу й рай серця //
Хроніка-2000. — Вип. 25–26. — Ч. 1. — С. 125–150.
- Лаврентий из Бржезовой. Гуситская хроника /
Перевод, предисл. и примеч. Й. Мацека. —
Москва: Издательство АН СССР, 1962. — 332 с.

Лаптева Л. П. Письменные источники по истории Чехии периода феодализма (до 1848 г.). — Москва: Изд-во МГУ, 1985. — 199 с.

Польські народні казки. — Київ: Веселка, 1980. — 144 с.

«Родник златоструйный»: Памятники болгарской литературы IX–XVIII вв. — Москва: Художественная литература, 1990. — 527 с.

Хрестоматія з історії західних та південних слов'ян (Давня доба, Середньовіччя): навч. посібник / Упоряд. В. І. Яровий, С. М. Мотрук, В. П. Шумило та ін.; за ред. В. І. Ярового. — Київ: Либідь, 2011. — 416 с.

Хрестоматія з історії середніх віків: В 2-х тт. / За ред. М. П. Граціанського, С. Д. Сказкіна. — Київ: Радянська школа, 1951–1952. — Т. 1–2.

Хрестоматія пам'яток феодального государства и права стран Европы / Под ред. В. М. Корецкого. — Москва: Госюриздат, 1961. — 960 с.

Хрестоматія по истории южных и западных славян: учеб. пособие для вузов: В 3-х тт. — Т. 1. Эпоха феодализма / Отв. ред. М. М. Фрейденберг. — Минск: Университетское, 1987. — 272 с.

Чеські народні казки. — Київ: Веселка, 1980. — 144 с.

Науково-методичне видання

ХРЕСТОМАТІЯ
З ІСТОРІЇ
ЗАХІДНИХ ТА ПІВДЕННИХ
СЛОВ'ЯН
(ДОБА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ)

Укладач — О. М. Присяжнюк

Українською мовою

Технічний редактор і коректор — Є. А. Добролюбська

Підписано до друку 10.09.2020.

Умовн. друк. арк. 9,1. Наклад — 300 прим.

Надруковано на поліграфічній базі приватного підприємства «ЦВТ»:
65014, Одеса, вул. Успенська, 9

